

Alt Wartenburg / Barczewko na Warmii. Początki miasta średniowiecznego i jego fortyfikacje

1. WPROWADZENIE

Barczewko to niewielka wieś na Warmii, położona około 10 km na północny-wschód od Olsztyna. Od czasów średniowiecznych egzystuje ona w cieniu pobliskiego miasteczka Barczewa. Związek ten odzwierciedlały historyczne nazwy miejscowości *Alt Wartenburg* (Barczewko) – *Wartenburg* (Barczewo), które dokumentują powszechny w średniowiecznych Prusach proces translokacji pierwotnego miejsca osadniczego¹.

Historyczne początki Barczewa / Wartenburga nie były łatwe. Zaczynają się one około roku 1325, właśnie w Barczewku / Alt Wartenburgu. Pod taką datą kronikarz krzyżacki Piotr z Dusburga odnotował, że nad rzeką Pisą z inicjatywy biskupa Eberharda z Nysy i pod kierownictwem wójta Fryderyka von Liebenzell założono *castrum Wartenbergk*. Kolejne źródło historyczne podaje, że w wyniku niszczycielskiego najazdu Kiejstuta i jego drużyny w 1354 r. *Wartenberg* został spalony, a mieszkańcy i obrońcy wymordowani². Nowe miasto *Wartenburg* (Barczewo) założono dopiero w 1364 r. w obecnym miejscu, a na północ od niego lokowano w 1369 r. wieś czynszową *Aldewartberg* – *Alt Wartenburg* – Barczewko³.

Na południu wsi, nad rzeką Orzechówką i brzegiem jez. Wadąg zachowały się ślady fortyfikowanego obiektu, nazywane zwyczajowo *Altstadt*, czyli Stare Miasto (ryc. 1). W nomenklaturze ewidencji zabytków wiele takich stanowisk egzystuje pod utrwaloną nazwą „grodzisko”, która sugeruje jeszcze pruską genezę powstania. Czy słusznie? Miejsce tradycyjnie utożsamiano z lokalizacją Wartberga wzmiankowanego w średniowiecznych kronikach. Jednoznaczny przekaz o mieście *Wartberg*

pochodzi dopiero z 1337 r. W dokumencie nadania 10 łanów ziemi w obrębie tego miasta dla niejakiego Mikołaja Rusina wymienieni są jako świadkowie pleban Henryk i sołtys Jan. W tym samym jeszcze roku bracia Jan i Piotr otrzymują 10 łanów ziemi i młyn nad rzeką Wadąg. To oni są najprawdopodobniej faktycznymi lokatorami miasta *Wartenberg*. Czy jednak *castrum Wartberg* z 1325 roku i *Wartenberg* zniszczony w 1354 r. przez Kiejstuta to miejsca tożsame? Długo przed rozpoczęciem badań archeologicznych pojawiły się głosy, że mogą to być dwie osobne lokalizacje⁴.

Przeplatanie się współistnienia miasta i strażnicy obecne było w literaturze archeologicznej końca XIX w. Już w latach 1826-1828 grodzisko Stare Miasto było wizytowane przez porucznika J. Guisego, który został odelegowany do wykonania kompleksowej inwentaryzacji założeń obronnych w Prusach⁵. W tym przypadku nie zachowała się oryginalna dokumentacja. Z wtórnego przekazu wiadomo, że na odręcznych szkicach Guise określał to miejsce jako *Heidnisch Wartenburg* i *Altstadt*⁶. Wizytacja obiektu w 1881 r., dokonana przez majora F. Bönigka, zaowocowała pierwszą publikacją na jego temat. Bönig podawał lokalną nazwę grodziska także w brzmieniu polskim: *die Alte Stadt* – *stare miasto*. Miejsce opisywał jako wyniesienie na południu wsi, o powierzchni około 2 ha, uformowane częściowo naturalnie przez meandrującą niewielką rzekę Orzechówkę, z dobrze czytelnymi nasypami wałów i fosą (część północno-zachodnią) o szerokości i głębokości ok. 5 m. Od strony zachodniej teren był wypłaszczony, zniwelowany orką, ze śladami obniżenia w centralnej linii wałów. Jeśli chodzi o zespół umocnień Barczewka, wojskowy przypuszczał, że oprócz fosy i wałów miasto posiadało dwie bramy, wyposażone w drewniane wieże. Biskupi zamek (*castrum*), jako samodzielna ufortyfikowana budowla, miał znajdować się na najwyższym wzniesieniu w obrębie miasta⁷. Wniósł on też, że tego rodzaju przedsięwzięcie budowlane przekracza-

¹ W pierwszych miesiącach po II wojnie funkcjonowała jeszcze polszczone nazwa obecnego Barczewa, czyli *Wartenborg*, ale wkrótce zamieniono ją na *Nowowiejsk* na cześć urodzonego w Barczewie Feliksa Nowowiejskiego (1877-1946), kompozytora *Roty*. Paradoksalnie, ta wtórna polonizacja nie była dobrze przyjęta i ostatecznie dla miasteczka wymyślono nazwę Barczewo dla uczczenia pamięci ks. Walentego Barczewskiego. Szczęśliwie w tym przypadku, mimo że zerwano z nazewnictwem historycznym, zachowano chyba świadomie konsekwentny związek obu miejscowości poprzez nadanie wsi zdrobnienia - Barczewko (por. Tomkiewicz 2014: 132-134).

² Raczyński 1843: 97-99; Herrmann 2014: 46-47.

³ Białuński 2014: 26-29.

⁴ Klimek 2008: 14, 2013: 216-217.

⁵ Hoffmann 2013: 25.

⁶ Crome 1938-1940: Bd 32, T. 1, 96; Klimek 2014: 56-57.

⁷ Z pewnością wizja majora Bönigka przyczyniła się do powstania rysunkowej wizualizacji Thomasa Hauke w opracowaniu monograficznym wsi autorstwa prof. Ulricha Föxa; por. Föx 1989: 23.

Ryc. 1. Lokalizacja Barczewka / Alt Wartenburga na wojskowej mapie topograficznej z (Messtischblatt w skali 1:25 000, Arkusz Alt Wartenburg / Barczewo, 1915 r.)

Fig. 1. The location of Barczewko / Alt Wartenburg as shown on a military topographical map (Messtischblatt scale 1:25,000, sheet Alt Wartenburg/Barczewo, 1915)

Ryc. 2. Barczewko, gm. Barczewo, st. II. Średniowieczny kompleks osadniczy w Barczewku na fotografii z lat 90. XX w. (Archiwum J. Miałduna)

Fig. 2. Barczewko, community of Barczewo, site II. Medieval settlement at Barczewko shown in a photograph from the 1990s (from the archive of J. Miałdun)

łoby siły osadników i z pewnością musiało ono zostać wykonane przez biskupa, z pomocą krzyżackiego „inżyniera wojennego”. Od południa i wschodu zachowały się naturalne, strome skarpy wzgórza (ryc. 2)⁸. Na powierzchni znajdowano fragmenty ornamentowanej ceramiki, wy-

palonej polepy z odciskami słomy, a także szlaki żelaznej. Podobnie jak współcześnie, teren obiektu porośnięty był trawą i krzakami głogu. Wcześniejsze przypuszczenia Maxa Toeppena⁹, i znaleziska powierzchniowe, skłoniły

⁸ Von Bönigk 1883: 152-156.

⁹ Max Toeppen wzmiankował założenie i zniszczenie Barczewka, łącząc nazwę i lokalizację; por. Toeppen 1870: 68.

Bönigka do uznania grodziska Stare Miasto za pozostałości młodej kolonii miejskiej, pierwszej lokalizacji Wartenburga (Barczewa). Z perspektywy wojskowej lokalizacja taka jawiła się jako wadliwa pod względem strategicznym, m.in. ze względu na słabą dostępność wody. Finałem tej pierwszej pogłębionej analizy i terenowego zwiadu były nie do końca trafne spostrzeżenia. Wobec pozornego braku śladów Kiejstutowej pożogi na piaszczystym podłożu, autor publikacji stwierdził, że wojska litewskie zniszczyły tylko teren wokół osady. Bönigk dostrzegał jednak olbrzymi potencjał stanowiska, zwracając słusznie uwagę na potencjalnie uwiecznione w ziemi artefakty jako świadectwa krótkiej epoki, mogące stanowić w przyszłości punkt odniesienia chronologicznego dla innych badań i obiektów. Podkreślał wówczas, że w interesie historii kultury powinno być prowadzenie badań wykopaliskowych w tym miejscu. Wyjaśnienie rangi i znaczenia tych prac odpowiednim władzom miało spoczywać na barkach powiatowego kuratora oświaty o nazwisku Vigouroux¹⁰. Do podjęcia prac nigdy jednak nie doszło.

Ważną publikacją, w której założenie Barczewka usytuowane zostało w kontekście średniowiecznego osadnictwa na Warmii, jest obszerne opracowanie pióra Victora Röhricha na temat kolonizacji Warmii, które ukazało się w kilku częściach w „*Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde Ermlands*” w latach 1899-1926. Röhrich wykorzystał skrupulatnie wszystkie znane źródła historyczne dotyczące Starego Miasta, omawiając założenie i rozwój Barczewa¹¹. Swoje dociekania na ten temat zamieścił skrótkowo w *Geschichte des Fürstbistums Ermland* z 1925 r.¹². W tym samym roku Röhrich opublikował w *Ermländischen Hauskalender* opis tragicznego oblężenia i zniszczenia Barczewka przez Litwinów, w stylu trzymającego w napięciu, krótkiego opowiadania¹³. Jeśli chodzi o szczegóły, opowieść ta stanowi na pewno wytwór fantazji autora. W ogólnym zarysie jednak pod wieloma względami może być bliska prawdy, ponieważ Röhrich swoją relację pisał na podstawie dogłębnej znajomości źródeł dotyczących historii Warmii.

Kolejne zainteresowanie obiektem, być może pod wpływem wspomnianych publikacji, miały miejsce w okresie międzywojennym, 45 lat po wizycie Bönigka. W 1928 r. badania powierzchniowe zostały przeprowadzone przez Gaertego¹⁴, zaś w 1929 r. grodzisko miał penetrować Leonhard Fromm. Ten ostatni pomierzył obiekt, odnotował występowanie fragmentów naczyń toczonych i ocenił, że obiekt, użytkowany jako pastwisko, nie jest narażony na zniszczenie¹⁵. W tym samym roku badania ratownicze na pobliskim *Wachthügel*, zwanym też zamkiem *Gunelauke*,

przeprowadził Carl Engel¹⁶. W trakcie plantowania terenu w zakolu Pisy, w związku z planowaną budową, odsłonięto pradziejowe i średniowieczne warstwy kulturowe. Zachowała się informacja o śladach budowli drewnianej i prostokątnego budynku¹⁷. Miejsce to, jak wspomniano, bierze się pod uwagę jako potencjalną pierwszą lokalizację Dusburgowej strażnicy *Wartberg* (ryc. 3)¹⁸.

Po II wojnie światowej kolejną weryfikację powierzchniową obu stanowisk w 1947 r. przeprowadził Jerzy Antoniewicz jako delegat Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie na woj. olsztyńskie. Z jego inicjatywy 19 lipca 1948 r. Zamczysko - Stare Miasto nad Orzechówką oraz (tym razem) Romowa Góra nad Pisą zostały wpisane do rejestru zabytków (ryc. 4). Znalazło się tam uzasadnienie uwypuklające znaczenia tego stanowiska dla kultury polskiej i badań nad prahistorią¹⁹.

Ważną publikacją w języku niemieckim jest monografia parafii Barczewko autorstwa Ulricha Focha, która ukazała się w 1989 r. W jednym z ustępów pierwszego rozdziału omówił on znane fakty z historii miasta lokacyjnego i powtórzył w całości opowieść Röhricha dotyczącą upadku miejscowości w 1354 r.²⁰ Graficznym uzupełnieniem była fantastyczna rekonstrukcja miasta Thomasa Haucka, który z pewnością sugerował się opisem Bönigka (ryc. 5).

W polskich publikacjach z czasów powojennych, dotyczących historii Barczewa i Warmii, również wzmiankowany jest krótki historyczny epizod istnienia miasta lokacyjnego Barczewko. Autorzy ograniczali się jednak przeważnie do kilku zdań, w których wymieniają ważniejsze fakty. Wskazać można zwięzłą historię miasta Barczewo pióra Kozięłło-Poklewskiego²¹, historię dominium warmińskiego autorstwa Alojzego Szorca²², przedstawienie dziejów parafii Św. Anny w Barczewie przez Urszulę Laskowską²³, syntetyczne opracowanie dotyczące miast warmińskich pióra Jerzego Kiełbika²⁴, czy artykuł Roberta Klimka o zaginionych zamkach i strażnicach na Warmii do połowy XIV w.²⁵.

Od terenowych oględzin obiektu w latach 20. XX w. trzeba było niemal kolejnych 45 lat, aby za sprawą fotografii lotniczej łąka w Barczewku odsłoniła kolejny rąbek tajemnicy Starego Miasta. W czerwcu 1992 r. geodeta Jerzy Miałdun przy sprzyjających warunkach pogodowych wykonał zdjęcie obiektu we wczesnej fazie wegetacji zbóż

¹⁰ Bönigk 1883: 156.

¹¹ Röhrich 1903: 683-708.

¹² Röhrich 1925a: 157.

¹³ Röhrich 1925b.

¹⁴ Maszynopis, notatka w Archiwum MWiM w Olsztynie, teczka „Barczewko”.

¹⁵ Klimek 2014: 57.

¹⁶ Klimek 2013: 215-216.

¹⁷ Brak jest bardziej precyzyjnych danych, np. czy relikty drewna były zwęglone, oraz na jakiej podstawie określano, że obiekt pochodzi z czasów kolonizacji krzyżackiej. Maszynopis, notatka w Archiwum MWiM w Olsztynie, teczka „Barczewko”.

¹⁸ Klimek 2008, 2013, 2014; Białuński 2014: 27; Herrmann 2014: 43.

¹⁹ Oryginał dokumentu w Archiwum MWiM w Olsztynie, teczka „Barczewko”.

²⁰ Foch 1989: 21-29. Autor wspominał także legendę o kościele zatopionym w jeziorze Wadąg i średniowieczną historię założenia wsi Barczewko, Tuławki / *Tollack* i Gady / *Jadden*.

²¹ Kozięłło-Poklewski 1964: 4.

²² Szorc 1990: 166.

²³ Laskowska 1999: 21-23.

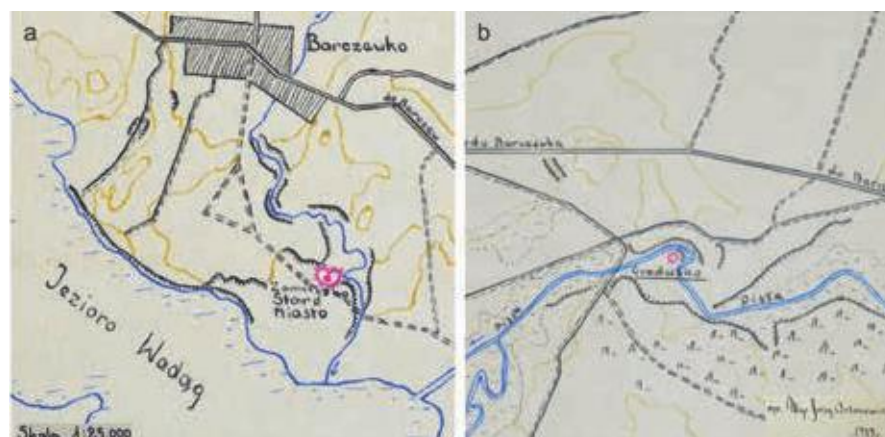
²⁴ Kiełbik 2007: 30.

²⁵ Klimek 2013: 214-217.

Ryc. 3. Archiwalne fotografie grodziska Stare Miasto (a) i Romowa Góra (b) w Barczewku z roku 1929 (?) (Archiwum MWiM w Olsztynie,teczka „Barczewko”)

Fig. 3. Archival photograph of the settlement (a) Stare Miasto (Old City) and (b) Romowa Góra at Barczewko from the year 1929 (?) (Archive of the Museum of Warmia and Mazuria in Olsztyn, file “Barczewko”)

Ryc. 4. Plany sytuacyjne z 1949 r. „zamczyska zw. Stare Miasto” oraz „gródka strażniczego” w Barczewku autorstwa delegata PMA na woj. olsztyńskie Jerzego Antoniewicza (Archiwum MWiM w Olsztynie,teczka „Barczewko”)

Fig. 4. Plans showing the situation in 1949 of the ruined stronghold of so-called Stare Miasto (Old City) as well as the watch-hill at Barczewko executed by Jerzy Antoniewicz, delegate of the State Archaeological Museum the Olsztyn Province (Archive of the Museum of Warmia and Mazuria in Olsztyn, file “Barczewko”)

Ryc. 5. Autorska wizja „warowni” Alt Wartenburg wg grafiki Thomasa Haucka (wg Fox 1989: 23)

Fig. 5. An impression of the “watchtower” of Alt Wartenburg after a drawing of Thomas Hauck (after Fox 1989: 23)

Ryc. 6. Barczewko, gm. Barczewo, st. II. Fotografia lotnicza obiektu z czerwca 1992 r. (Archiwum J. Miałduna)

Fig. 6. Barczewko, community of Barczewo, site II. Aerial photograph of the site taken in June 1992 (from the archive of J. Miałdun)

(ryc. 6). Pojawiły się na nim zaciemnione, regularne anomalie (ciemnozielone bujne zboże rosnące w miejscach zasobnych w szczątki organiczne i minerały), charakterystyczne dla obecności reliktyw antropogenicznych. Weryfikacja powierzchniowa, przeprowadzona przez Izabelę Mirkowską, archeologa z Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, potwierdziła raz jeszcze zaleganie na powierzchni stanowiska zabytków średniowiecznych, m.in. ceramiki i szlaki żelaznej²⁶. Wspomniana fotografia stała się inspiracją dla idei przeprowadzenia szeroko zakrojonych prac, uzupełnionych o możliwości fotointerpretacji, kwerendy zasobów archiwalnych Centralnego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej (CODGiK) i szerokiego spektrum badań nieinwazyjnych z geofizyką na czele. Okazją do realizacji tego zamierzenia stał

się polsko-niemiecki projekt badawczy *Alt Wartenburg / Barczewko – warmińskie Pompeje*, realizowany przez zespół z uniwersytetów w Gdańsku i Getyndze²⁷.

Oczywiste było, że grodzisko w Barczewku przechowywało ślady miejsca tragedii pierwszego pokolenia osadników, niezakłócone nigdy późniejszym osadnictwem. To oznaczało, że zalegające w ziemi relikty dotyczą samych początków kolonizacji Warmii i mogą zawierać obraz miasta lokacyjnego w jego najwcześniejszym, pionierskim jeszcze etapie. Jest to zatem miejsce niezwykle nie tylko dla historii regionu, ale także dotyczy o wiele szerszej problematyki urbanizacji i „westernizacji” Europy Środkowo-Wschodniej w późnym średniowieczu²⁸.

²⁶ Notatka służbowa w Archiwum MWiM w Olsztynie,teczka „Barczewko”.

²⁷ Projekt finansowany ze środków Pełnomocnika Rządu Federalnego ds. Kultury i Mediów (Undesbeauftragte für Kultur und Medien, BKM, Bonn) przy współudziale Uniwersytetu Gdańskiego, Miasta i Gminy Barczewo oraz firmy REM, sp. z o.o. Barczewko.

²⁸ Zernack 1994: 106.

2. ŹRÓDŁA HISTORYCZNE

Prusy krzyżackie i znajdująca się na ich terenie biskupia Warmia były ostatnim dużym terytorium, na którym odbywał się konsekwentny i systematyczny proces niemieckiej kolonizacji na wschodzie Europy²⁹. Osadnikom proponowano korzystne warunki ekonomiczne i wszelką pomoc na etapie pionierskim. W Prusach proces ten regulowany był w oparciu o prawo chełmińskie³⁰. Ciężar organizacji akcji osadniczej leżał po stronie prywatnych „przedsiębiorców”, ponoszących ryzyko finansowe, ale liczących na zwrot kosztów i przywileje w przypadku powodzenia takiego przedsięwzięcia³¹.

W 1243 r. decyzją papieża Innocentego II erygowano biskupstwo warmińskie, będące największą diecezją w Prusach, rozciągającą się od Zalewu Wiślanego na północnym-wschodzie po Puszczę Galindzką na południowym-wschodzie. Wielka Puszcza była już w tym okresie obszarem wyludnionym. Systematyczna niemiecka akcja osadnicza rozpoczęła się na dobre około 1280 r., już po upadku drugiego powstania pruskiego (1274). Najwcześniej nad brzegiem Zalewu powstały na północy Braniewo (1304) i Frombork (1310), a najpóźniej w końcu czternastego stulecia Bisztynek i Biskupiec (1395)³². Proces organizacji osadnictwa na prawie niemieckim obejmował zwykle takie działania, jak meliorację i odesłanie terenu, budowę obiektów militarnych (zamek i strażnic), tworzenie podstaw gospodarczych poprzez organizację rolnictwa, zakładanie wsi i młynów, czy w końcu budowę miast, centrów handlu i administracji pośredniczących w ponadregionalnej wymianie towarowej³³. W centrum kolonizowanych obszarów powstawały także małe miasteczka o lokalnym znaczeniu administracyjnym i gospodarczym. Po lokacji Dobrego Miasta (1325) akcja osadnicza przesunęła się na południe za linię Łyny. W jej toku powstały strażnica i osada *Wartenberg* utworzone na północnym brzegu jez. Wadąg w tzw. *terra Gunelauke*³⁴ (ryc. 7). Takie wysunięte na skraj puszczy ośrodki miały również znaczenie militarne, osłaniając skolonizowane wcześniej terytorium wewnętrzne przed najazdami litewskimi³⁵. Jest to czas, kiedy Zakon Krzyżacki prowadzi zacięte walki z Wielkim Księstwem Litewskim. Na „rejzy” przeciw pogańskim Litwinom i Żmudzi każdego roku zaciągali się wielu krzyżowców z Rzeszy i krajów europejskich.

Przynosi to litewską reakcję w postaci grabieży państwa zakonnego, w tym terytoriów biskupich. Po obu stronach oblicze tej wojny składa się zasadniczo z pożogi, rabunku, okrucieństwa i morderstw na terytorium przeciwnika³⁶. Ofiarą jednego z takich odwetów padła w 1354 r. młoda osada *Wartenberg*. Wiedza o tym zdarzeniu i krótkiej egzystencji miasta oparta jest głównie na dwóch cytowanych wcześniej kronikach średniowiecznych z XIV w. Źródła pośrednich jest jednak znacznie więcej, co pozwala wykroczyć poza dotychczasowy zakres ustaleń.

Najstarszą wzmianką o Barczewku jest łańcki przekaz krzyżackiego duchownego Piotra z Dusburga w *Kronice ziemi pruskiej (Chronica Terre Prussie)*, spisanej między 1324 a 1326 r. na zlecenie wielkiego mistrza Wernera von Orseln³⁷. Wiarygodność tego przekazu nie budzi raczej wątpliwości, ponieważ żyjący w tym czasie autor *Kroniki* czerpie swe informacje często z pierwszej ręki od świadków wydarzeń. Wzmianka o wzniesieniu zamku umieszczona jest niejako na marginesie opowieści brzmiącej w polskim tłumaczeniu następująco: „W tym samym roku (1325) i porze biskup warmiński Eberhard poprzez brata Fryderyka z Liebenzell, swojego wójta, wybudował w ziemi galindzkiej nad brzegiem rzeki Pisy zamek Barczewo [*castrum Wartenbergk*]. Kiedy po zakończeniu budowy tego zamku uroczyste śpiewano mszę Ducha Świętego, w czasie ewangelii ukazała się jedna bardzo biała, oswójona gołąbica”³⁸.

Na kronice Dusburga opierała się spisana kilka lat później niemiecka wierszowana wersja kroniki Mikołaja von Jeroschin, w której pojawia się określenie *burc Wartenberc*. Ścisłe tłumaczenie obu źródeł prowadzi do konkluzji, że w 1325 r. został założony tylko zamek, a nie miasto. Na tym etapie kolonizacji mogła być to z pewnością niewielka budowla w rodzaju puszczańskiej strażnicy typu *Wildhaus*. Mieściło się to w logice procesu osadniczego, zabezpieczając właściwą akcją osadniczą i budowę miasta, która mogła nastąpić kilka lat później. W tym miejscu warto podjąć kwestię lokalizacji obu inwestycji. Dotychczas w literaturze na ogół utożsamiano oba miejsca, uznając, że zamek i miasto funkcjonowały obok siebie. Ostatnio jednak pojawiła się hipoteza, zgodnie z którą wspomniany w kronikach zamek znajdować się miał w miejscu oddalonym o 1,6 km od miasta, na półwyspie w zakolu rzeki Pisy (ryc. 8). Miejsce to w starszej literaturze i lokalnej tradycji nazywane było *Wachthügel* (wzgórze strażnicze), Romowa Góra albo Zamkowa Góra. Jest to teren sztucznie uformowany, oblany z trzech stron wodami rzeki, z gródkiem wzniesionym jeszcze w czasach

²⁹ O średniowiecznej kolonizacji niemieckiej na wschodzie por. Schlesinger 1975; Higounet 1990; Biermann 2010: 32–99.

³⁰ O roli zasadźców w Prusach por. Boockmann 1981: 136; Erlen 1992: 106.

³¹ Por. Kasiske 1934: 150; Erlen 1992: 101, 113; Herrmann 2015: 12.

³² Herrmann 2014b: 47–104.

³³ O osadnictwie krzyżackim w Prusach szczególnie na Warmii por. Pollakówna 1953; Boockmann 1981: 115–137; Erlen 1992: 104–119; Biskup 1991; Czaja 2008; o budownictwie zamkowym w tym kontekście: Klimek 2013; o długotrwałym polskim i niemieckim dyskursie dotyczącym tego procesu: Hackmann 1996.

³⁴ Achremczyk 2010: 422.

³⁵ Erlen 1992: 113.

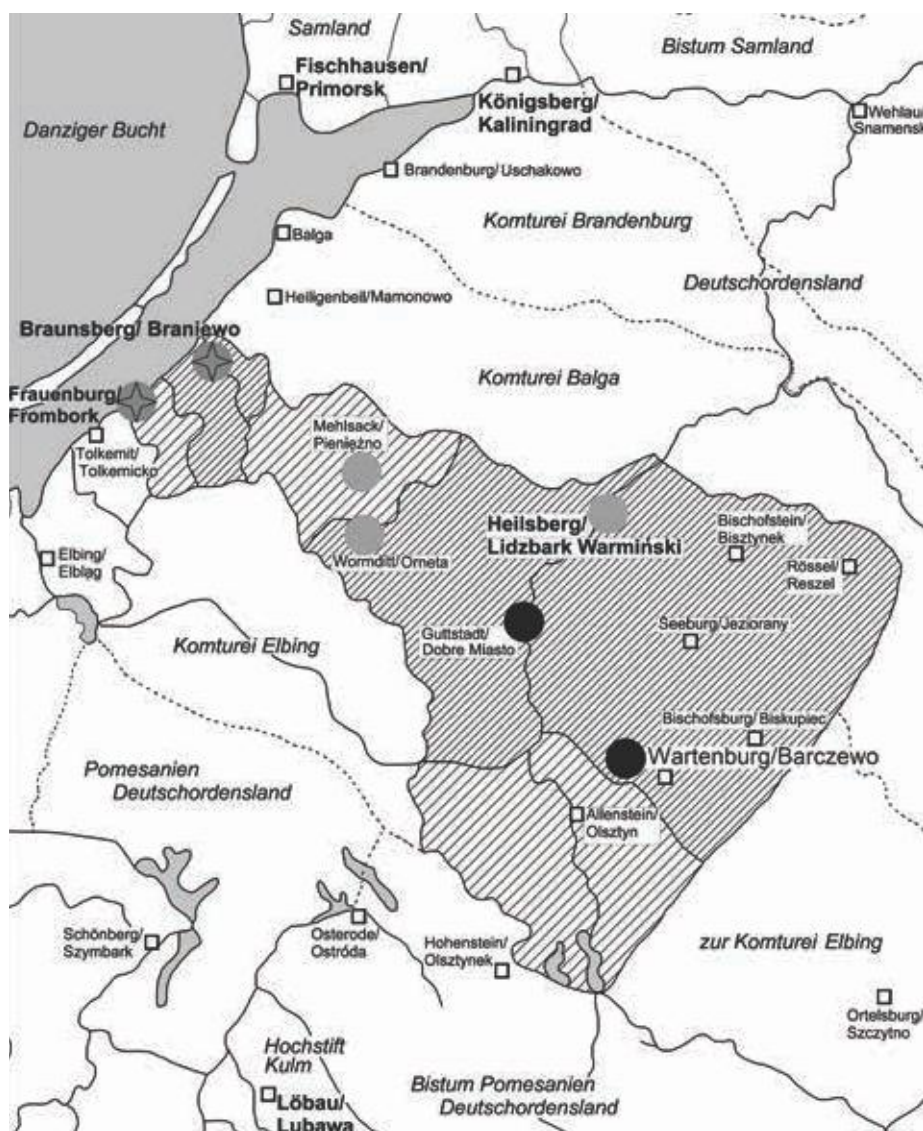
³⁶ Por. Boockmann 1981: 151–169; Paravicini 1989/1995; Trupinda 2009: 23; Herrmann 2015: 14.

³⁷ *De edificatione civitatum plurium et castrorum [...] Eodem anno [1325] et tempore Eberardus episcopus Warminiensis per Fratrem Fridericum de Libencele advocatum suum in terra Galindie in litore fluminis Pisse edificavit castrum Wartenbergk, quod castrum dum esset perfectum, et de sancto spiritu missa solempniter cantaretur, apparuit infra evangelium una columba albissima domestica.*

³⁸ Dusburg 2004: 104.

Ryc. 7. Lokacje miast na Warmii do ok. 1330 r.: Braniewo – drugi przywilej lokacyjny ok. 1304 r., Frombork – 1310 r., Lidzbark Warmiński – 1308 r., Pieniężno – 1312 r., Orneta – 1312 r., Dobre Miasto – 1329 r., Alt Wartenburg / Barczewko – po 1325 i przed 1337 r., (wg opracowania C. Hermann na podstawie Gatz 2009, rys. T. inkeldy)

Fig. 7. Location of the towns of Warmia circa 1330: Braniewo – second town charter circa 1304, Frombork – 1310, Lidzbark Warmiński – 1308, Pieniężno – 1312, Orneta – 1312, Dobre Miasto – 1329, Alt Wartenburg / Barczewko – between 1325 and 1337 (after C. Hermann on the basis of Gatz 2009, drawn by T. Kinkeldy)

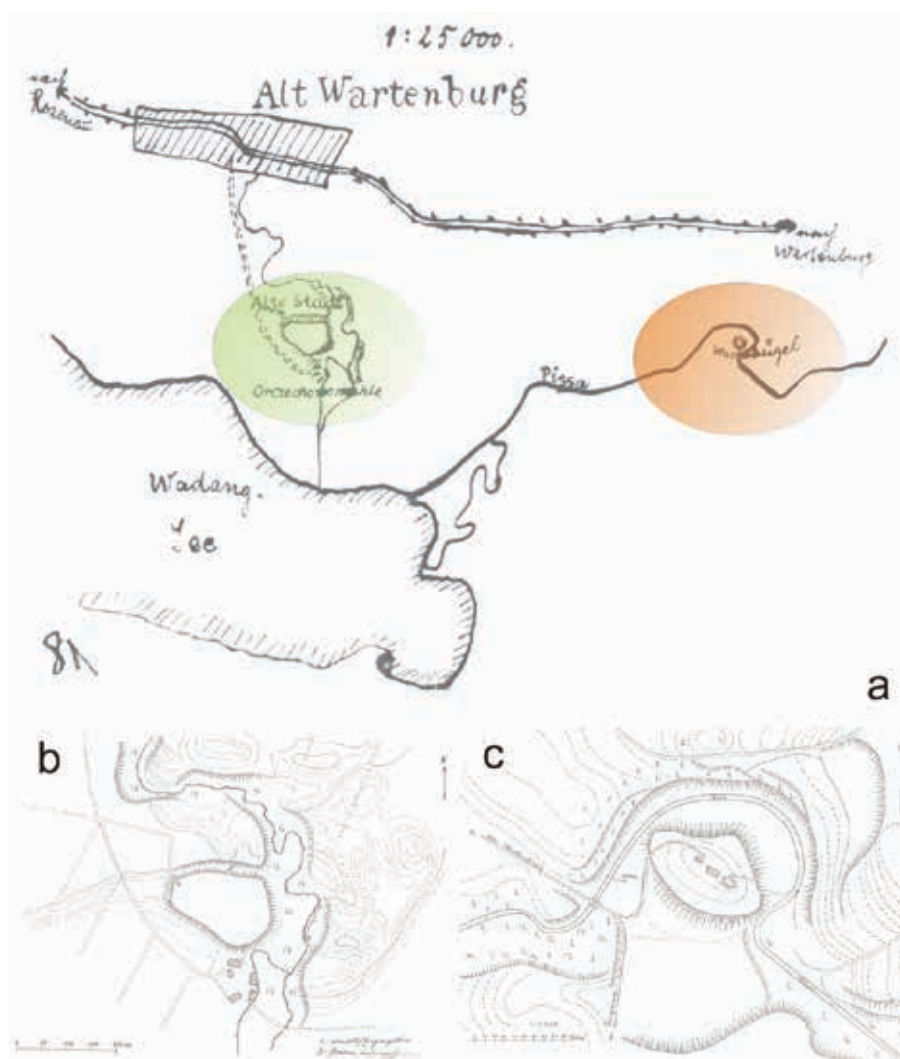
pruskich. Trudno zweryfikować ten pogląd, gdyż jeszcze w latach 20. XX wieku teren został zniwelowany i częściowo zniszczony budową gospodarstwa i budynku mieszkalnego w centralnej części obiektu. Na rzecz utrzymania hipotezy przemawia strategiczny charakter miejsca i tradycja osadnicza. Również współczesny obraz topografii tego terenu na numerycznym modelu terenu ukazuje regularnie opracowaną formę gródka. Dziwi jednak zupełny brak zabytków średniowiecznych, a te pozyskane przez C. Engla mają znacznie starszą metrykę. Argumentem przeciw jest także niewielka nadająca się pod zabudowę powierzchnia (około 450 m²). Również odległość od miasta wydaje się być zbyt duża, biorąc pod uwagę fakt, że w przypadku wszystkich miast warmińskich siedziby feudalne znajdowały się w ich bezpośrednim sąsiedztwie. Podsumowując ten wątek należy uznać, że identyfikacja wzgórza *Schlossberg* lub *Wachthügel* w zakolu rzeki Pisy z Dusburgowym zamkiem jest ciągle hipotetyczna. W świetle znanych obecnie wyników rozpoznania grodziska *Altstadt* wiadomo przynajmniej, że strażnicy nie na-

leży szukać w obrębie wałów grodziska, a zatem kwestia jej lokalizacji pozostaje nadal otwarta.

Kolejna informacja pochodzi z dokumentu lokacyjnego Dobrego Miasta (1329), gdzie wspomniana jest droga do *Warthberg*³⁹, ale nie wyjaśniono, czy chodzi o zamek czy miasto. Pierwszym źródłem potwierdzającym istnienie miasta jest dokument ze stycznia 1337 r., w którym świadkami zapisu majątkowego są proboszcz Henryk i sołtys Jan z Barczewa⁴⁰. Wynika z tego, że miasto powstało po 1325 r., kiedy istniała tam tylko strażnica, ale przed 1337 r., gdy znajdowali się tam już zorganizowani osadnicy. Można zatem przyjąć, że stało się to około 1330 r. Obecność proboszcza świadczy też o istnieniu kościoła parafialnego i zorganizowanej wokół przestrzeni, w tym z pewnością cmentarza. Z 1337 r. pochodzi także dokument nadania przywilejów dwóm sołtysom z Barczewa.

³⁹ *iuxta viam qua itur Warthberg*. CDW I, Nr. 245 (Regest Nr. 376, 142).

⁴⁰ *Sub testibus domino Heinricho plebanus in Wartberg, Jo(hanne) sculteto ibidem*. CDW I, Nr. 282 (Regest Nr. 442, 166).

Ryc. 8. Mapa sztabowa Barczewka z zaznaczonymi dwoma obiektami archeologicznymi nad Orzechówką i Pisą (a) oraz plany grodzisk: *Alt Stadt* nad Orzechówką (b) i *Wachthügel* nad Pisą (c), (za: Klimek 2013; ryc. 14, 16-17)

Fig. 8. Military map of Barczewko showing (a) the two archaeological sites on the Orzechówka and Pisa rivers, as well as plans of the strongholds (b) *Alt Stadt* on the Orzechówka and (c) *Wachthügel* on the Pisa (after Klimek 2013; figs. 14, 16-17)

Są nimi bracia Piotr i wspomniany wcześniej Jan. Wynika z tego dokumentu, że urząd sołtysa sprawowany był wspólnie. Przyjmuje się, że bracia byli też pierwszymi mieszkańcami Wartenberga⁴¹. W dokumencie tym wymieniono szereg nowych przywilejów, które mają wesprzeć ich działalność gospodarczą. Sytuacja ekonomiczna w latach pionierskich musiała być bardzo trudna, skoro suweren dokonuje korekty. Bracia - i zarazem sołtysi - otrzymali więc 10 włók ziemi na prawie chełmińskim, tartak z kołem młyńskim nad rzeką Wadąg, przywilej wyrębu drzew w lasach biskupich, przywilej połowu ryb w rzece oraz jedną trzecią dochodów z sądownictwa. Na osobną uwagę zasługują postanowienia dotyczące tartaku z kołem młyńskim. Wydaje się oczywiste, że wiązać się to musiało z olbrzymimi potrzebami pozyskiwania i obróbki drewna niezbędnego do wznoszenia umocnionej osady. Jak już wiadomo, miała ona wyłącznie zabudowę drewnianą. Tartak z kołem młyńskim może oznaczać, że

sołtysi mieli możliwość przekształcenia go w dodatkowy młyn, kiedy zapotrzebowanie na drewno się zmniejszy.

Stopniową kolonizację obszaru między Barczewkiem a Dobrym Miastem dokumentuje akt lokacyjny wsi *Schönewise* z 1346 r. Nazwa tej wsi mogła mieć charakter – jak powiedzielibyśmy dziś – promocyjny, mając na celu przyciągnięcie nowych osiedleńców⁴² i kontynuację osadnictwa w *terra Gunelauke*. Niezbędne doświadczenie z pewnością zbierano w trakcie wznoszenia „miasta” i „zamku” pierwszego Wartenberga.

Tragiczny koniec osady znany jest z dwóch skróconych odpisów kroniki krzyżackiego herolda Wiganda z Marburga. W nieco dłuższej wersji łacińskiej odnotowano zabicie wszystkich mieszkańców podczas najazdu Kiejstuta i Olgierda w 1354 r.⁴³ W polskim tłumaczeniu przekaz brzmi następująco: „Roku 1354 Kystut, Olgerd z Bojarami spieszą do Wartenberga w ziemi Gunelauken, którą nieprzyjacielskim obyczajem ogniem niszczą i nikt

⁴¹ Rohrich 1903: 686; Koziełło-Poklewska 1964: 4; Białuński 2014: 28-36; Herrmann 2014: 44-45.

⁴² Por. Higounet 1990: 257.

⁴³ *Anno 1354 Kynstute, Algard cum bayoribus etc. festinant in Wartenberg in terram Gunelauken, quam hostili more, igne etc. devastant, et nemo evasit manus eorum.* Por. SRP II, S. 429-452.

z rąk ich nie uszedł”. Tekst kroniki powstał na przełomie XIV i XV w. a więc relacja dotyczyła wydarzeń odległych o około 40 lat. Nasuwa się pytanie, na ile wiarygodna była data tego wydarzenia, jednak już w 1356 r. pojawia się wzmianka o *antiqua civitas Wartberg*⁴⁴. Jeśli nawet zniszczenie Barczewka dokładnie w 1354 r. nie jest pewne, to przesunięcie w czasie może być niewielkie, a sam przekaz - wiarygodny. Najpóźniej w 1365 r. około 700 m na północ od starego miasta zostaje założona wieś, która otrzymuje powtórny dokument lokacyjny w 1376 r. Nazwa *Aldenwartberg*, czyli późniejszy *Alt Wartenburg*, po raz pierwszy wymieniona zostaje w 1369 r. Ze źródeł XIV-wiecznych dowiadujemy się jeszcze, że w 1385 r. we wsi *Aldenwartenberg* nadano młyn niejakiemu Laurentiusowi Hunderfrewde. Jest wysoce prawdopodobne, że dotyczy to istniejącego już wcześniej młyna nad rzeką Orzechówką przy wschodnim stoku grodziska, który został odbudowany pomiędzy 1376 i 1385 r.⁴⁵ Młyn ten działał do 1875 r., oznaczany na mapach jako *Orzechowo Mühle* (ryc. 1). Na tym miejscu do dnia dzisiejszego istnieje gospodarstwo rolne z zachowanym układem przestrzennym starego młyna. W terenie bardzo dobrze czytelny jest przekop z Orzechówki, niewielki staw spiętrzający wodę i odpływ strugi młyńskiej (ryc. 2).

Miasto Barczewo jako *Wartenburg* zostaje ponownie założone w 1364 r. w miejscu obecnym. Przywilej lokacyjny na prawie chełmińskim nadał Henrykowi z Łąs biskup warmiński Jan II Stryprock. Nowa lokalizacja miała lepsze naturalne zabezpieczenie obronne, komunikację oraz przestrzeń do rozbudowy. Było to zamierzenie o wiele większe niż pierwotnie, stanowiąc fundament pod zupełnie nowy rozdział dziejów miasta⁴⁶.

Brak jest dowodów na istnienie dokumentu lokacyjnego Barczewka. Jego strukturę można częściowo rekonstruować na podstawie analizy porównawczej źródeł dla innych miast Warmii. Najbardziej istotne będą przywileje lokacyjne miejscowości zakładanych w podobnym okresie co Barczewko, a więc Dobre Miasto (prawa miejskie 1329), Reszel (prawa miejskie 1337) i Jeziorany (prawa miejskie 1338). Początek procesu osadniczego w Barczewku to zapewne okres krótko po dacie 1325. Ponieważ zwykle potrzebowano kilku lat na rozwój, i sam przywilej pieczętował zorganizowaną już strukturę, jego edycję należy upatrywać około 1330 r., już pod rządami biskupa Henryka Wogenap (1329–1334). Adresatami dokumentu mogli być zapewne wspomniani lokatorzy, bracia Piotr i Jan. Początki osadnictwa w Barczewku zamykają okres śląskiej kolonizacji środkowej Warmii, zapoczątkowanej panowaniem pochodzącego stamtąd

biskupa Eberharda z Nysy (+1326). Wskazują na to z jednej strony przykłady innych ośrodków zakładanych przez tego biskupa, a z drugiej - utrzymujące się do 1945 r. lokalne wyspy dialektu śląskiego (*breslausch*)⁴⁷.

Powierzchnia gruntów miejskich mogła wynosić około 100 łanów. Z tego około 60 do 70 łanów przeznaczonych było pod uprawę, a około 30–40 łanów stanowiło grunty miejskie. Dla sołtysa przypadało z tego odpowiednio sześć lub siedem łanów, dodając jeszcze dwa jako dobra wyłączne na potrzeby władcy. Proboszcz otrzymywał około 4 łanów ziemi. Lokatorom zabezpieczono ponadto takie przywileje, jak dziedziczenie sołectwa, sąd niższej instancji, jedną trzecią dochodów z sądów wyższej instancji oraz obiektów użyteczności publicznej. Nie wykluczone, że nabywali także praw do dochodów z młyna. Pośród obiektów użytku publicznego znajdowały się na pewno łaźnia i dom handlowy ze straganami piekarzy, rzeźników i szewców, które wymieniane są w prawie każdym dokumencie lokacyjnym miast warmińskich.

3. PRZEBIEG PRAC WYKOPALISKOWYCH

Stanowisko archeologiczne Stare Miasto w Barczewku znajduje się na wyniesieniu położonym około 0,5 km na południe od wsi, w dolinie rzeki Orzechówki i około 350 m na północny-wschód od brzegu jez. Wadąg. Jest to naturalna forma polodowcowa o stromych zboczach, ze skłonem od strony północnej w kierunku rzeki, od wschodu w kierunku stawu młyńskiego i od południa w kierunku podmokłych łąk nad Wadagiem. Maksymalna wysokość skarp wynosi około 10 m. Jedynie teren od zachodu jest wypłaszczony i znacznie się podnosi. Szczególnie z tej strony konieczny był system sztucznych umocnień składających się z fosy i obwałowań. Powierzchnię stanowiska stanowi owal rozciągający się na długość 220 m po osi wschód – zachód i 160 m po osi północ – południe. Do zagospodarowania i zabudowy nadawały się tereny na zachód od wzgórza. Być może mógł być to planowany kierunek ekspansji rozrastającego się miasta. Obszar miejsciska, z czytelną formą umocnień i obniżeniem bramy od zachodu, otoczony jest obecnie łąkami i polami uprawnymi. Od wschodu czytelny jest układ przestrzenny młyna, a dalej rozciągają się kompleksy leśne. Całość tworzy zachowany od czasów średniowiecznych unikatowy kompleks przyrodniczo-kulturowy (ryc. 2).

Badania w ramach polsko-niemieckiego projektu rozpoczęły się jesienią 2013 r. W pierwszej kolejności głównym celem było wykonanie serii badań niedestrukcyjnych zmierzających do potwierdzenia lokalizacji miasta. Były to badania geomorfologii terenu z serią odwiertów⁴⁸, badania geofizyczne kilku hektarów powierzchni stanowiska i jego otoczenia, prace geodezyjne oraz dokumentacja

⁴⁴ CDW II, nr 235; Rohrich 1903: 687; PUB VI, Nr. 293; Białuński 2014: 27.

⁴⁵ CDW III, nr 14; Herrmann 2014: 47–49.

⁴⁶ Kwartęły wielkości 250 x 310 m, z dużym rynkiem o wymiarach 50 x 80 m powierzchni, regularną siecią dróg, kościołem, klasztorem franciszkanów i zamkiem jako siedzibą administracji biskupiej w północno-wschodnim narożniku miasta (por. Herrmann 2007: 779–782, 2015: 231).

⁴⁷ W sprawie analiz lingwistycznych por. Lehmann 1842; Mitzka 1937; Riemann 1965.

⁴⁸ Szwarczewski 2013.

lotnicza wraz z kwerendą dostępnych materiałów archiwalnych⁴⁹. Kluczowe rozstrzygnięcie przyniosły badania geofizyczne (ryc. 9). Wykonano georeferencję zdjęć lotniczych na specjalnie stworzonym podkładzie geodezyjnym i zestawiono całość z wynikami analizy geomagnetycznej. W ten sposób powstała mapa obiektów typowanych do weryfikacji w trakcie badań archeologicznych. Prace terenowe, trwające łącznie około 4 miesięcy, przeprowadzono w sezonach 2014 i 2015⁵⁰. Skoncentrowały się one na rozpoznaniu czterech piwnic budynków mieszkalnych, centralnego obszaru rynku z zabudową rzemieślniczo-handlową (tzw. *mercatorium*?), przekroju wału i fosy od zachodu oraz sondaży we wschodniej części stanowiska. Te ostatecznie przyniosły odkrycie miejsca położenia cmentarzyska. Łącznie w 13 wykopach przebadano powierzchnię około 1600 m² (ryc. 10). Uzupełnieniem badań terenowych były analizy specjalistyczne licznego materiału zabytkowego, w tym badania numizmatyczne⁵¹, archeozoologiczne⁵², dendrochronologiczne⁵³, archeobotaniczne⁵⁴, antropologiczne⁵⁵, studia osadnicze⁵⁶, kwerenda źródeł historycznych⁵⁷ i konserwacja zabytków⁵⁸.

W rezultacie bez cienia wątpliwości zidentyfikowano stanowisko archeologiczne Stare Miasto w Barczewku jako relikty pierwszej lokacji miasta *Wartenberg*, znane go ze źródeł historycznych. Urbanizację terenu oraz ramy chronologiczne wydarzeń związanych z początkami osadnictwa i tragicznym końcem (1325–1354) potwierdzają liczne znaleziska monet, ceramiki, drobnych zabytków i seria ponad 60 dat pozyskanych z prób drewna. *Terminus post quem* wyznaczają najstarsze daty ścięcia drewna po 1169 r., z apogeum przypadającym na trzecią dekadę XIV w. (1336/1337) i najmłodsze próby z połowy XIV w. Ustalono, że głównym materiałem budowlanym był dąb⁵⁹. Zgodny z przekazem źródłowym jest obraz zniszczenia ośrodka, odzwierciedlony pogorzeliskiem. Dobrze zachowane struktury konstrukcyjne dały podstawy do wykonania dokumentacji 3D i wstępnej rekonstrukcji układu przestrzennego⁶⁰. Osiedle wzniesiono na surowym korzeniu, a stratygrafia kulturowa poza obiektami niemal zupełnie nie istnieje. Liczne ślady osadnictwa pruskiego w okolicy - grodzisk, wałów podłużnych czy osiedli otwartych - wskazują, że na ziemi *Gunelauke* istniało

rdzenne osadnictwo pruskie. Jak dotąd jednak relacje między autochtonami i osadnikami w trakcie procesu kolonizacyjnego nie zostały ustalone⁶¹.

Należy wspomnieć, że w odległości około 1,7 km w linii prostej na wschód od Starego Miasta w Barczewku, bezpośrednio nad linią brzegową Wadągą, znajduje się inny jeszcze obiekt tradycyjnie nazywany *Schweden Schanze*. Forma i lokalizacja sugerują powiązanie tego miejsca z osadnictwem pruskim, jakkolwiek szata leśna i brak badań nie pozwalają na jednoznaczną ocenę⁶².

4. WYNIKI DWÓCH SEZONÓW BADAŃ 2013-2015

4.1. Układ przestrzenny założenia

Mapa anomalii wykreślona w trakcie badań geomagnetycznych ukazała regularnie rozplanowaną strukturę przestrzenną⁶³ (ryc. 9). Zidentyfikowano około 25 obiektów, które można interpretować jako zagłębienia piwnic budynków. Od strony zachodniej w linii obniżenia wałów, interpretowanego jako relikty przejazdu bramnego, czytelny jest ciąg pozostałości budynków w dwóch osiach. Od strony północnej jest to pięć regularnych zaciemnień. Od strony południowej układ jest mniej przejrzysty, ale wydzielić można co najmniej sześć tego typu struktur. Rozpoznanie archeologiczne dwóch obiektów w części północnej pozwoliło odsłonić zarysy identycznie rozplanowanych piwnic budynków, na planie zbliżonym do kwadratu o wymiarach około 5 x 5 m. Zachowała się jedynie dolna część tych budynków, w postaci zagłębionej na 1,2 m piwniczki. Od strony południowo-zachodniej znajdował się niewielki korytarz o wymiarach około 0,8 x 1,2 m. Domy budowano zapewne w konstrukcji szachulcowej z pokryciem organicznym, ponieważ na całym stanowisku nie znaleziono ani jednego fragmentu cegły lub dachówki. Zachowana konstrukcja piwnicy składa się ze szkieletu symetrycznie rozmieszczonych 9 słupów o średnicy ok. 20 cm, ustawionych na kwadratowej podwalinie i łączonych poziomą belką ramy. Konstrukcja objana była od zewnątrz pionowymi deskami⁶⁴.

W centralnej części przebadanego obszaru rysuje się prostokątne założenie centralnego placu – rynku o wymiarach 40 x 60 m, z dłuższą osią w układzie NE–SW. Zachodnią pierzeję zamyka ciąg wyraźnie rysujących się pięciu obiektów. Przebadany w 2015 r. jeden z tych obiektów okazał się budynkiem nieco większym niż opisane wcześniej (ryc. 11), wzniesionym analogicznie na planie kwadratu o podstawie ok. 5,6 x 5,6 m. W tym

⁴⁹ Miałdun 2013, 2014.

⁵⁰ W kampaniach wykopaliskowych (27.07.–29.08.2014, 01.–31.08.2015) pod kierunkiem F. Biermanna i A. Koperkiewicza brał udział zespół w składzie: K. Martyka, A. Kieseler, N. Posselt, F. Popek, E. Sidorowicz, P. Zalecka oraz około 30 współpracowników, wolontariuszy, studentów i doktorantów z uczelni w Gdańsku, Getyndze, Erfurcie, Greifswaldzie, Halle i Olsztynie.

⁵¹ Paszkiewicz 2015.

⁵² Makowiecki 2015.

⁵³ Ważny 2016; Heußner 2016.

⁵⁴ Abramów 2015.

⁵⁵ Drozd-Lipińska 2015.

⁵⁶ Szczepański 2014.

⁵⁷ Herrmann 2014b.

⁵⁸ Drozdek 2016; Koperkiewicz 2016.

⁵⁹ Ważny 2016; Heußner 2016.

⁶⁰ Bloch, Podzorska i Koperkiewicz 2015.

⁶¹ Por. Hollack 1908; Crome 1937; Klimek 2008, 2013.

⁶² Klimek 2014: 61–62.

⁶³ Wroniecki, Jaworski i Rzeźnik 2014.

⁶⁴ Na podstawie analogii obserwowanych na stanowisku Faryenstein w Brandenburgii (badania prof. T. Schenka), piwnice mogą wyznaczać tylko część zabudowy parceli, zaś budynek właściwy mógł mieć wymiary znacznie większe i obejmować wejście do piwnicy.

Ryc. 9. Barczewko, gm. Barczewo, st. II. Mapa anomalii geofizycznych grodziska Stare Miasto na podkładzie numerycznego modelu terenu (oprac. P. Wroniecki)

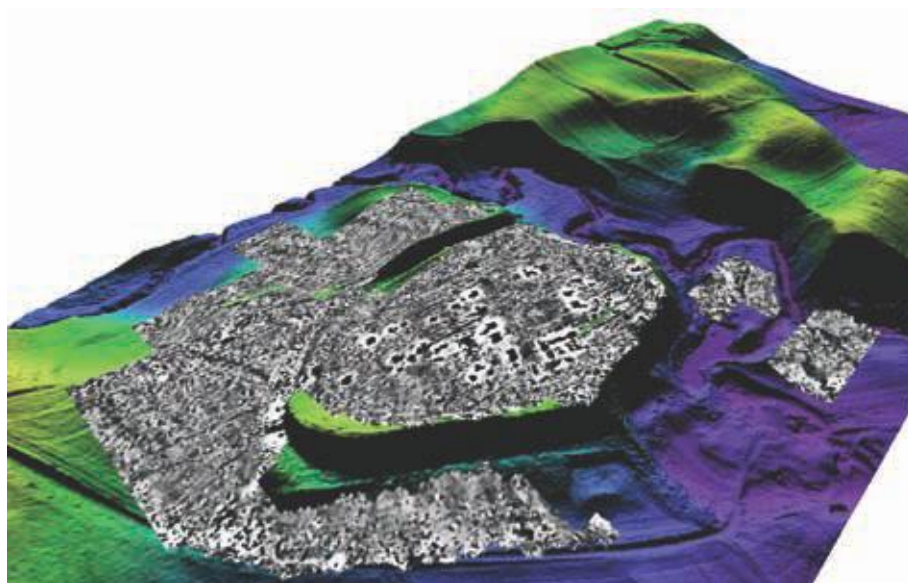
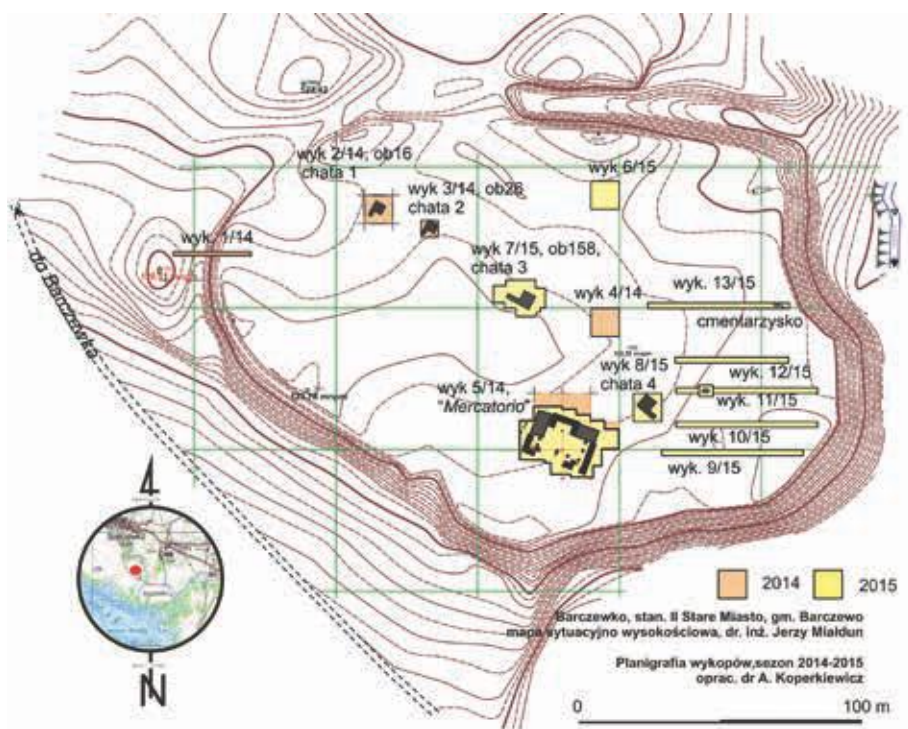

Fig. 9. Barczewko, community of Barczewo, site II. Map of the geophysical anomalies of the stronghold Stare Miasto upon a digitally generated model of the terrain (elaborated by P. Wroniecki)

Ryc. 10. Barczewko, gm. Barczewo, st. II. Planigrafia stanowiska i lokalizacja wykopów w sezonie 2014-2015 (oprac. A. Koperkiewicz)

Fig. 10. Barczewko, community of Barczewo, site II. Plan of the archaeological site showing the location of the trenches in the seasons 2014-2015 (elaborated by A. Koperkiewicz)

przypadku wejście do piwnicy stanowiła rampa od strony zachodniej, o długości 5 m. Na mapie anomalii czytelny jest symetryczny budynek od południa. Oba znajdują się w centralnej części pierzei zachodniej. Naprzeciw, od wschodu, rysują się dwa analogiczne obiekty z wejściami sytuowanymi z kolei od wschodu. Usytuowanie wejść do piwnic może wskazywać przestrzeń zaplecza budynków, gdzie czoło skierowane jest do placu rynkowego lub ciągów komunikacyjnych. Dalej w kierunku wschodnim koncentrują się mniejsze anomalie, z których jedna okazała się półziemianką o wymiarach 2 x 3 m z piecem i brązowym kotłem. Na skraju wysoczyzny od wschodu widać jeszcze tylko jeden większy obiekt na planie prostokąta.

W północno-wschodniej części rynku obecny jest jeden obiekt, bądź kompleks obiektów, również na planie prostokąta. Przypuszczalnie w tym obszarze należałoby poszukiwać pozostałości kościoła, tym bardziej że na wschód od niego zlokalizowano najpewniej cmentarzysko i pojedyncze pochówki ludzkie. Od strony południowej plac centralny zamknięty został kompleksem budynków na planie prostokąta o wymiarach 14 x 24 m (ryc. 12). Linie północną stanowi zwarta zabudowa drewniana, z przerwą o szerokości 2 m. W narożniku NW znajdował się drewniany budynek o wymiarach 4 x 5 m, zaś w narożniku NE także budynek drewniany, ale podpiwniczny, o wymiarach 4 x 8 m. Resztę zabudowy stanowiły najpewniej wiaty i zadaszenia ze ścianami okalającymi

Ryc. 11. Barczewko, gm. Barczewo, st. II. Zwęglona, drewniana konstrukcja wejścia, stropu i ścian piwnicy domu nr 3 (wykop 7/15, ob. 158) z odsłoniętym fragmentem glinianej podłogi i leżącymi na niej przedmiotami (fot. F. Popek i A. Koperkiewicz)

Fig. 11. Barczewko, community of Barczewo, site II. Entrance, ceiling, and cellar walls of house no. 3 (trench 7/15, feature 158) together with an exposed fragment of the clay floor with objects lying on it (photo by F. Popek and A. Koperkiewicz)

Ryc. 12. Barczewko, gm. Barczewo, st. II. Zarys kompleksu budynków w wykopie nr 5 zlokalizowanych w południowej części placu, interpretowanych jak budynek centralny *mercatorium* (fot. A. Koperkiewicz)

Fig. 12. Barczewko, community of Barczewo, site II. Outline of the complex of buildings in trench no. 5, located in the southern part of the area, interpreted as the central building of the *mercatorium* (photo by A. Koperkiewicz)

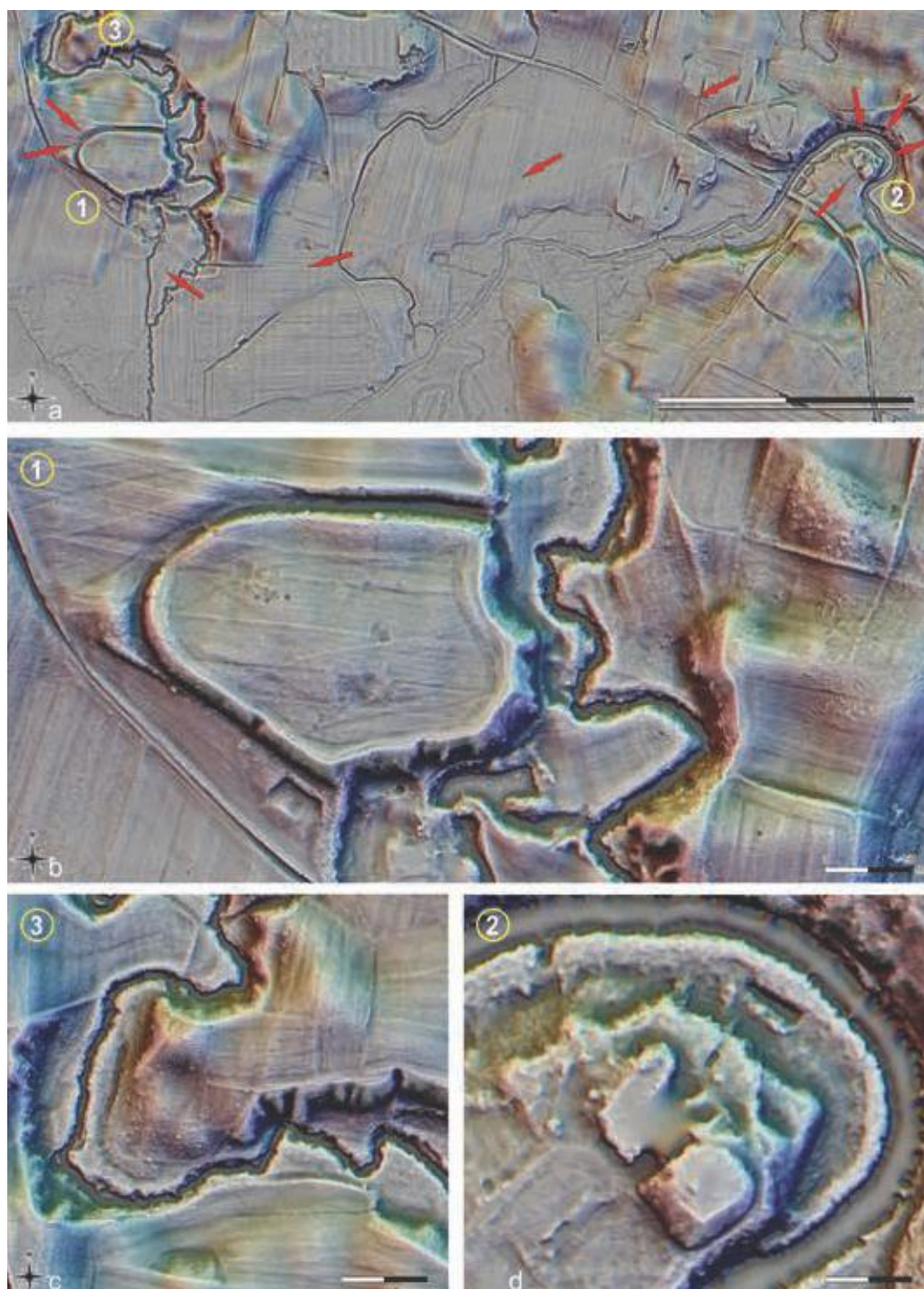
dziedziniec otwarty na południe. W linii południowej zidentyfikowano trzy piecowiska. Na całej powierzchni znajdowano liczne pozostałości szlaki pozostałej z wytopu żelaza. Być może to właśnie miejsce należałoby traktować jako wymieniane w wielu źródłach *mercatorium* - miejsce centralne, gdzie funkcjonowało rzemiosło, mogły być wystawiane ławy i odbywać się wymiana handlowa. Taki charakter potwierdzają liczne znaleziska drobnych przedmiotów, jak np. kluczy, kłódek, ceramiki, okuć zawiasów drzwi i znaleziska monet⁶⁵. Hipoteza ta zyskuje na wiarygodności, jeśli wziąć pod uwagę, że tu właśnie wystąpiła największa koncentracja monet, a obok zna-

leżono przedmioty luksusowe, jak np. złożone aplikacje odzieży, groty włóczni i ostrogę.

4.2. Obronny charakter założenia

Nowy ośrodek, wzniesiony daleko na przedpolu zwanego już osadnictwa na północy, zagrożony był najazdami ze wschodu. Budowniczości kierowali się zapewne względami strategicznymi, wybierając miejsce nieprzystawne, które pozwalało wykorzystać naturalne walory obronne przy początkowo minimalnych nakładach. Ośrodki tworzone na pograniczu jako pierwsze brały na siebie ciężar agresywnych akcji przeciwnika. Pozornie można uznać, że lokalizacja była chybiona, wobec późniejszej tragedii i w konsekwencji przeniesienia miasta. Śledząc plastyczne odwzorowanie topografii na podsta-

⁶⁵ Zbiór z Barczewka liczy obecnie 119 egzemplarzy brakteatów dokumentujących wczesny etap nasycenia pieniądzem tych terenów. W kolekcji dominują egzemplarze wybijane przez mennice państwa krzyżackiego, choć najprawdopodobniej daje się dostrzec również udział monety biskupiej (Paszkievicz: 2015).

Ryc. 13. Numeryczny model terenu północno-wschodniego brzegu jez. Wadąg w okolicach Barczewka: a – formy terenowe, które mogły być brane pod uwagę jako punkty strategiczne w procesie zakładania miasta i rekonstrukcja możliwego kierunku natarcia wojsk litewskich w r. 1354 (1355): 1 – grodzisko, st. II – Stare Miasto; 2 – kopiec strażniczy oraz *Wachthügel*; 3 – niezbadana forma terenowa nad Orzechówką, b – zbliżenie topografii grodziska „Stare Miasto: nad Orzechówką, c – topografia niezbadanej formy terenu na NW od grodziska, d – topografia gródka *Wachthügel* nad Pisą (oprac. A. Koperkiewicz)

Fig. 13. Digital model of the terrain on the NE bank of Lake Wadąg near Barczewko: a – the features of terrain which could have been taken into account as strategic points when the town was founded, and a reconstruction of the possible directions of attack of Lithuanian forces in 1354 (1355): 1 – the stronghold, site II – Stare Miasto; 2 – the watch-mound as well as the *Wachthügel*; 3 – the non-investigated terrain feature on the Orzechówka River; b – a close-up of the topographical feature on the stronghold Stare Miasto on the Orzechówka River; c – the topography of the non-investigated terrain feature to the NW of the stronghold; d – the topography of the small mound *Wachthügel* on the Pisa River (elaborated by A. Koperkiewicz)

wie analizy numerycznych modeli terenu widać, że wzgórze Starego Miasta jest skryte za cyplem wysoczyzny (ryc. 13 a-b). Jeśli przyjąć, że najazd litewski nastąpił z kierunku wschodniego, to wojska Kiejstuta musiały najpierw natknąć się na wysuniętą strażnicę (*castrum Wartenberg*?) w zakolu Pisy. Do osady *Wartenberg* napastnicy dotarli poruszając się zapewne wzdłuż pierwszej terasy Pisy, mijając od południa jej rozlewiska, północny brzeg jeziora Wadąg oraz teren młyna od północy (ryc. 13 a).

System obronny miasta uzupełniała zapewne sieć rozlokowanych w terenie strażnic. Wspomniano wcześniej o lokalizacji w zakolu Pisy obiektu nazywanego w tradycji lokalnej *Wachthügel*⁶⁶. Pomijając kwestię możliwości identyfikacji tego obiektu z *castrum Wartenberg*, jego lokalizacja zdaje się być przemyślanym zabezpieczeniem przeprawy między rzeką i linią brzegową jeziora Wadąg. W chwili obecnej jedynie ukształtowanie wzgórza, czytelne na opracowaniu numerycznego modelu terenu, podkreśla jego domniemaną dawną funkcję militarną.

Rozpoznanie wymaga jedno z wyniesień usytuowanych od północnej strony grodziska Stare Miasto, w meandrach rzeki Orzechówki. Jego formę tworzą regularne płaszczyzny stromych stoków, z niewielkim *plateau* na wierzchołku o powierzchni nie większej niż 10 m² (ryc. 13 a, c). Miejsce to wydaje się być dogodnym punktem obserwacji i obrony.

Trzeci interesujący punkt w terenie znajduje się w bezpośrednim sąsiedztwie wjazdu (ryc. 2, 10, 13 b). Jest to niewielkie wzgórze od strony południowo-zachodniej, które mogło zabezpieczać bramę wjazdową. Także ten teren wymaga jeszcze weryfikacji wykopaliskowej, podobnie jak jeden z najważniejszych elementów fortyfikacji, czyli obszar bramy wjazdowej. Wymienione obiekty tworzą interesujące formy topograficzne, choć częściowo uformowane naturalnie. Nie zmienia to faktu, że nawet bez dodatkowych konstrukcji i umocnień mogły one stanowić skuteczne miejsce obserwacji, kontroli i stawiania oporu. Trudno nie wspomnieć, że w najwcześniejszej fazie zajmowania terytorium Prus nawet ufortyfikowane dęby odegrały swoją rolę⁶⁷.

W przypadku miast uzupełniających sieć warowni i zamków, proces fortyfikowania musiał być znacznie rozłożony w czasie⁶⁸. W Barczewku możemy zaobserwować jedynie początkowe jego stadium. Dostęp na wzgórze utrudniały od północy, wschodu i południa strome skarpy o wysokości około 10 m. Najłabszym punktem obrony, a jednocześnie umożliwiającym komunikację z otoczeniem, była część zachodnia, która w pierwszej kolejności wymagała wzmocnienia. Dlatego tu właśnie wał musiał być szczególnie mocny i wysoki. Do dziś rysują się jego pozostałości, usypane w półkiszyc. W centralnej części wału znajdowało się obniżenie o szerokości około 10 m, słusznie chyba identyfikowane jako relikw wjazdu i bramy.

Na przedpolu wału wykopano fosę, która z czasem została zniwelowana. Przekop wykonany na linii wschód – zachód, i prowadzący do rzeki Orzechówki, dobrze zachował się od strony północnej. Jego długość wynosi około 120 m, szerokość około 8 m u podstawy, a zachowana głębokość około 5 m.

Próbę rozpoznania systemu fortyfikacji podjęto w południowo-zachodniej części wału (ryc. 10). Założono tu podłużny wykop sondażowy o długości 27 m. Wykopem przecięto nasyp o zachowanej wysokości ponad 1 m oraz domniemaną fosę u jego podstawy. Na podstawie wykonanych wcześniej profili geologicznych wiadomo było, że obniżenie przed wałem zachodnim było znacznie głębsze. Do głębokości około 3 m zalegały przemieszane warstwy piasków z rozproszoną materią organiczną oraz poziomy akumulacyjne gleby kopalnej⁶⁹ (ryc. 14). W przekroju archeologicznym, na kulminacji wału zarejestrowano nasyp o szerokości podstawy ok. 5,5 m oraz zachowanej wysokości 1,2 m (ryc. 15). Pierwotnie wał mógł być znacznie wyższy. Od strony majdanu występuje sekwencja warstw układających się ukośnie, równoległe do wewnętrznego stoku podstawy wału. Całość przykrywa poziom warstwy użytkowanej rolniczo, o grubości około 30 cm. Na uwagę zasługuje najniższy poziom kulturowy. Jest to warstwa piasku zaciemniona spalenizną i oddzielająca nawarstwienia kulturowe od poziomu nawarstwień naturalnych. Ma ona miąższość około 5 cm i występuje na całej długości odsłoniętego profilu wewnętrznego. Wydaje się, że w tym przypadku jest to nie tyle pamiątka tragicznego końca *Wartenberga*, co raczej ślad początkowej akcji budowlanej i przygotowania terenu. Przykład podobnego działania zarejestrowano w trakcie badań zamku w Beżławkach⁷⁰. Wydaje się naturalne, że duże akcje budowlane musiał poprzedzać karczunek drzew i zarośli. Nie wspominają o tym źródła, ale takie działanie mogło być zasadne na samym początku procesu inwestycyjnego w trakcie przygotowania placu budowy, choćby ze względu na potrzebę rozmiarowania terenu⁷¹. Zastosowanie ognia niewątpliwie przyspieszało ten żmudny proces. Od zachodu, u podstawy stoku wzgórza, odsłonięto idealnie V- kształtny przekrój fosy. Jej maksymalna szerokość wynosiła 8 m, a głębokość sięgała około 2,8 m. Przekop wypełniony był warstwami spływowymi, co można było prześledzić w stratygrafii zbocza. Na samym dnie rowu zalegały ciemne warstwy osadów biogenicznych związanych z okresowym zastoiskiem wody lub ciekami przy wysokich stanach rzeki. W zasypie fosy nie odnotowano żadnych znalezisk ruchomych. Fakt ten, w powiązaniu z układem nawarstwień, świadczy zapewne o krótkotrwałym funkcjonowaniu fosy.

Idealnie wymodelowany kształt przekopu wydaje się być zjawiskiem obcym dla środowiska pruskiego, choć prawdą jest, że niewiele tego typu założeń zostało prze-

⁶⁶ Klimek 2013: 217-229.

⁶⁷ Polišński 2007; Arsyński: 1995: 117.

⁶⁸ Chęć 2007: 204.

⁶⁹ Szwarzewski 2013: 18.

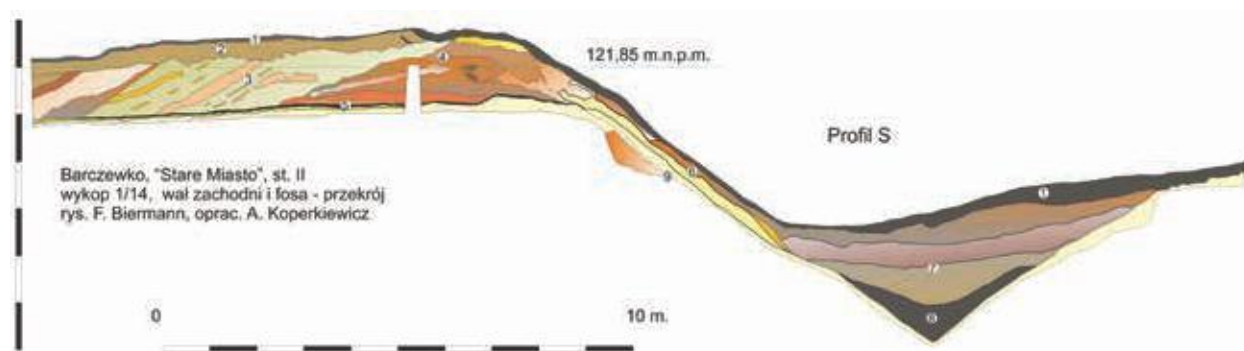
⁷⁰ Koperkiewicz 2013: 61-62.

⁷¹ Arsyński 1995: 160.

Ryc. 14. Barczewko, gm. Barczewo, st. II, wykop 1/14. Przekrój zachodniego odcinka wału i fosi (fot. F. Biermann i A. Koperkiewicz)

Fig. 14. Barczewko, community of Barczewo, site II, trench 1/14. Section of the western part of the embankment and ditch (photo by F. Biermann and A. Koperkiewicz)

Ryc. 15. Barczewko, gm. Barczewo, st. II, wykop 1/14. Południowy profil zachodniego odcinka wału i fosi (rys. F. Biermann, oprac. A. Koperkiewicz)

Fig. 15. Barczewko, community of Barczewo, site II, trench 1/14. Southern section of the western portion of the embankment and trench (elaborated by A. Koperkiewicz, drawn by F. Biermann)

badanych. Tak ukształtowaną fosę widać na rysunkach przekroju wału głównego grodziska w Starym Dzierzgoniu autorstwa Hansa Schleifa⁷², czy na przekroju geologicznym założenia obronnego na wyspie Wielka Żuława na Jezioraku⁷³. Przeprowadzone tam ostatnio badania archeologiczne potwierdziły, że jest to wczesna forma warowni krzyżackiej. Kształt fosi widoczny na przekroju archeologicznym jest uformowany podobnie jak w Barczewku. Miąższość nawarstwień fosi jest nieco mniejsza, co wynika z dobrego zachowania obiektu, z czytelnym do dziś korytem fosi. Chronologię założenia potwierdza identyczny zestaw znalezisk⁷⁴. Profilowane, V-kształtne rowy charakterystyczne były dla wczesnośredniowiecznych założeń obronnych zachodniej i środkowej Europy, chociaż obecne były jeszcze także w późnym średniowieczu⁷⁵. Ostatnio w Dolnej Saksonii odkryto analogicznie kształtowaną fosę tzw. *Spitzengrube* o szerokości 11,5 m

i głębokości 3 m⁷⁶. To może być kolejna przesłanka, która pozwala przykład Barczewka identyfikować z zachodnią tradycją wznoszenia obwałowań i umocnień. W nawarstwieńach fosi nie odnaleziono żadnych śladów szalunków i konstrukcji drewnianych, które mogły tam wpaść wraz z jej erozją. Można się jednak domyślać, że na koronie wału istniała jakaś forma drewnianego ogrodzenia, płotu lub palisady. W systemie umocnień miast Europy Środkowej często występowała kombinacja drewnianego szkieletu z nasypem ziemnym⁷⁷.

Przy okazji analizy systemu fortyfikacji osady *Wartenberg* uwagę zwraca wyizolowany budynek na wschodnim skraju stanowiska, tuż nad stromizną stoku (ryc. 12). Regularna anomalia widoczna jest na echogramie badań geofizycznych. Obiekt rozpoznano jedynie powierzchniowo, odkrywając i dokumentując zarys warstw stropowych w jednym z wykopów sondażowych. Na tle innych przebadanych budynków tutaj zwraca uwagę wyjątkowa

⁷² Von Seefeld 1937: ryc. 9.; Gazda *et al.* 2013: 143, ryc. 8.

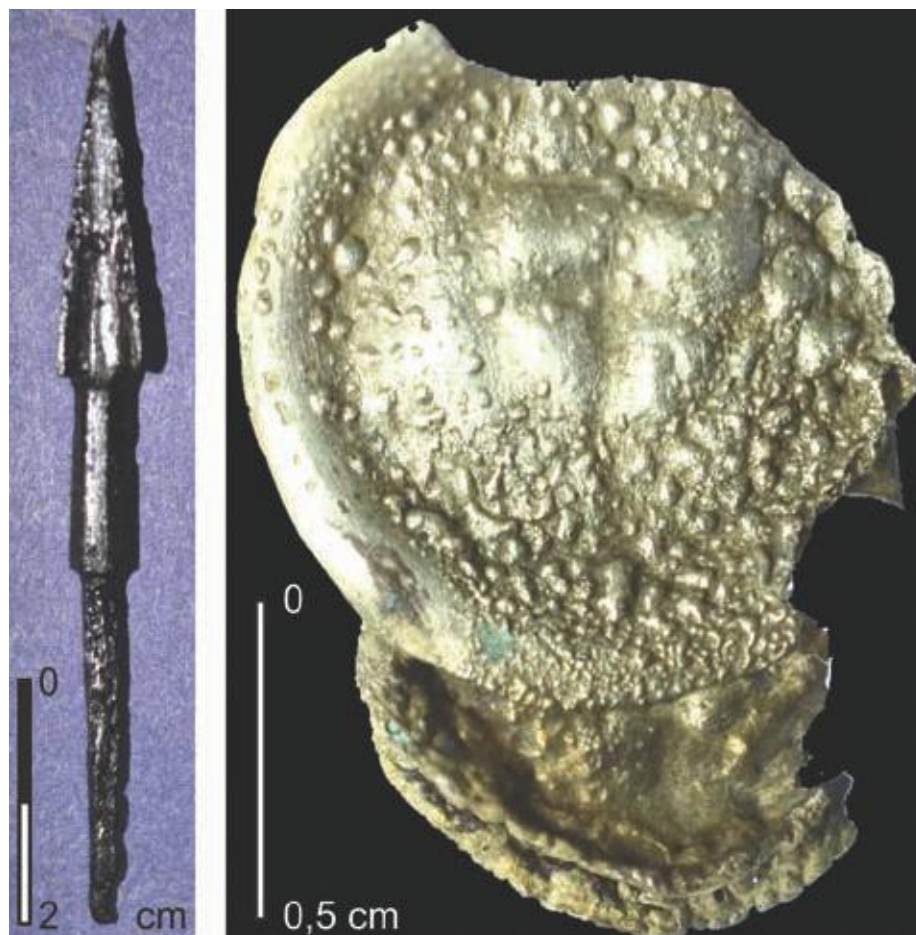
⁷³ Ntrychoruk i Welc 2013: 264.

⁷⁴ Wysocki i Kłęczar 2013: 330-334.

⁷⁵ Por. Zeune 1999: 227; Schütz 2007: 330; Rosmanitz 2009.

⁷⁶ Brückner 2016: 49.

⁷⁷ Plate 2000: 7n.; Stephan 2010: 234, 2011: 91.

Ryc. 16. Barczewko, gm. Barczewo, st. II. Żelazny grot bełtu kuszy o prawdopodobnej wschodniej lub północnej proveniencji (a) oraz częściowo nadtopiony na całej powierzchni srebrny brakteat (fot. A. Koperkiewicz)

Fig. 16. Barczewko, community of Barczewo, site II. Iron head of a crossbow bolt of probable eastern or northern provenance (a), as well as a silver bracteate partly melted over its whole surface (photo by A. Koperkiewicz)

duża ilość kamienia, zupełnie nieobecnego gdzie indziej. Pośród materiału ceramicznego znajdowano stosunkowo liczne fragmenty ceramiki przedlokacyjnej, tradycyjnej. Przyjęto roboczą hipotezę, że mógł być to element najstarszej części założenia, wzniesiony skrajnie daleko od wjazdu, w miejscu trudno dostępnym, a przez to łatwiejszym do obrony od wschodu. Mógł być to również dobry punkt do obserwacji terenowej, z którego ponad linią drzew widać rozległą panoramę obszarów nad Wadągą. W tej części stanowiska brak jest śladów sztucznych nasypów, które można byłoby identyfikować jako pozostałość obwałowań. Przy ostrym nachyleniu stoku, jedynym zabezpieczeniem mogło być drewniane ogrodzenie. Badania wczesnych warowni krzyżackich ziemi chełmińskiej potwierdzają, że często obwody fortyfikowane były niewielkimi nasypami wzmocnionymi palisadowo-płotową konstrukcją drewnianą. Tradycyjnie założeniom obronnym w państwie krzyżackim przypisywano skłonność do monumentalnych i zgeometryzowanych kształtów, postrzeganych przez pryzmat późnej kasztelowej architektury murowanej. Formy wczesnych założeń obronnych wydają się bardzo zróżnicowane. Często mylone bywają z założeniami pruskimi, co wynika ze słabego rozpoznania większości z nich. Niełatwo jest zdefiniować tę architekturę, bo są to czasem rozległe twierdze, składające się z grodu i podgrodzia (np. Weklice), monu-

mentalne systemy obronne (np. Stary Dzierżgór), bądź gródki o niewielkiej powierzchni typu *motte* (np. Gruta lub Równina Dolna)⁷⁸. Czasami, jak w przypadku Rogóżna, Torunia czy Pokrzywna, warownie drewniano-ziemne przekształcono w murowane. Na Warmii nie widać wielu przykładów wczesnych warowni wieloczołowych i tak monumentalnych, jak np. na Sambii. W wielu przypadkach wykorzystywano tam stare założenia obronne, wznoszono zamki o owalnej formie na fundamentach gródka czy z dawnego grodziska tworzone przedzamcze. W trakcie trwających ostatnio projektów badawczych w Obwodzie Kaliningradzkim dostrzeżono, że również tam nie wszystkie grodziska „pruskie” są pruskie⁷⁹. Barczewko, podobnie jak wiele innych tego typu obiektów, postrzegane było w literaturze jako pozostałości grodów plemiennych, adaptowanych potem przez krzyżaków⁸⁰. Dopiero badania archeologiczne (np. Olsztyn, Barciany, Beżławki i wiele innych) wykluczają taki scenariusz. W przypadku Barcian i Beżławk grodziska znajdowały się w oddaleniu od zamku, przy czym nadal brak jest

⁷⁸ Poliński 2007: 43, 48-49, 56.

⁷⁹ Roman Shiroukhov, *Ziemne piramidy Prusów – wszystko o grodziskach Sambii i nie tylko*. Wykład wygłoszony 17.11.2016 r. w Olsztynie oraz informacje na temat ostatnio prowadzonych projektów badawczych w Obwodzie Kaliningradzkim.

⁸⁰ Klimek 2008: 14.

Ryc. 17. Barczewko, gm. Barczewo, st. II. Wybór żelaznych militariów i ozdobny kluczyk gotycki (fot. M. Pacholec)

Fig. 17. Barczewko, community of Barczewo, site II. Selected iron finds connected with military activities, and a decorative Gothic key (photo by M. Pacholec)

pewności, czy na pewno osadnictwo pruskie było tam głównym żywiołem. Tak przynajmniej wynika z badań obwarowania nad Dajną w Beżławkach, gdzie także istnieje podstawa do sądu, że to głównie krzyżackie działania inżynieryjne fortyfikowały teren⁸¹.

Charakterystyczną cechą wczesnych założeń jest drewniana zabudowa o konstrukcji szkieletowej, która całkowicie dominuje w Barczewku. Badacze zgodnie przyjmują, że ta forma architektury przybyła na obszary ziem polskich, południowej strefy Bałtyku i do Prus wraz z osadnictwem niemieckim, rozprzestrzeniając się wskutek procesów osadniczych. Zabudowa drewniana miast jest dominująca w XIII i XIV w.⁸², a nawet później jest charakterystyczna dla siedzib urzędników niższej rangi jeszcze nawet w XV w.⁸³ Słupowa konstrukcja nośna charakteryzuje wczesne budowle obronne ziemi chełmińskiej, takie jak np. Pień i Słoszewy⁸⁴.

Zarówno prace wykopaliskowe, jak i prospekcja powierzchniowa z użyciem detektorów metali przyniosły znaleziska setek zabytków, a w tym także militariów. Z tych ostatnich największą grupę stanowiły groty bełtów kuszy i groty strzał. Niektóre z nich tkwiły jeszcze w belkach zwęglonych konstrukcji. W kolekcji kilkudziesięciu zabytków znajduje się zupełnie nietypowy okaz grotu bełtu z trzpieniem o subtelnej konstrukcji i długości 7 cm (ryc. 16a). Składa się on z trzech części: graniastej podstawy kolca, seksagonalnej tulei i ostrego trzpienia. Tego

typu okazy znane są od XI w i znajdują szerokie analogie od Skandynawii na północy po Mandżurię na wschodzie. Obecne są one także na Litwie pośród znalezisk z drugiej połowy XIV w.⁸⁵. Niewykluczone, że jest to jeden z najbardziej namacalnych dowodów obecności pod Barczewkiem Kiejstutowej drużyny, dobrze korespondujący ze śladami pożaru, obecnymi także na przepalonych monetach (ryc. 16a, b).

Na powierzchni stanowiska groty bełtów kuszy znajdowane były luzem, co nie dziwi w takim stopniu, jak znalezisko dźwigni spustowej kuszy i haków naciągowych. Tej broni raczej nie gubiono, co ponownie daje mocne przesłanki do stwierdzenia obecności śladów bitwy. Większość przedmiotów znajdowana była w nawarstwieńcach piwnic. Topór, groty włóczni i strzał czy pugi nały nożowe miały charakter uniwersalny. Służyły w życiu codziennym⁸⁶, jak i mogły zarazem stanowić uzbrojenie defensywne (ryc. 17). Inne przedmioty pozostałe *in situ* w pogorzelisku, spieczone monety (ryc. 16 b) i naczynia (ryc. 18), pług i topór (ryc. 19) w piwnicy, czy szczątki dziecka pod zwaloną konstrukcją, świadczą o nagłym charakterze zdarzenia. Trudno spekulować jak wyglądała obrona miasta i które jej elementy zawiodły. Z całą pewnością można jednak zamknąć te rozważania konkluzją, że Barczewko / Alt Wartenburg jest kapsułą czasu z po-

⁸¹ Nowakiewicz 2013.

⁸² Nawrońska 2012: 105.

⁸³ Polišński 2013: 168-177.

⁸⁴ Polišński 2007: 56.

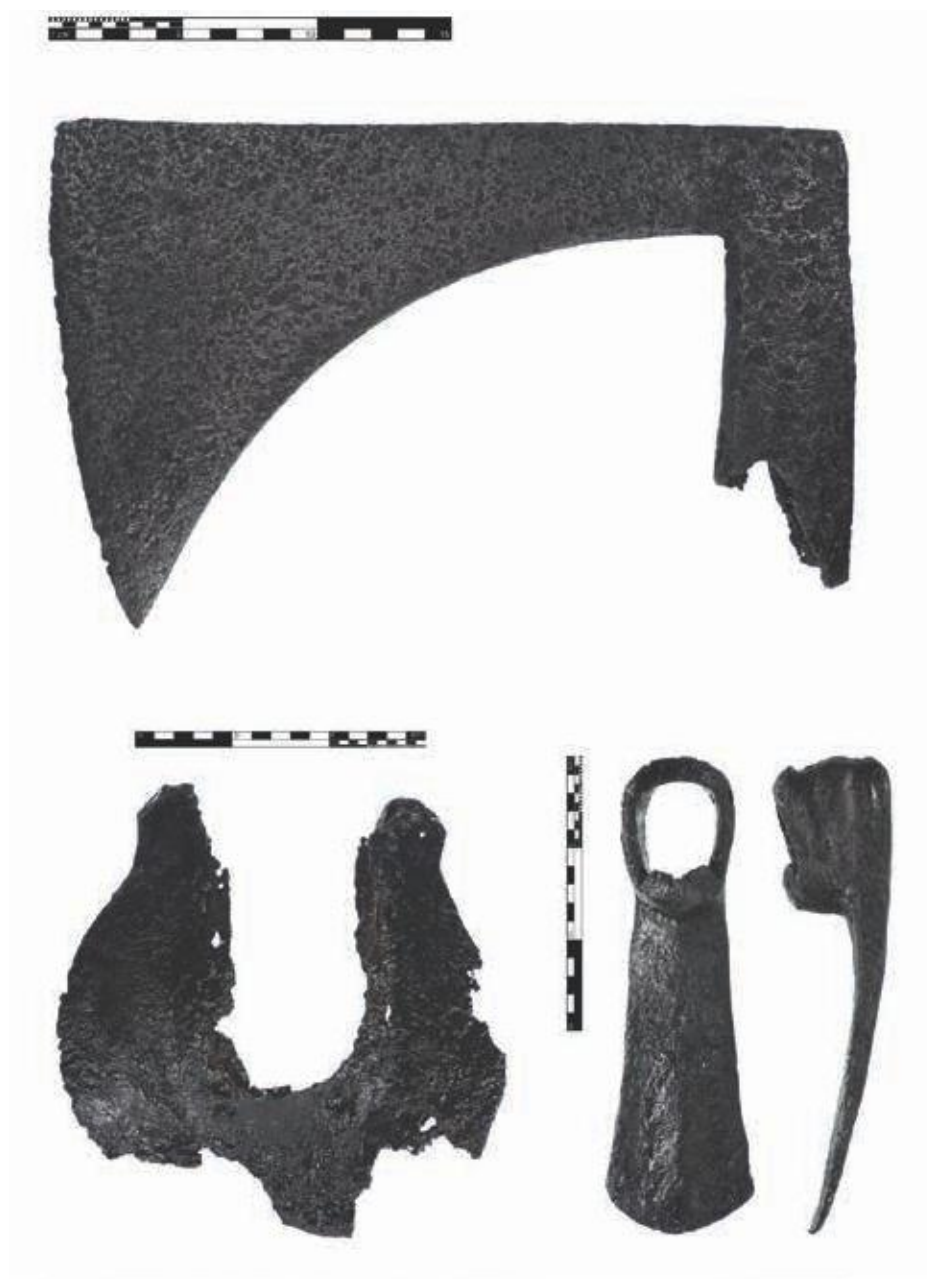
⁸⁵ Rackevičius 2002: 167, ryc. 42.

⁸⁶ Na kościach zwierzęcych z piwnicy domu nr 1 (ob. 16/14) zidentyfikowano liczne ślady obróbki rzeźniczej, które można próbować pasować do konkretnego narzędzia (por. Makowiecki 2015), bowiem w tym samym obiekcie i kontekście znajdowały się m.in. tasak i pugi.

Ryc. 18. Barczewko, gm. Barczewo, st. II. Wybór ceramiki. Zwracają uwagę egzemplarze zdeformowane w wyniku wysokiej temperatury (fot. M. Pacholec)

Fig. 18. Barczewko, community of Barczewo, site II. Selected ceramics. Note the examples distorted by exposure to high temperatures (photo by M. Pacholec)

Ryc. 19. Barczewko, gm. Barczewo, st. II. Wybór żelaznych narzędzi (fot. M. Pacholec)

Fig. 19. Barczewko, community of Barczewo, site II. Selection of iron implements (photo by M. Pacholec)

Ryc. 20. Ilustracja w kodeksie prawa, tzw. *Zwierciedle Saskim* (*Sachesenspiegel*) ukazująca proces zakładania wsi ok. 1300 r. (wg: Oldenburger *Sachesenspiegel*)

Fig. 20. Illustration in the legal codex known as the *Saxon Mirror* (*Sachesenspiegel*) showing the settlement of a village *circa* 1300 (after the Oldenburger *Sachesenspiegel*)

czątków pierwszego osadnictwa zorganizowanego na Warmii (ryc. 20). Stanowisko Stare Miasto w Barczewku i jego zrozumienie wpisuje się w nurt badań, w którym proces odkrywania i rozumienia następuje dzięki połączeniu metod niedestrukcyjnych - fotografii lotniczej, badań geofizycznych i wykopalisk archeologicznych⁸⁷.

Prace przeprowadzone w latach 2013–2015 przede wszystkim potwierdziły prawdę przekazu historycznego

i pierwszej lokalizacji biskupiej osady *Wartenberg*. Przyczyniły się do zrozumienia różnych aspektów planowania, architektury, organizacji i podstaw ekonomicznych wczesnego rozwoju miasta. Udokumentowano pozostałości budynków o funkcji mieszkalnej, gospodarczej i usługowej oraz odnaleziono setki artefaktów pochodzących z wąskiego przedziału chronologicznego (ok. 1330–1354 r.) i tworzących kompletny obraz kultury materialnej tego okresu.

⁸⁷ Por. Andrzejewski i Wroniecki 2015.

Wykaz cytowanej literatury:

Źródła:

CDW I–III

1860–1874.. *Codex Diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*, T. 1 (1231–1340), T. 2 (1341–1375), T. 3 (1376–1424). Mainz – Braunsberg – Leipzig: Franz Kirchheim.

Dusburg

2004. Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, przeł. S. Wyszomirski, koment. J. Wenta. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

PUB VI

1986. *Preußisches Urkundenbuch*, red. K. Conrad. T. 6, cz. 1 (1362–1366). Marburg: Elwert.

SRP I–II

1861–1863. *Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der preußischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft*, red. T. Hirsch, M. Töppen i E. Strehlke. T. 1–2. Leipzig: S. Hirzel.

Literatura:

Abramów, J.

2016. *Wyniki analizy archeobotanicznej makroskopowych szczątków roślin z prób glebowych oraz odcisków na polepie, pobranych w trakcie badań archeologicznych na stanowisku Barczewko (grodzisko Alt Stadt)*, stan.

II, AZP 22–62/3, gm. Barczewo, woj. warmińsko-mazurskie. Lublin (maszynopis opracowania).

Achremczyk, S.

2010. *Historia Warmii i Mazur. T. 1. Pradzieje – 1772*. Olsztyn: Towarzystwo Naukowe i Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie.

Andrzejewski, A. i P. Wroniecki (red.)

2015. *W poszukiwaniu zaginionego miasta: 15 lat badań średniowiecznej lokalizacji Nieszawy*. Łódź: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Oddział w Łodzi i Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego.

Arzyński, M.

1995. *Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach (1230–1454)*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Białuński, G.

2014. *Wartenberg quomodo reedificatur. O trudnych początkach Barczewa*, [w:] G. Białuński (red.), *Szkice z dziejów Barczewa*, 21–37. Barczewo: Centrum Kultury i Promocji Gminy w Barczewie.

Biermann, F.

2010. *Archäologische Studien zum Dorf der Ostsiedlungszeit. Die Wüstungen Miltendorf und Damsdorf in Brandenburg und das ländliche Siedlungswesen des 12. bis 15. Jahrhunderts in Ostmitteleuropa*. Forschungen

- zur Archäologie im Land Brandenburg 12. Wünsdorf: Brandenburgischen Landesamt für Denkmalpflege und Archäologischen Landesmuseum.
- Bloch, S., A. Podzorska i A. Koperkiewicz
2015. *Alt Wartenburg/Barczewko na Warmii. Narodziny średniowiecznego miasta - badania archeologiczne 2013-2015*. Internet: <https://www.youtube.com/watch?v=4ZfnGtevmL8> (wgląd 15.09.2016)
- Bönigk, von G.
1883. Die Stätte der alten Stadt Warteburg und die Wallberge der Umgebung. *Altpreußische Monatsschrift*, NF 20 / Alterthumsgesellschaft Prussia in Königsberg 1881/1882, Sitzung vom 16. September 1883, 152–160.
- Boockmann, H.
1981. *Der deutsche Orden. Zwölf Kapitel aus seiner Geschichte*. München: C.H. Beck.
- Brückner, M.
2016. Gräben und Keller – Hannovers Stadtbefestigung im Querschnitt. *Archäologie in Deutschland* 5: 49. Chęć, A.
2007. Ufortyfikowane miasta w systemie obronnym południowych rubieży państwa zakonnego w Prusach, [w:] K. Grążawski (red.), *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie (II)*, 197–207. Włocławek – Brodnica: Włocławskie Towarzystwo Naukowe.
- Crome, H.
1937. Karte und Verzeichnis der vor- und frühgeschichtlichen Wehranlagen in Ostpreußen. *Altpreußen* 2: 97–125.
1938–1940. Alphabetisches Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreussens mit Angabe des Schrifttums. *Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia* 32: 173–209, 297–324; 33: 263–289; 34: 83–154.
- Czaja, R.
2008. Urbanizacja kraju, [w:] M. Biskup i R. Czaja (red.), *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, 177–199. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Drozd-Lipińska, A.
2015. Opracowanie antropologiczne ludzkich szczątków kostnych odkrytych na stanowisku Alt-Wartenburg/Barczewko, pow. Olsztyn. Toruń (maszynopis opracowania).
- Drozdek, A.
2015. Sprawozdanie z przebiegu prac konserwatorskich dotyczące ceramiki ze st. II w Barczewku, gm. Barczewo, woj. warmińsko-mazurskie. Sezon badań 2014–2015. Olsztyn (maszynopis opracowania).
- Erlen, P.
1992. *Europäischer Landesausbau und mittelalterliche deutsche Ostsiedlung. Ein struktureller Vergleich zwischen Südwestfrankreich, den Niederlanden und dem Ordensland Preußen*. Historische und landeskundliche Ostmitteleuropa-Studien 9. Marburg: J.G. Herder-Institut.
- Fox, U.
1989. *Kirchspiel Alt-Wartenburg im Ermland: mit Jadden - Tengutten – Tollack, 1325–1985*. Paderborn: U. Fox.
- Gatz, E. (red.)
2009. *Atlas zur Kirche in Geschichte und Gegenwart. Heiliges Römisches Reich, deutschsprachige Länder*. Regensburg: Schnell & Steiner.
- Gazda, D., J. Jezierska, J. Konik i P. Szlęzak
2013. Badania Archeologicznej Misji Pomezania-Bałtyckiej obiektów warownych w Starym Dzierzgoniu i Bogdanach w latach 2009–2012, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur. 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 135–180. Archaeologica Hereditas 2. Warszawa-Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Hackmann, J.
1996. *Ostpreußen und Westpreußen in deutscher und polnischer Sicht. Landeshistorie als beziehungsge-schichtliches Problem*. Deutsches Historisches Institut Warschau, Quellen und Studien 3, Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.
- Herrmann, C.
2014a. Lokacja Barczewka w źródłach historycznych, [w:] G. Białuński (red.), *Szkice z dziejów Barczewka*, 39–50. Barczewo: Centrum Kultury i Promocji Gminy w Barczewie
2014b. *Barczewko / Alt-Wartenburg. Historia średniowiecznego miasta lokacyjnego w kontekście kolonizacji Warmii w XIV wieku*. Olsztyn (maszynopis opracowania).
2015. *Burgen im Ordensland Preußen. Handbuch zu den Deutschordens- und Bischofsburgen in Ost- und Westpreußen*. Petersberg: Michael Imhof Verlag.
- Heußner, K.-U.
2016. *Dendrochronologische Untersuchung von Holzproben aus Barczewko/Alt-Wartenburg (Ermland)*. Toruń (maszynopis opracowania).
- Higounet, C.
1990. *Die deutsche Ostsiedlung im Mittelalter*. München: DTV.
- Hoffmann, M.
2013. *Dzieje archeologii Prus Wschodnich od początku XVIII wieku do 1920 roku*. Olsztyn: Pracownia Wydawnictw Naukowych.
- Hollack, E.
1908. *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen*. Glogau-Berlin: Kommissions-Verlag von Carl Flemming.
- Kasiske, K.
1934. Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens im östlichen Preußen bis zum Jahre 1410. Einzelschriften der historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung 5. Königsberg: Gräfe und Unzer.
- Kiełbik, J.
2007. *Miasta warmińskie w latach 1466–1772*. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych.
- Klimek, R.
2008. *Terra Gunelauke. Przewodnik archeologiczny*. Barczewo: Nasze Gady.
2013. Zaginione zamki i strażnice z pierwszej połowy XIV wieku z obszaru Warmii biskupiej oraz propozycje ich lokalizacji, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Ma-*

- zur. 1. *Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 205-224. Archaeologica Hereditas 2. Warszawa-Zielona Góra.
2014. Średniowieczne założenia obronne na terenie obecnej gminy Barczewo, [w:] G. Białuński (red.), *Szkice z dziejów Barczewa*, 51-94. Barczewo: Centrum Kultury i Promocji Gminy w Barczewie.
- Koperkiewicz, A.
2013. Zamek w Bezlawkach w świetle badań archeologicznych, [w:] A. Koperkiewicz (red.), *Bezlawki - ocalić od zniszczenia. Wyniki prac interdyscyplinarnych prowadzonych w latach 2008 – 2011*, 44-74. Gdańsk: Uniwersytet Gdański.
2016. *Raport z przebiegu prac konserwatorskich zabytków metalowych z badań na st. II w Barczewku, gm. Barczewo, w sezonie 2015-2015*. Gdańsk (maszynopis opracowania).
- Koziełło-Poklewski, B.
1964. *600 lat Barczewa*. Olsztyn: Pojezierze.
- Laskowska, U.
1999. *Barczewo. Z dziejów parafii św. Anny*. Olsztyn: AD REM.
- Lehmann, J.A.
1842. Die Volksmundarten in der Provinz Preußen. *Preußische Provinzialblätter* 27: 5–63.
- Lipscher, W.
2014. Między Wartenburgiem a Barczewem, [w:] G. Białuński (red.), *Szkice z dziejów Barczewa*, 163–182. Barczewo: Centrum Kultury i Promocji Gminy w Barczewie.
- Makowiecki, D.
2015. *Badania archeozoologiczne szczątków kości z wykopalisk w Barczewku (grodzisko - Alt Stadt), stan. II* (maszynopis opracowania).
- Miażdun, J.
2013. *Sprawozdanie z wykonania prac geodezyjnych i fotografii lotniczych związanych z badaniami stanowiska II w Barczewku, gm. Barczewo, woj. warmińsko-mazurskie, AZP 22-62/3, sz. 305*. Olsztyn (maszynopis opracowania).
2014. *Sprawozdanie (kontynuacja) z wykonania prac geodezyjnych i fotografii lotniczych związanych z badaniami stanowiska II w Barczewku, gm. Barczewo, woj. warmińsko-mazurskie, AZP 22-62/3, sz. 305*. Olsztyn (maszynopis opracowania).
- Mitzka, W.
1937. *Grundzüge nordostdeutscher Sprachgeschichte*. Halle/Saale: Max Niemeyer.
- Nawrońska, G.
2012. *Początki Elbląga w świetle źródeł archeologicznych*. Elbląg: Stowarzyszenie Miłośników Truso.
- Nitrychoruk, J. i F. Welc
2013. Sytuacja geomorfologiczna wybranych grodzisk w okolicach jeziora Jeziorak, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur. 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 253-280. Archaeologica Hereditas 2. Warszawa-Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Nowakiewicz, T.
2013. Grodzisko w Bezlawkach jako element średniowiecznej sieci osadniczej w Prusach krzyżackich, [w:] A. Koperkiewicz (red.), *Bezlawki - ocalić od zniszczenia*, 235-248. Gdańsk: Uniwersytet Gdański.
- Paravicini, W.
- 1989/1995. *Die Preußenreisen des europäischen Adels* 1, 2. Beihefte Francia 17. Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag.
- Paszkiewicz, B.
2015. *Monety z badań w Barczewku w latach 2014–2015*. Warszawa (maszynopis opracowania).
- Plate, C.
2000. Graben, Wall, Mauer, Tor und Turm. Die Stadtbefestigung im archäologischen Befund aus Untersuchungen im Land Brandenburg 1991–1998, [w:] J. Kunow (red.), *Befestigungen brandenburgischer Städte in der archäologischen Überlieferung*, 1–34. Arbeitsberichte zur Bodendenkmalpflege in Brandenburg 5. Wünsdorf: Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum.
- Poliński, D.
2007. Wczesne warownie krzyżackie w Prusach w kontekście miejscowych obiektów obronnych o umocnieniach drewniano-ziemnych. *Archaeologia Historica Polona* 16: 41-61.
- Pollakówna, M.
1953. *Osadnictwo Warmii w okresie krzyżackim*. Poznań: Instytut Zachodni.
- Rackevičius, G.
2002. *Arbaletas ir lankas Lietuvije XIII-XVI a.* Vilnius: "Lietuvos Pilys".
- Raczyński, E.
1842. *Puścizna po Janie Długoszu dziejopisie polskim, to jest: Kronika Wiganda z Marburga rycerza i kapłana Zakonu Krzyżackiego na wezwanie Długosza z rymowanej kroniki niemieckiej na język łaciński przetłumaczona*. Poznań: W Księgarni Nowej.
- Riemann, E.
1965. Wortgeographie und Besiedlungsgeschichte Altpreußens. *Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung* 88: 72–106.
- Röhrich, V.
- 1903–1914. Die Kolonisation des Ermlands. *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde des Ermlands* 14, 1903, 131–355, 611–708; 18, 1913, 243–394; 19, 1914, 173–306.
- 1925a. *Geschichte des Fürstbistums Ermland*. Braunsberg: Ermländische Zeitungs- und Verlagsdruckerei (C. Skowronski).
- 1925b. Wie die Litauer im Winter 1353 auf 1354 die Stadt und das Schloß Alt-Wartenburg aufbrannten. *Ermländischer Hauskalender* 69: 43 – 48.
- Rosmanitz, H.
2009. Burgenforschung im Spessart. Das „Alte Schloss“ in Kleinwallstadt. *Beiträge zur Archäologie in Unterfranken* 2009: 243–286.

- Szczepański, S.
2014. *Okolice Barczewka w kontekście pruskiego osadnictwa ziemi Gunelauke. Studium historyczno-osadnicze*. Olsztyn (maszynopis opracowania).
- Schlesinger, W. (red.)
1975. *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte. Reichenau-Vorträge 1970–1972. Vorträge und Forschungen 18*. Sigmaringen: J. Thorbecke Verlag.
- Schütz, A.
2007. *Die hoch- und spätmittelalterlichen Burgen und Adels-sitze in der Uckermark, Land Brandenburg. Bestandsaufnahme und vergleichende Untersuchungen vom späten 12. bis zum 15. Jahrhundert*. Berlin: Humboldt-Universität. Internet: <https://www.baufachinformation.de/dissertation/Die-hoch-und-sp%C3%A4tmittelalterlichen-Burgen-und-Adelssitze-in-der-Uckermark-Land-Brandenburg/2009049018793/> (wgląd 15.09.2016).
- Seelfeld von, W.
1937. SS Grabung auf dem Schlossberg Alte-Christburg. *Germanen-Erbe* 2 (9/10): 277-282.
- Stephan, H.-G.
2010. *Der Solling im Mittelalter. Archäologie – Landschaft – Geschichte*. Hallesche Beiträge zur Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit 1. Dormagen: Archaeotopos-Verlag.
- Szorc, A.
1990. *Dominium warmińskie 1243–1772*. Olsztyn: Pojezierze.
- Szwarczewski, P.
2013. *Sprawozdanie z badań geologiczno-geomorfologicznych przeprowadzonych w związku z realizacją projektu badawczego „Barczewko - warmińskie Pompeje”*. Warszawa (maszynopis opracowania).
- Toeppen, M.
1870. *Geschichte Masurens*. Danzig: Theodor Bertling.
- Tomkiewicz, R.
2014. Od Wartenburga do Barczewa. Odradzanie się miasta, [w:] G. Białuński (red.), *Szkice z dziejów Barczewa*, 121–141. Barczewo: Centrum Kultury i Promocji Gminy w Barczewie.
- Trupinda, J.
2009. Der Deutschordensstaat in Preußen, [w:] M. Jackiewicz-Garniec i M. Garniec, *Burgen im Deutschordensstaat Preußen. Pomesanien, Oberland, Ermland, Masuren*, 9–26. Olsztyn: ARTA.
- Ważny, T.
2016. *Dendrochronologische Untersuchung von Holzproben aus Barczewko/Alt-Wartenburg (Ermland)*. Toruń (maszynopis opracowania).
- Wroniecki, P., M. Jaworski i S. Rzeźnik
2014. *Sprawozdanie z badań geofizycznych wykonanych w miejscowości Barczewko, gm. Barczewo, stan. 1, AZP 22-62/3, działka nr 305 w 2014 r.* Warszawa (maszynopis opracowania).
- Wysocki, J. i B. Klęczar
2013. Grodzisko typu stożkowatego na wyspie Wielka Żuława w Iławie, w Lasecznie Małym i Mozgowie, [w:] Z. Kobylński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 327-349. Archaeologica Hereditas 2. Warszawa-Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Zernack, K.
1994. „Ostkolonisation“ in universalgeschichtlicher Perspektive, [w:] G. Hübinger, J. Osterhammel i E. Pelzer (red.), *Universalgeschichte und Nationalgeschichten*, 105–116. Freiburg: Rombach Verlag.
- Zeune, J.
1999. Gräben, [w:] H. W. Böhme, B. von der Dollen, D. Kerber, C. Meckseper, B. Schock-Werner i J. Zeune (red.), *Burgen in Mitteleuropa. Ein Handbuch I: Bauformen und Entwicklung*, 227. Stuttgart: Konrad Theiss Verlag.

Felix Biermann, Christofer Herrmann i Arkadiusz Koperkiewicz

The Medieval deserted town of Alt Wartenburg / Barczewko with focus on its fortification Summary

Castle and town of *Alt Wartenburg* (Barczewko, Warmian-Masurian Province) were founded *ca* 1325 by the bishop of Ermland in the province of Galinden, as a military outpost and urban centre in the colonisation of so-called “Great Wilderness”. Nevertheless, in 1354 the town was destroyed by Lithuanian Grand-Dukes and renewed later in a distance of some kilometres (nowadays Barczewo). The place of first foundation, a ringfort called Old Town at the shore of lake Wadąg, remained deserted and preserves the relics of a Medieval town in the Prussian lands, existing hardly three decades. The site was investigated interdisciplinary within the scope of a Polish-German

research project in 2013-2015, providing comprehensive insights into the foundation and structure of the town, the fortification, house building, infrastructure as well as the economic and living conditions of the inhabitants. This paper gives an overview to the results and discusses them in their historical context, with a focus on the town’s fortification: an earthen rampart probably with wooden constructions, a V-shaped ditch and probably wooden towers, too.

Translated by ??????????????????

Grodziska jaćwieskie w świetle najnowszych badań interdyscyplinarnych

WPROWADZENIE

Choć historia badań położonych na terenie historycznej Jaćwieży grodzisk przez Państwowe Muzeum Archeologiczne sięga okresu międzywojennego, to ich intensyfikacja przypadła na ostatnie 35 lat. Stan rozpoznania tych obiektów, zamykający się działaniami z 2012 roku, zaprezentowany został w artykule *Grodziska Jaćwieży w perspektywie badań Działu Archeologii Bałtów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie*¹. W pracy tej przedstawiono również nowoczesną, multidyscyplinarną koncepcję rozpoznania obiektów obronnych oraz zaprezentowano projekt *Atlasu Grodzisk Jaćwieży* powołany w 2010 r. Na etapie tworzenia artykułu projekt ten był na wstępnym etapie realizacji, podczas którego tworzone mapę grodzisk jaćwieskich oraz gromadzono informacje archiwalne z dawnych badań. Obok badań gabinetowych kontynuowano także prace terenowe. Do najważniejszych działań należy tu zaliczyć badania wykopaliskowe, planigraficzne i geofizyczne ośrodka w Szurpiłach oraz rozpoznanie kilku obiektów powiatu suwalskiego za pomocą lotniczego skaningu laserowego (LiDAR)². Po 2012 r. kontynuowano prace na grodziskach. Dzięki pozyskaniu w ciągu ostatnich lat dofinansowaniu działalność badawcza Działu Archeologii Bałtów (DAB) PMA nabrała dynamiki. Przede wszystkim przygotowano i opublikowano w internecie *Atlas Grodzisk Jaćwieży*³. Na jaćwieskich grodziskach przeprowadzono liczne badania inwazyjne i nieinwazyjne oraz wykonano serię niezwykle interesujących badań środowiskowych. Pomimo wstępnego jeszcze opracowania wyników, z pełnym przekonaniem można stwierdzić, że zdobyte dotychczas informacje są niezwykle przydatne przy rekonstrukcji krajobrazu archeologicznego i ochronie dziedzictwa kulturowego północno-wschodniej Polski. Wnoszą też dużo nowych, istotnych danych na temat systemów osadniczych i obronnych wczesnośredniowiecznej Jaćwieży (ryc. 1).

ZREALIZOWANE PROJEKTY BADAWCZE

W latach 2013-2016 na obszarze historycznej Jaćwieży Dział Archeologii Bałtów PMA realizował trzy projekty badawcze grodzisk dofinansowane ze środków zewnętrznych. Dwa z nich były kontynuacją nieinwazyjnych działań z 2012 r. i polegały na rozpoznaniu grodzisk oraz terenów do nich przyległych za pomocą lotniczego skanowania laserowego oraz weryfikacji terenowej pozyskanych wyników. Pierwszy grant, pod tytułem *Nowoczesne metody badań systemów obronnych zachodniej Jaćwieży*, zrealizowany został w 2013 r. Do badań wytypowano obiekty położone na terenie powiatu gołdapskiego i oleckiego. Były to stanowiska zlokalizowane w Bałupianach, gm. Gołdap, Dąbrowskich, gm. Olecko, Dybowie, gm. Świętajno, Grodzisku, gm. Banie Mazurskie, Kolniskach, gm. Gołdap, Konikowie, gm. Gołdap, Orlińcu (Skajzgirach), gm. Dubeninki, Szwółku, gm. Kowale Oleckie i Wężewie, gm. Kowale Oleckie⁴. W ramach tego projektu korzystano z konsultacji geomorfologa, a na majdanie obiektów w Grodzisku i Bałupianach przeprowadzono dodatkowo badania geofizyczne metodą magnetyczną i elektrooporową⁵. Kolejny, analogiczny grant zrealizowany został w 2015 r. i nosił tytuł *Nieinwazyjne badania jaćwieskich ośrodków grodowych Pojezierza Ełckiego*. Do badań wytypowano obiekty obronne położone na terenie powiatu ełckiego i grajewskiego. Rozpoznano stanowiska w Bajtkowie, gm. Ełk, Górczycach, gm. Prostki, Ostrykole, gm. Prostki, Rajgrodzie, gm. *Loco*, Rogalach, gm. Stare Juchy, Skomacku Wielkim (Ostrowie), gm. Stare Juchy, Skomętne Wielkim, gm. Kalinowo, Starych Juchach, gm. *loco*, Szeligach, gm. Ełk, Talusach, gm. Ełk i Wierzbowie, gm. Kalinowo. Także i w tym przypadku wytypowano obiekty do badań geofizycznych⁶. Pomiary metodą magnetyczną i elektrooporową wykonano w Rogalach i Wierzbowie⁷. Uzupełnieniem rozpoznania z 2013 r., wykonanym już poza projektem nieinwazyjnym,

¹ Engel *et al.* 2013.

² Sobczak 2015.

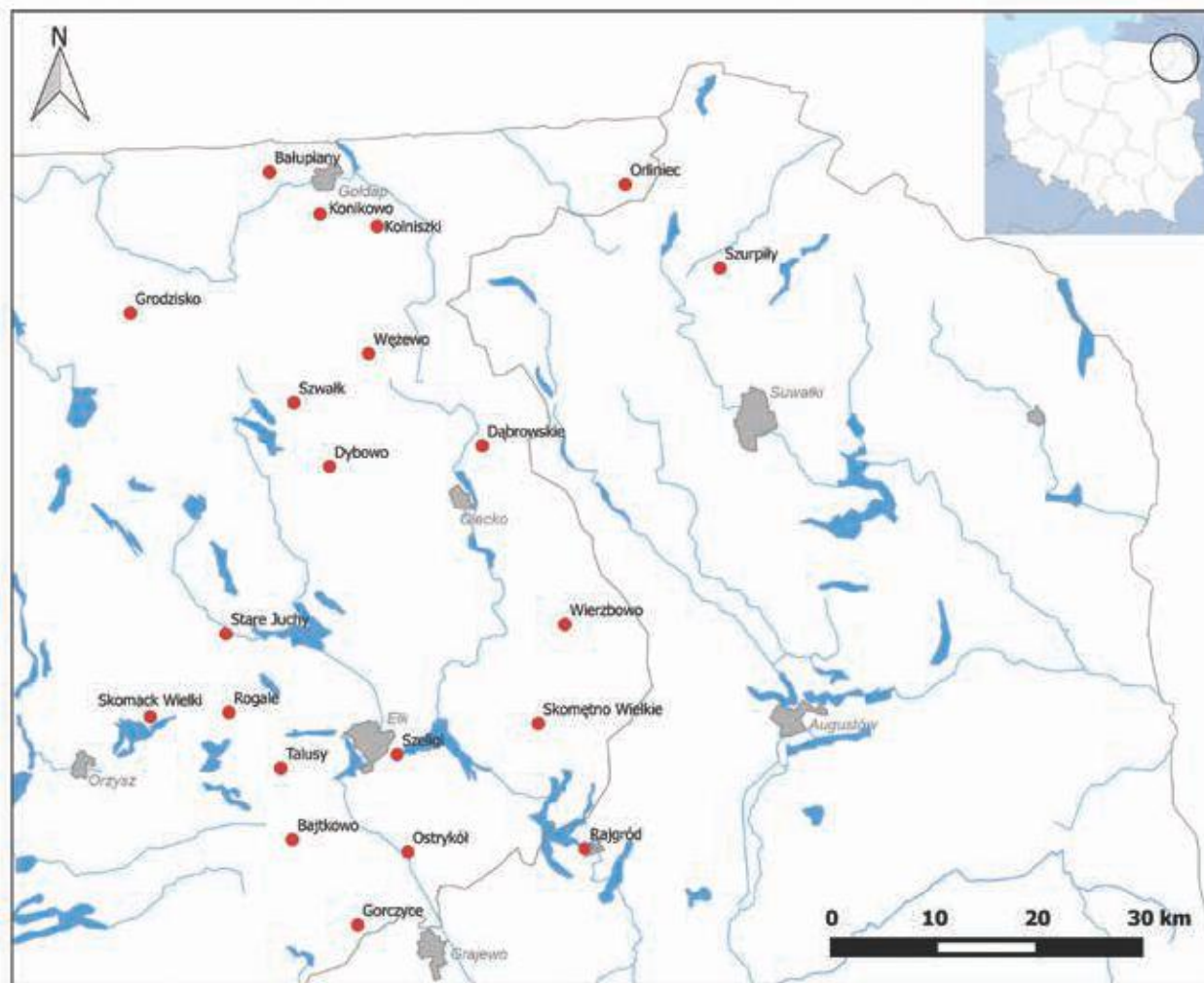
³ *Atlas Grodzisk Jaćwieży*.

⁴ Sobczak w druku.

⁵ Sobczak, Wroniecki i Kuś w druku.

⁶ Sobczak, Wroniecki i Kuś w druku.

⁷ Wszystkie wymienione projekty realizowane były ramach programu operacyjnego Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego *Dziedzictwo kulturowe*, priorytet 5 *Ochrona zabytków archeologicznych*. Instytucją zarządzającą projektami jest Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Ryc. 1. Lokalizacja stanowisk badanych przez Dział Archeologii Białtów Państwowego Muzeum Archeologicznego w latach 2012–2016 (oprac. C. Sobczak)

Fig. 1. The location of archaeological sites investigated by the Balts Archaeological Department of the State Archaeological Museum in 2012–2016 (elaborated by C. Sobczak)

były badania planigraficzne z wykorzystaniem wykrywaczy metali przeprowadzone w 2015 r. w Bałupianach, Dybowie oraz na terenie dwóch grodzisk w Szwalku⁸.

W latach 2014–2016 na terenie ośrodków grodowych w Szurpiliach i Skomacku Wielkim/Ostrowie realizowano projekt *Polsko-Norweska Inicjatywa Nowoczesnego Konserwatorstwa Archeologicznego „Archeologia Jaćwieży”*⁹. W obrębie obydwu zespołów wykonano serie odwiertów i zdjęć lotniczych. Przeprowadzono badania geofizyczne, planigraficzne i wykopaliskowe¹⁰, a na podstawie pozyska-

nych źródeł zlecono wykonanie analiz osteologicznych¹¹ i datowania radiowęglowego¹². Na terenie ośrodka skomackiego prowadzono dodatkowo badania środowiskowe: geologiczne, geomorfologiczne i palinologiczne¹³. Efektem wszystkich tych działań było przygotowanie wystawy *Jaćwingowie. Zapomniani wojownicy / Yatvings. The forgotten warriors* oraz publikacja *Archeologia Jaćwieży. Dawne badania i nowe perspektywy*¹⁴.

⁸ Engel, Iwanicki i Sobczak w druku

⁹ Projekt zrealizowany w ramach programu Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego *Promowanie różnorodności kulturowej i artystycznej* finansowanego przez Mechanizm Finansowy Europejskiego Obszaru Gospodarczego 2009–2014. Koordynatorem projektu była dr hab. Anna Bitner-Wróblewska, a głównymi wykonawcami dr Marcin Engel i mgr Cezary Sobczak z Działu Archeologii Białtów PMA.

¹⁰ Bitner-Wróblewska, Engel i Sobczak 2016; Kuś i Wroniecki 2016; Włoszek 2016; Hrynczyszyn 2016.

¹¹ Analizę archeozoologiczną wykonała dr Anna Gręzak z Instytutu Archeologii UW, natomiast analizą antropologiczną zajęli się dr Łukasz Stanaszek z PMA.

¹² Serię datowań C14 wykonali pracownicy Laboratorium Radiowęglowego Instytutu Fizyki Politechniki Śląskiej w Gliwicach pod kierunkiem dr inż. Natalii Piotrowskiej i dr hab. inż. Adama Michczyńskiego.

¹³ Bitner-Wróblewska, Engel i Sobczak 2016; Smolska i Szwarczewski 2016; Kupryjanowicz i Fiłoc 2016.

¹⁴ Bitner-Wróblewska, Brzeziński i Kasprzycka (red.) 2016; Bitner-Wróblewska, Engel i Sobczak 2016: 123–126.

WYNIKI LOTNICZEGO SKANOWANIA LASEROWEGO I JEGO TERENOWA WERYFIKACJA

Naloty badawcze przeprowadzone w latach 2013 i 2015 objęły swym zasięgiem ponad 200 km² powierzchni powiatów ełckiego, gołdapskiego i oleckiego. Skupione wokół dwudziestu obszarów położonych wokół obiektów obronnych miały na celu rozpoznanie morfologii relikwów fortyfikacji wczesnośredniowiecznych oraz terenów bezpośrednio do nich przylegających. W szczególności chodziło o wyszukanie nieznanych dotychczas elementów dawnych systemów i konstrukcji obronnych.

W przypadku czterech obszarów położonych wokół grodzisk w Rajgrodzie, Skomętynie Wielkiej i Wierzbowie oraz szafca w Ostrykole dane do wykonania Numerycznego Modelu Terenu (NMT) zostały pozyskane z Centralnego Ośrodka Dokumentacji Geograficznej i Kartograficznej (projekt ISOK). Gęstość próbkowania tych danych była równa 4 pkt/m². Dla pozostałych szesnastu obszarów skanowanie zostało wykonane za pomocą urządzenia Riegl ImS-q680i. Zlecona gęstość próbkowania była dwukrotnie większa, co miało korzystny wpływ na wyrazistość wygenerowanych modeli terenowych¹⁵. Na podstawie gabinetowych analiz NMT do weryfikacji terenowych wytypowano ponad 250 miejsc. Rezultatem badań terenowych było odkrycie kilku grodzisk, wałów, domniemanych kopców strażniczych i przejść bramnych, a w konsekwencji wykonanie sześćdziesięciu nowych lub zaktualizowanych Kart Ewidencji Zabytku Archeologicznego.

Dla zweryfikowania większości zarejestrowanych obiektów niezbędne będą badania wykopaliskowe, jednak w przypadku kilku z nich interpretacja wydaje się być oczywista. I tu należy wymienić odkrycie niedużego grodziska w Szałku położonego na półwyspie zamierającego jeziora Ślepek (ryc. 2). Otoczony podwójną linią wałów majdan miał średnicę ok. 25 m. Z powodu erozji wzgórza, na którym zlokalizowano fortyfikację, jej część południową oraz fragment północny obecnie nie istnieją. Obiekt ten, pomimo dużej dostępności terenowej oraz faktu, że znajduje się w bezpośrednim sąsiedztwie drugiego w tej miejscowości grodziska, nie był znany archeologom niemieckim. Nie zarejestrował go nawet słynny badacz grodzisk Carl Engel wizytujący i fotografujący sąsiednią fortyfikację w latach 30. XX w.¹⁶. Tłumaczyć to można niewielkimi rozmiarami i praktycznie niewidocznymi w terenie obwałowaniami nowoodkrytego stanowiska.

Drugi, do pewnego stopnia analogiczny obiekt zlokalizowany został w sąsiedztwie fortyfikacji w Grodzisku (ryc. 3). Relikty gródka, położonego na szczycie wąskiego garbu terenowego, zostały bardzo mocno zniszczone poprzez wybieranie żwiru, prawdopodobnie jeszcze w czasach przedwojennych. Do dziś zachował się jedynie

południowo-zachodni fragment majdanu i przylegająca do niego pojedyncza linia obwałowań.

Kolejnego, niezwykle interesującego odkrycia dokonano w obrębie rozpoznanego już przez badaczy niemieckich grodziska w Starych Juchach. Dzięki analizie NMT tego obiektu zaobserwowano nieznane dotychczas i zupełnie niewidoczne w terenie pozostałości wału okalającego majdan na szczycie wzniesienia (ryc. 4). Analiza jego przebiegu może sugerować istnienie dodatkowych konstrukcji obronnych we wschodniej części wzgórza. Przylegające do głównego wału umocnienia byłyby więc dość nietypowe dla rozpoznanych grodzisk północno-wschodniej Polski. Dla sprawdzenia tych obserwacji niezbędne jest jednak przeprowadzenie badań wykopaliskowych.

Interesujące są również wyniki uzyskane ze skanowania badanego wykopaliskowo w latach 1985 oraz 1987–1989 grodziska w Dąbrowskich. Pomimo licznych okopów zlokalizowanych na stokach wzniesienia, majdan nie został zniszczony podczas działań wojennych. Dzięki NMT można dostrzec jego regularny, nieckowaty kształt (ryc. 5). Warto podkreślić, że po okalających go wałach o konstrukcji przekładkowej, odkrytych podczas wykopalisk¹⁷, na NMT nie ma śladów. Północny skraj grodziska jest nieznacznie wyższy i przylega do niewielkiego obniżenia. Na jego szczycie zarejestrowano kilka szczegółów mikroreliefu. Jest to niewysoki kopiec połączony ze stokiem grodziska regularnym fałdem terenowym. Regularność śladów świadczy o ich antropogenicznym pochodzeniu, a w ich formie można by się dopatrywać relikwów rozbudowanego przejścia bramnego. Hipoteza ta wymaga jednak dalszych studiów i weryfikacji metodami wykopaliskowymi. Badania powierzchniowe nie dostarczyły także odpowiedzi na pytanie o charakter regularnie ukształtowanego wzniesienia, przylegającego do grodziska od północy. Wydaje się, że z racji jego bezpośredniego sąsiedztwa wzniesienie to musiało pełnić jakąś konkretną rolę we wczesnośredniowiecznym systemie osadniczym.

Wykonanie weryfikacyjnych badań wykopaliskowych jest niezbędne także w przypadku kilku innych domniemanych grodzisk identyfikowanych w trakcie badań nieinwazyjnych. Do najciekawszych należy zaliczyć dwa obiekty zlokalizowane w sąsiedztwie grodziska w Dąbrowskich oraz trzeci znajdujący się w miejscowości Ostrykół. Wzniesienia noszące ślady antropogenicznych przekształceń z Dąbrowskich znane były już archeologom niemieckim¹⁸. Zarówno przedwojenne jak i powojenne badania powierzchniowe nie dostarczyły jednoznacznego potwierdzenia funkcji obronnych ani na pozwoliły ustalić chronologii tych obiektów. Obecnie, odpowiedź na te pytania dodatkowo utrudniają przekształcenia wzniesień związane z wybieraniem żwiru.

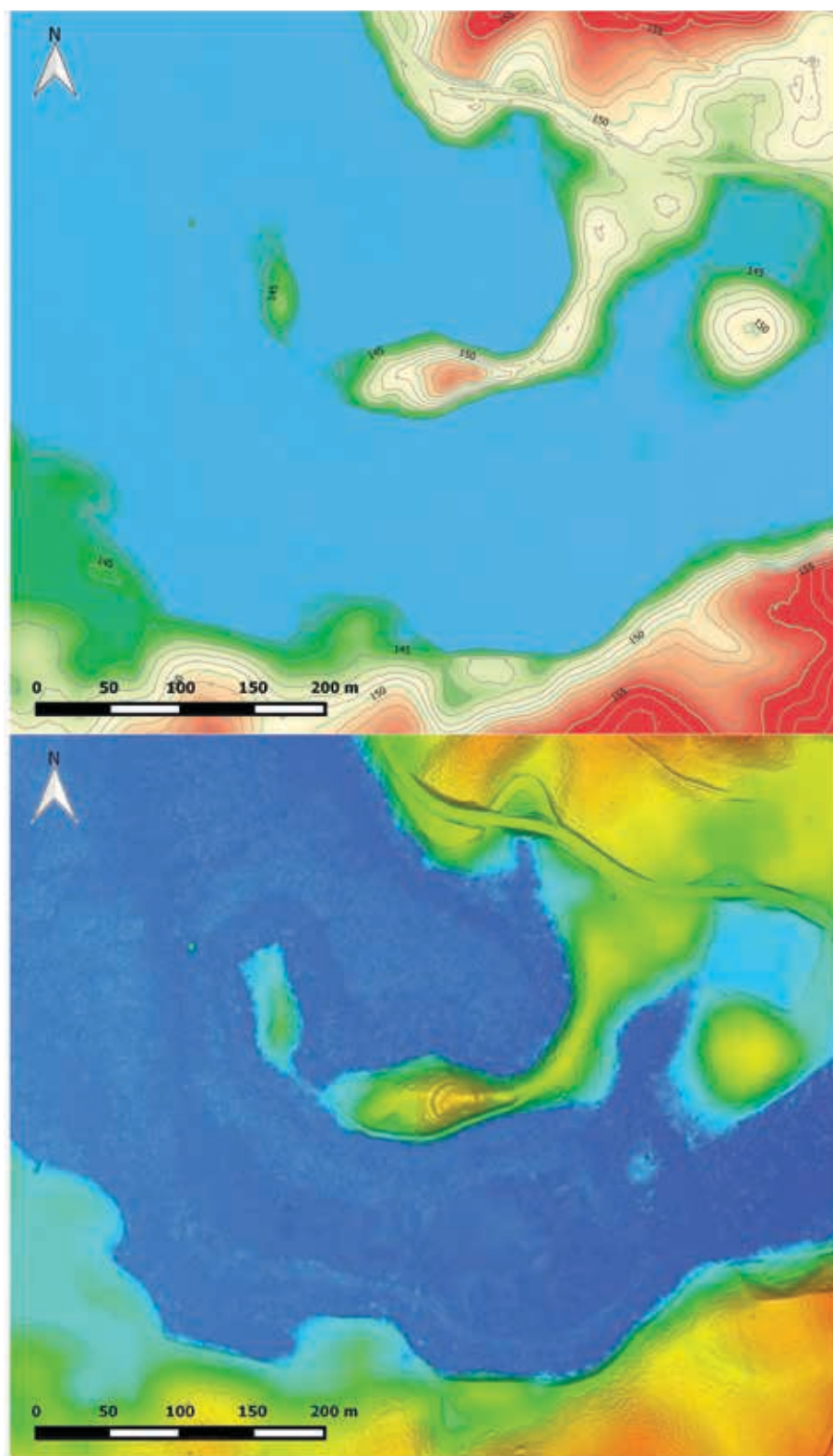
Nie mniej zagadkowe jest również domniemane grodzisko w Ostrykole. Położone jest ono na niewielkim,

¹⁵ Sobczak, Wroniecki i Kuś w druku.

¹⁶ Grenz Kartoteka: Klein Schwalg. Prussia-Museum Archiv: PM-A 1785/1.

¹⁷ Siemaszko 1991: 78.

¹⁸ Grenz Kartoteka: Dombrowsken, Stobbenort; Prussia-Museum Archiv: PM-A 249/1.

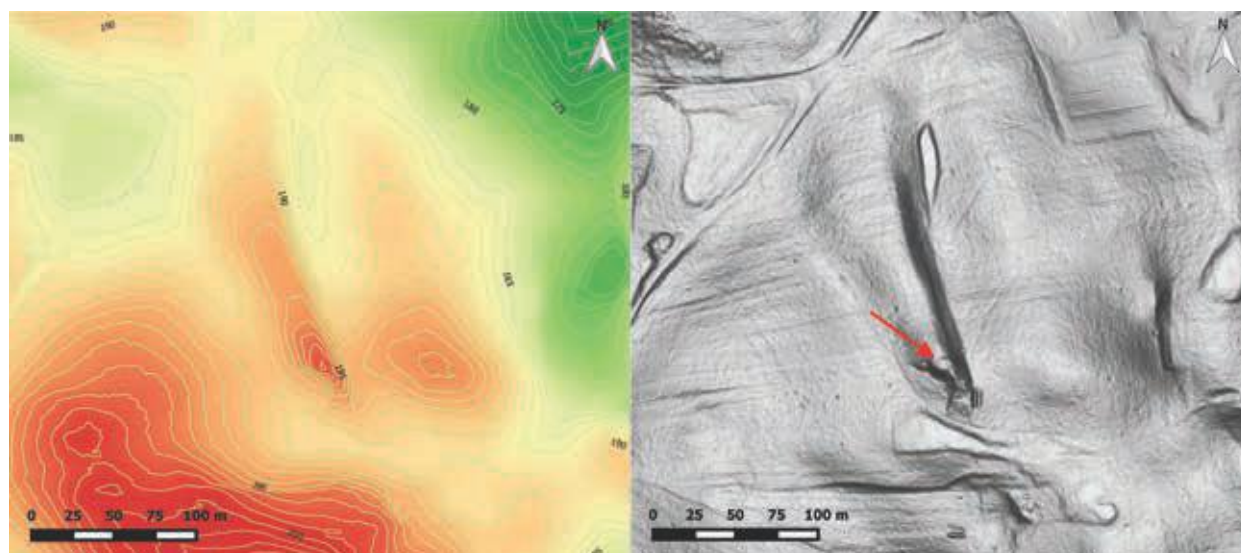

Ryc. 2. Szwałk, gm. Kowale Oleckie. Numeryczny model terenu nowoodkrytego gródka (oprac. C. Sobczak)

Fig. 2. Szwałk, community of Kowale Oleckie. Digital terrain model of the newly discovered stronghold (elaborated by C. Sobczak)

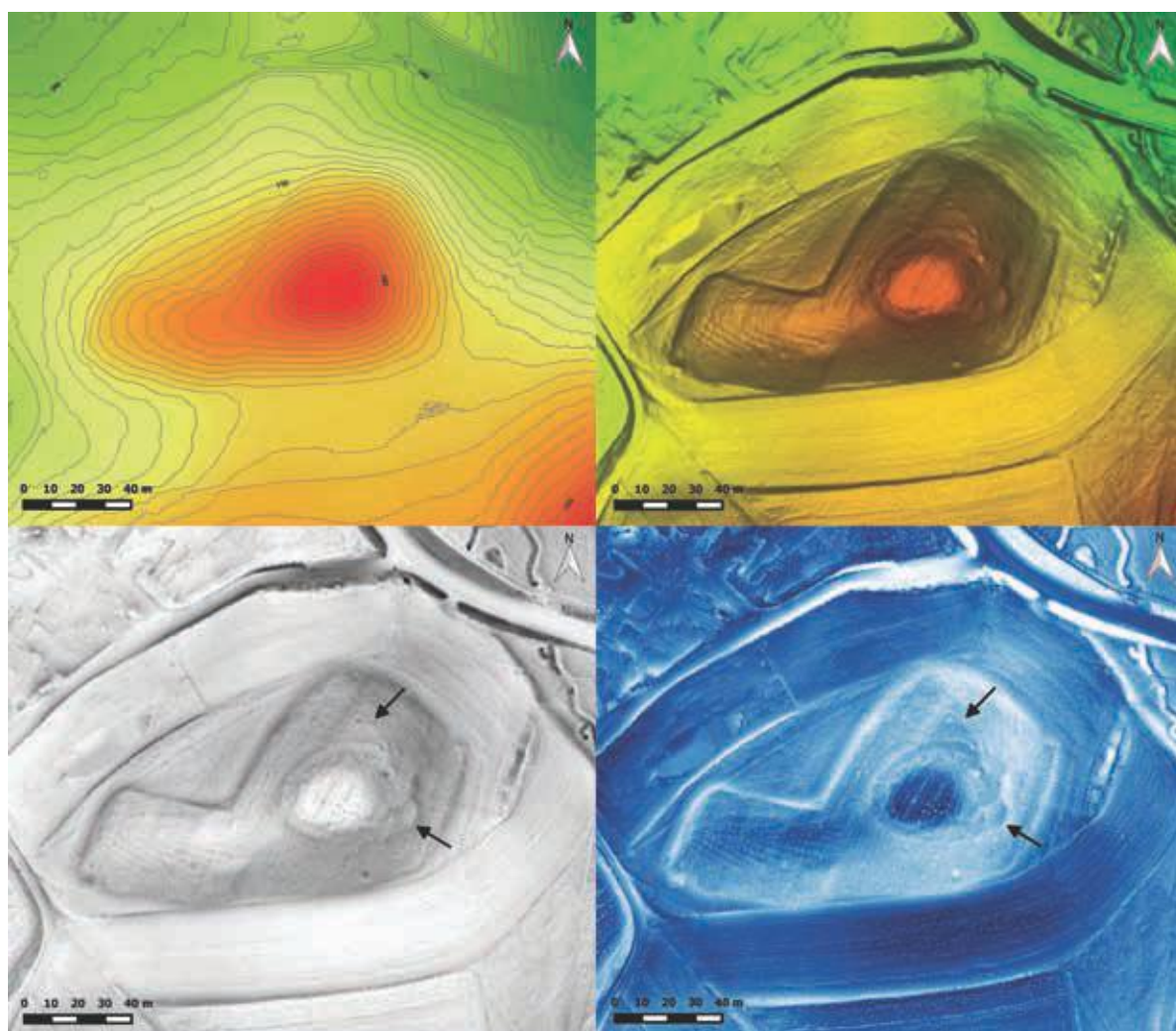
piaszczystym wyniesieniu, otoczonym rozlewiskami uchodzącej w tym miejscu do Elku rzeczki Karmelówki. Wybieranie piasku oraz wiodąca przez wzniesienie droga mocno zniszczyły domniemaną fortyfikację. Dla weryfikacji tego miejsca niezbędne są dalsze badania archeologiczne.

Przedstawione powyżej przykłady dobitnie świadczą o potencjale zgromadzonych z terenu Jaćwieży danych i wadze LiDARu dla prowadzonych studiów krajobrazowych. Analizy gabinetowe numerycznych modeli terenu oraz ich powierzchniowa weryfikacja będzie kontynuowana w najbliższych latach. Dodatkowo, prowadzone

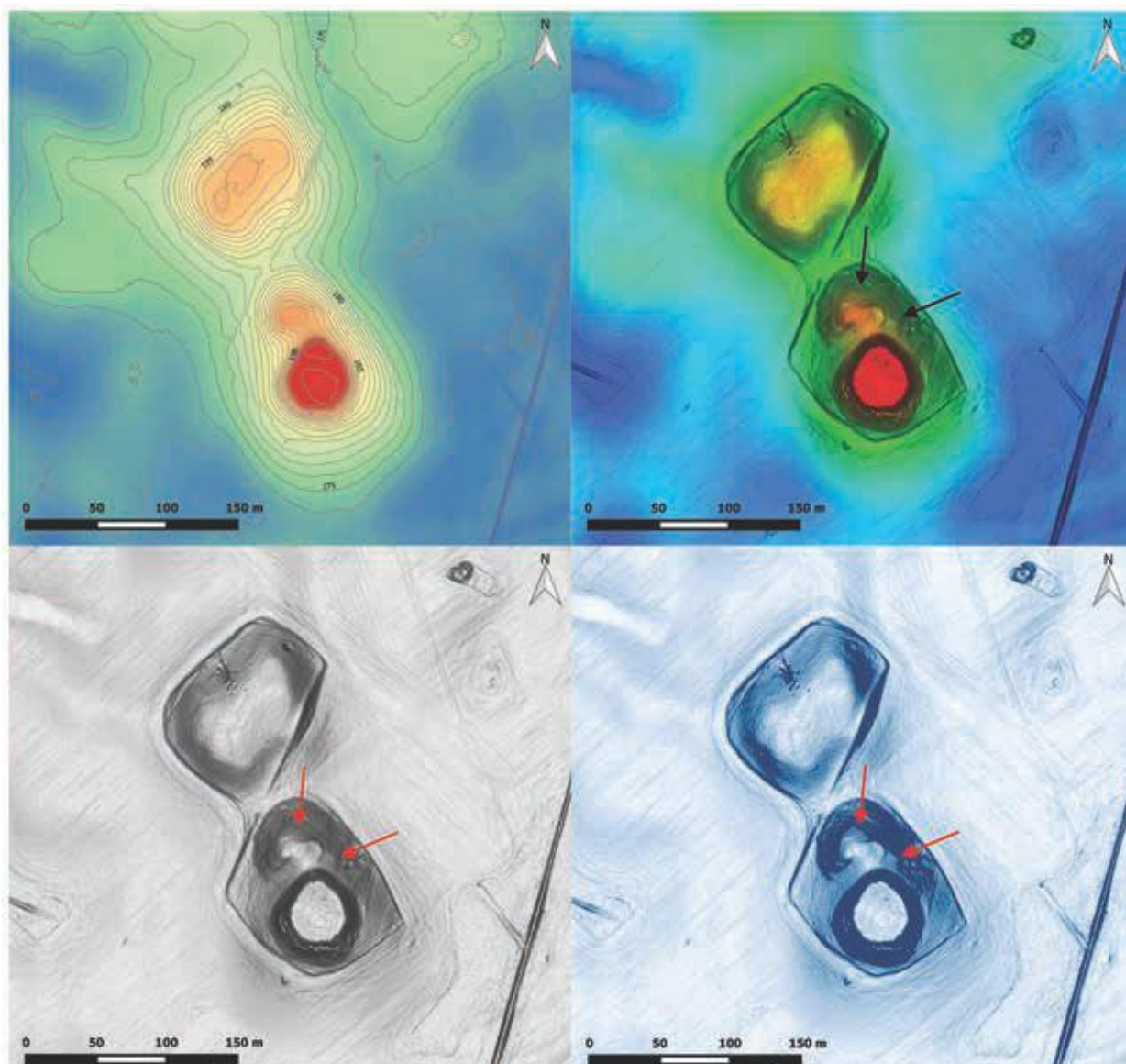
Ryc. 3. Grodzisk, gm. Banie Mazurskie. Numeryczny model terenu nowoodkrytego gródka (oprac. C. Sobczak)

Fig. 3. Grodzisk, community of Banie Mazurskie. Digital terrain model of the newly discovered stronghold (elaborated by C. Sobczak)

Ryc. 4. Stare Juchy, gm. *loco*. Numeryczny model terenu (oprac. C. Sobczak)

Fig. 4. Stare Juchy, community of Stare Juchy. Digital terrain model (elaborated by C. Sobczak)

Ryc. 5. Dąbrowskie, gm. Olecko. Numeryczny model terenu (oprac. C. Sobczak)

Fig. 5. Dąbrowskie, community of Olecko. Digital terrain model (elaborated by C. Sobczak)

w DAB badania wykraczają poza obszary, z których pozyskano NMT w ramach realizowanych projektów. Dzięki projektowi ISOK i udostępnieniu jego rezultatów w sieci rozwijają się prace nad identyfikacją stanowisk archeologicznych północno-wschodniej Polski. W ich rezultacie odkryto i pozytywnie zweryfikowano terenowo między innymi grodzisko w Żytkiejach oraz wytypowano kilka innych domniemanych fortyfikacji do badań powierzchniowych¹⁹.

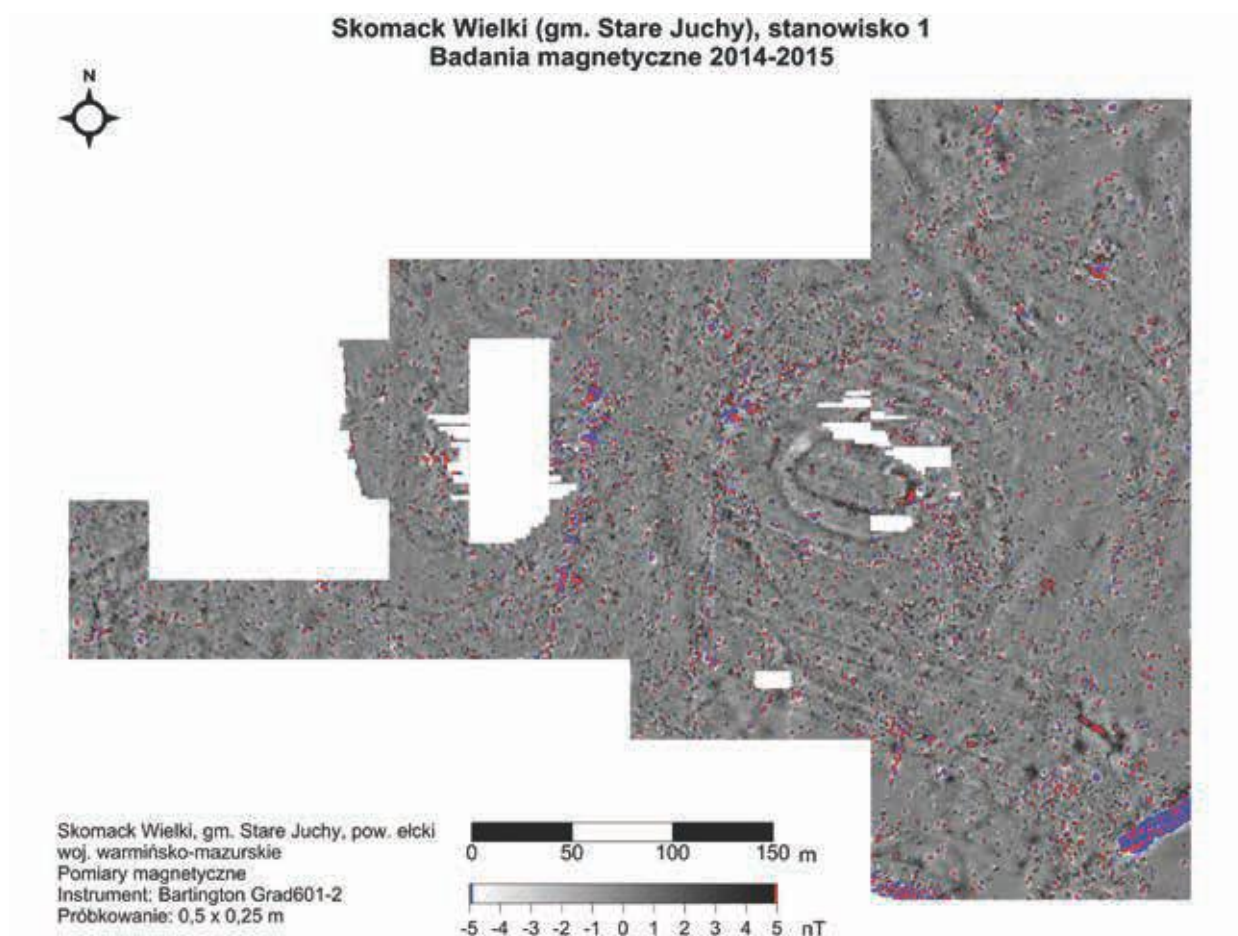
PROSPEKCJA GEOFIZYCZNA

W ramach trzech opisanych wyżej projektów Państwowe Muzeum Archeologiczne w latach 2013-2015 zleciło prospekcję geofizyczną sześciu obiektów o charakterze obronnym²⁰. Podstawowym celem badań była identyfikacja elementów wczesnośredniowiecznego systemu obronnego oraz rozpoznanie osadnictwa na terenie ośrodków grodowych za pomocą metod magnetycznej i elektrooporowej. Największy wyznaczony do badań obszar obejmował grodzisko w Skomacku Wielkim (Ostrowiu), który wraz z terenem do niego przyległym wynosił ponad 15 ha²¹. Kolejnym pod względem zasięgu rozpoznania miejscem był ośrodek w Szurpiłach, gdzie obydwoma

¹⁹ Sobczak, Wronecki i Kuś w druku.

²⁰ Sobczak, Wronecki i Kuś w druku.

²¹ Kuś, Sobczak i Wronecki w druku.

Ryc. 6. Skomack Wielki-Ostrów, gm. Stare Juchy. Wyniki badań geomagnetycznych (oprac. P. Wroniecki)

Fig. 6. Skomack Wielki-Ostrów, community of Stare Juchy. Results of the geomagnetic examination (elaborated by P. Wroniecki)

metodami rozpoznano ok. 6 ha powierzchni stanowisk²². Znacznie mniejszy zasięg miały badania pozostałych czterech obiektów. I tak dla grodziska w Grodzisku wyniósł on łącznie 3 ha, dla Wierzbowa ok. 3 ha, dla Rogali ok. 2 ha i dla obiektu w Bałupianach niespełna 1 ha.

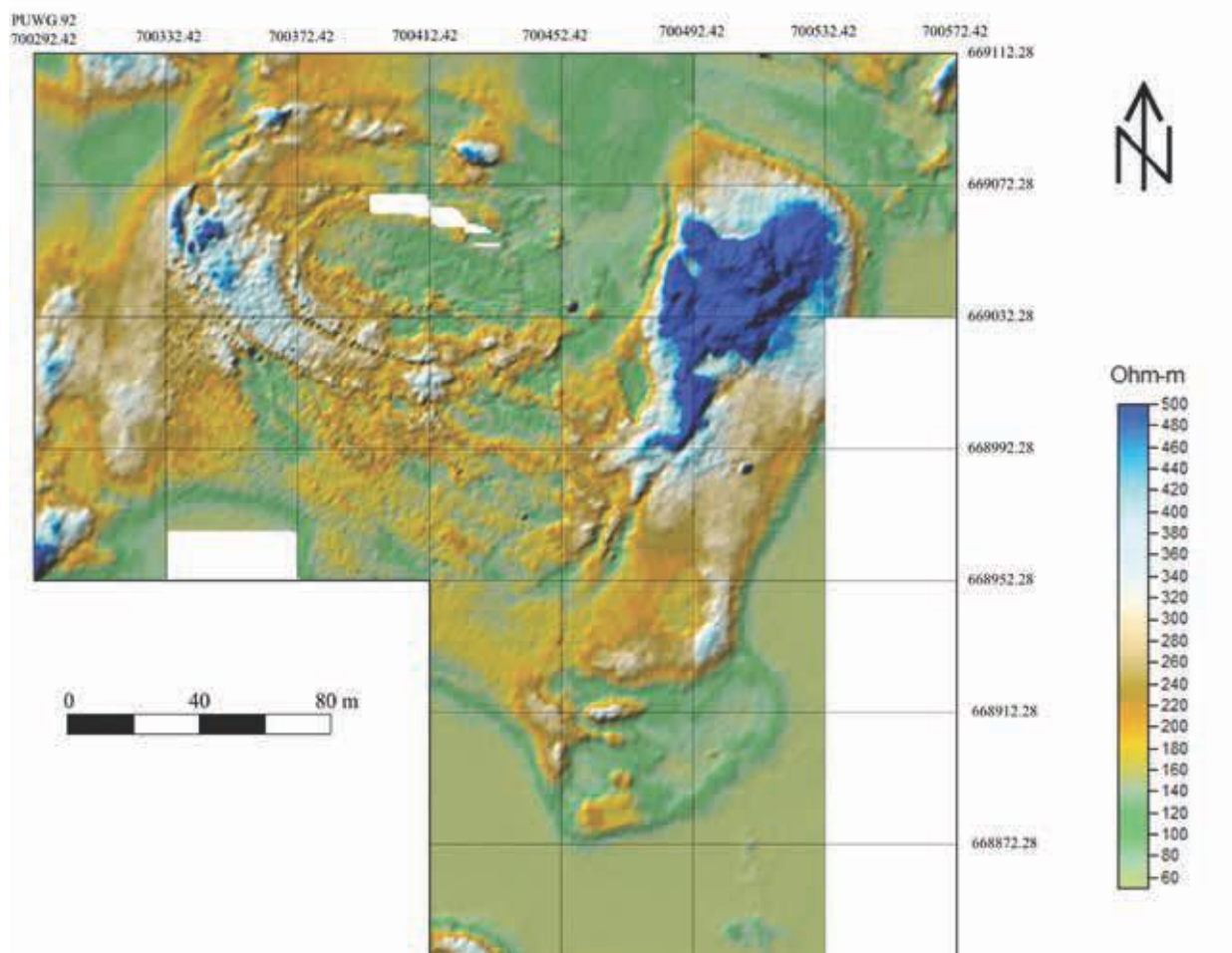
Jedne z najciekawszych i najbardziej zróżnicowanych obserwacji geofizycznych uzyskano w Skomacku Wielkim (Ostrowiu)²³. Wyniki prospekcji magnetycznej wskazały na olbrzymie zanieczyszczenie metalami ferromagnetycznymi badanego terenu. Płytkie i silne anomalie w zdecydowanej większości pochodzą od stalowych śmieci z czasów funkcjonowania na tym terenie Państwowego Gospodarstwa Rolnego. Taką interpretację potwierdzają między innymi ich koncentracje na skrajach działek, w miejscach gdzie przebiegały ogrodzenia. Obserwacje te zostały w pełni potwierdzone dzięki badaniom planigraficznym. Kolejna zarejestrowana grupa anomalii miała

charakter naturalny. Były one wynikiem budowy geologicznej terenu, charakteryzującej się występowaniem struktur o właściwościach magnetycznych. Zarejestrowano jednak grupę analogicznych, liniowych zaburzeń, które mogłyby uchodzić za pozostałości obiektów i konstrukcji pradziejowych lub wczesnośredniowiecznych. Anomalie te przypominają swym charakterem zaburzenia spowodowane przez relikty różnego rodzaju umocnień. W tym przypadku niezbędna jest ich weryfikacja wykopaliskowa. Bezdyskusyjne anomalie pochodzenia antropogenicznego zarejestrowano na grodzisku, na szczycie wzniesienia i na okalającym go tarasie (ryc. 6). Zostały one zinterpretowane jako pozostałości obwałowań. Istnienie niewyróżniających się w terenie umocnień potwierdziły także pomiary wykonane metodą elektrooporową (ryc. 7). Badania te wskazały ponadto istnienie kilku interesujących struktur w centralnej części majdanu oraz u podnóża fortyfikacji. Część geofizycznych obserwacji udało się zweryfikować przeprowadzonymi w kolejnych miesiącach badaniami wykopaliskowymi.

Pomimo zakrojonych na szeroką skalę pomiarów w Szurpiłach, badania te nie dostarczyły spektakularnych

²² Badania geofizyczne w Szurpiłach prowadzone od 2008 r. tylko w niewielkim stopniu objęły swym zasięgiem majdan grodziska na Górze Zamkowej, koncentrując się na osadach położonych po południowej i zachodniej stronie fortyfikacji. Engel i Sobczak 2012: 146-147; Engel *et al.* 2013: 49.

²³ Kuś i Wroniecki 2016: 184-186, 191-194.

Ryc. 7. Skomack Wielki-Ostrów, gm. Stare Juchy. Wyniki badań elektrooporowych (oprac. G. Kuś)

Fig. 7. Skomack Wielki-Ostrów, community of Stare Juchy. Results of the electro-resistivity survey (elaborated by G. Kuś)

wyników²⁴. Najciekawsze rezultaty prospekcji magnetycznej, po weryfikacji wykopaliskowej, okazały się anomaliami pochodzenia geologicznego. Poza anomaliami nowożytnymi, pomiary elektrooporowe dostarczyły dowodów na istnienie licznych struktur antropogenicznych o starszej metryce. Część zaburzeń oporności zinterpretowana została jako pochodna wkopów oraz podziemnych koncentracji kamiennych. Niektóre z anomalii łączone są z relikami umocnień wczesnośredniowiecznych. Niestety, nie zostały one jak dotychczas zweryfikowane wykopaliskowo.

W Grodzisku, pomimo dość silnego zalesienia dolnych partii wzniesienia, zniszczeń agrotechnicznych i tych powstałych w czasie II wojny światowej, pomiarami objęto znaczną część majdanu oraz fragmenty stoków grodziska²⁵. Pomijając anomalie związane z nowożytnymi przekształceniami wzgórza, obydwie metody zarejestrowały tu liczne pozostałości umocnień wokół majdanu oraz domniemane obiekty archeologiczne. Szczególnie interesu-

jące są wyniki badań magnetycznych, rejestrujące przebieg wałów, na podstawie których można doszukiwać się szczegółów konstrukcyjnych lub ewentualnych pozostałości bramy (ryc. 8). Na mapie wyników pomiarów oporności elektrycznej gruntu, oprócz przebiegu wałów, zanotowano także anomalię interpretowaną jako pozostałość dużych rozmiarów budowli. Niestety, nieinwazyjny charakter projektu nie pozwalał na wykonanie weryfikacji uzyskanych z prospekcji wyników metodą wykopaliskową bądź przy pomocy wierceń świdrem geologicznym.

Interesujące anomalie geofizyczne zostały zarejestrowane podczas pomiarów niewielkiego grodziska w Rogalach²⁶. Obydwie metody dostarczyły map anomalii związanych z pierwotnym przebiegiem obwałowań grodu. Badania zaburzeń oporności zasugerowały istnienie dodatkowych relików budowli obronnych w postaci bramy i wieży. Nie wykluczyły także istnienia w przeszłości jakichś niewielkich budowli na majdanie grodziska. Znacznie mniej obiecujące są wyniki pomiarów wykonanych na domniemanej osadzie przylegającej od zachodu do

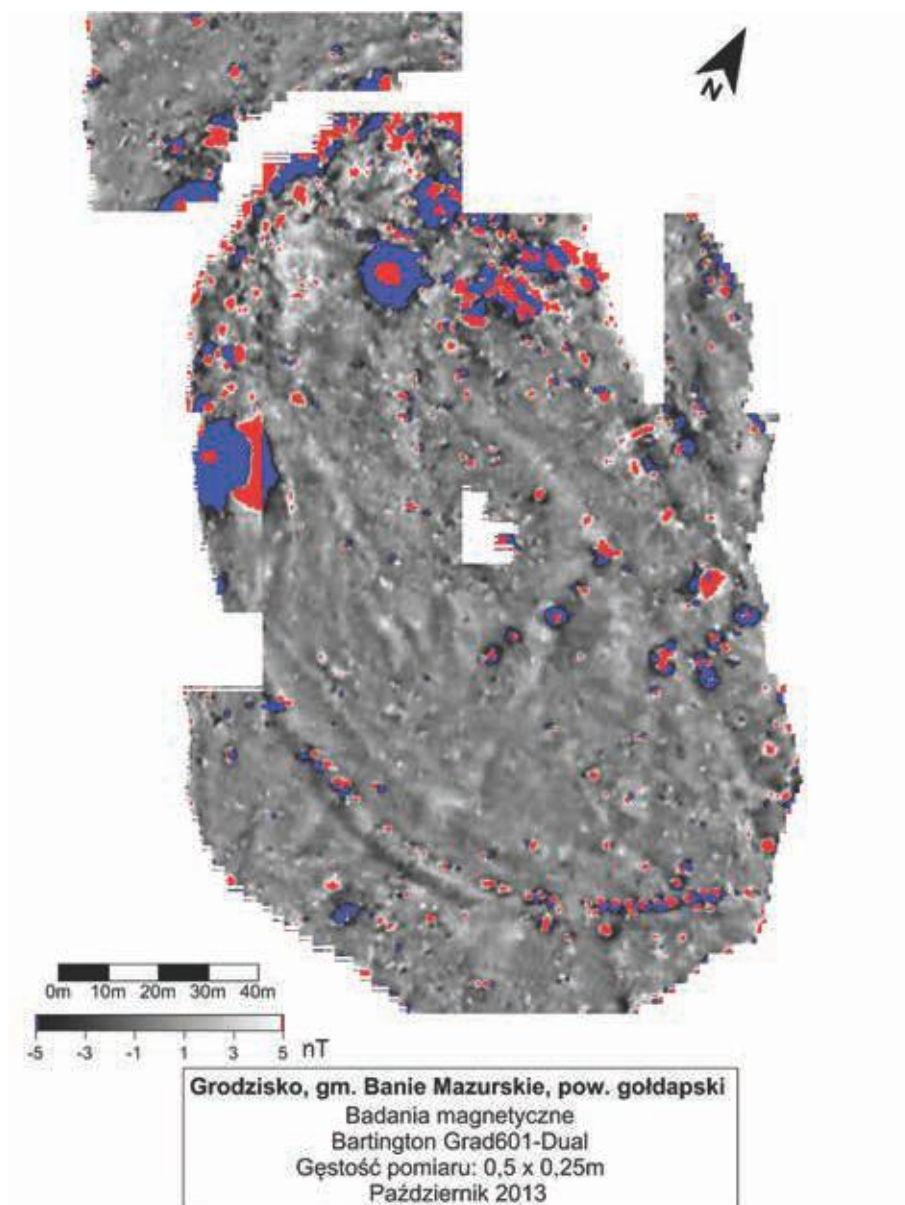
²⁴ Kuś i Wroniecki 2016: 186-190, 194-199.

²⁵ Sobczak, Wroniecki i Kuś w druku.

²⁶ Sobczak, Wroniecki i Kuś w druku.

Ryc. 8. Grodzisk, gm. Banie Mazurskie. Wyniki badań geomagnetycznych (oprac. P. Wroniecki)

Fig. 8. Grodzisk, community of Banie Mazurskie. Results of the geomagnetic examination (elaborated by P. Wroniecki)

reliktów warowni. Pojedyncze zaburzenia rejestrowane zarówno w prospekcji magnetycznej jak i elektrooporowej wydają się być pochodzenia nowożytnego.

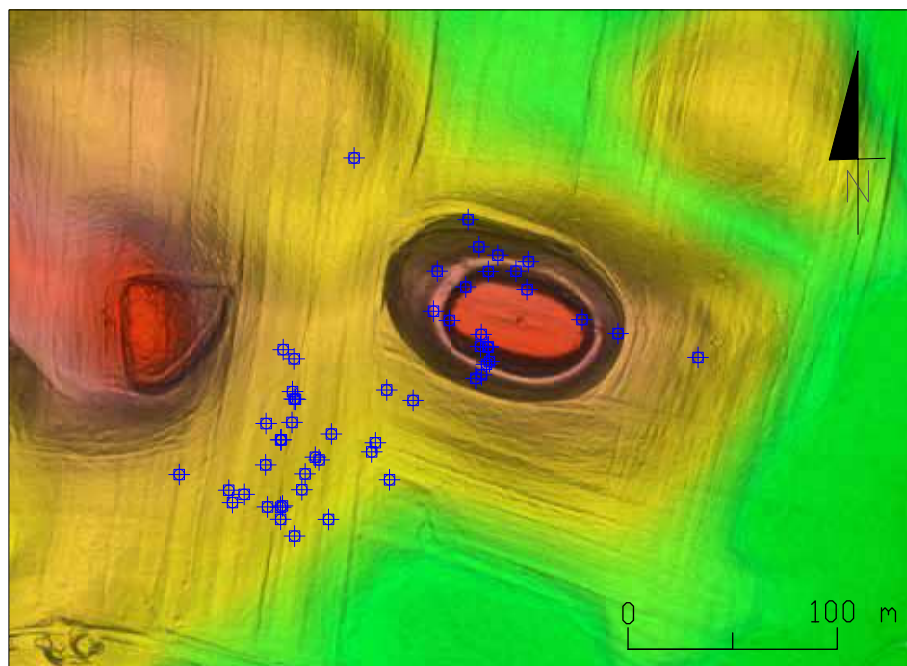
Najsłabsze rezultaty badań geofizycznych uzyskano w Wierzbowie. W ostatnich latach obiekt ten porosły liczne drzewa i krzewy uniemożliwiające wykonanie pomiarów na majdanie oraz na większej części stoków grodziska. Ponadto, nielegalne pozyskiwanie piasku w znacznej części przyczyniło się do zniszczenia nawarstwień zalegających w dolnych partiach i częściowo u podnóży wzniesienia²⁷. Z tych powodów w zasadzie pomiary nie objęły najważniejszych partii wzniesienia i wykonano je

jedynie wokół grodziska. Uzyskane wyniki nie dostarczyły ewidentnych dowodów na istnienie osadnictwa w bezpośrednim sąsiedztwie fortyfikacji, ponieważ większość zarejestrowanych tu anomalii była pochodzenia geologicznego²⁸.

Niezbýt imponujące były także wyniki pomiarów wykonanych w Bałupianach, które tylko częściowo można tłumaczyć niewielką skalą badań. Dzięki przeprowadzonemu rozpoznaniu powierzchniowemu i geofizycznemu okazało się, że obiekt ten nosi liczne ślady przekształceń powstałych podczas II wojny światowej. Pomimo odkrycia szeregu anomalii na majdanie, żadna z nich nie może być w sposób jednoznaczny wiązana z obecnością obiektu.

²⁷ Na bazie archiwaliów wiadomo, że wzgórze niszczone już przed II wojną światową. Niszczenie trwa nadal. Autorzy artykułu zarejestrowali dziury po niedawnym wybierzysku w południowej części grodziska, na obrzeżach którego zaobserwowano pozostałości nawarstwień antropogenicznych.

²⁸ Badania powierzchniowe przeprowadzone na przylegających do grodziska polach również nie dostarczyły jakiegokolwiek materiału zabytkowego.

Ryc. 9. Skomack Wielki-Ostrów, gm. Stare Juchy. Wyniki badań planigraficznych (prac. C. Sobczak)

Fig. 9. Skomack Wielki-Ostrów, community of Stare Juchy. Results of the planigraphic examinations (elaborated by C. Sobczak)

tów archeologicznych. Najważniejszą zdobytą informacją jest brak śladów umocnień domniemanej fortyfikacji. Odkrycie to wymaga oczywiście dodatkowej weryfikacji wykopaliskowej, jednak inne pozyskane dane²⁹ sugerują, że wzniesienie w Bałupianach użytkowane było jedynie w pradziejach, pełniąc prawdopodobnie funkcję wysoczynowej osady obronnej.

BADANIA PLANIGRAFICZNE

W latach 2013-2015 przeprowadzono w pełni metodyczne badania planigraficzne z wykorzystaniem wykrywaczy metali na terenie sześciu obiektów o charakterze obronnym. Rozpoznaniem objęto przede wszystkim stoki wzniesień, na których położone były fortyfikacje, w mniejszym stopniu majdany obiektów oraz tereny położone u ich podnóży. Badania miały na celu przede wszystkim ocenę skali i zasięgu osadnictwa wczesnośredniowiecznego, rozpoznanie funkcji i chronologii obiektów oraz zabezpieczenie zabytków metalowych przed działalnością nielegalnych poszukiwaczy skarbów. Największą skalę osiągnęły w Skomacku Wielkim (Ostrowiu) i Szurpiłach, gdzie w ramach „projektu norweskiego” łącznie przebadano kilkadziesiąt hektarów powierzchni tych ośrodków i odkryto ponad 300 artefaktów. Znacznie mniejszy zasięg i intensywność miało rozpoznanie przeprowadzone w Dybowie (ponad 2 ha), Szwałku (łącznie na dwóch obiektach ok. 2 ha) i Bałupianach (ok. 1 ha). W ich rezultacie z humusu podjęto prawie 200 zabytków, przy czym w jednym przypadku, tj. na nowoodkrytym,

niewielkim grodzisku w Szwałku nie znaleziono żadnego materiału zabytkowego. Znaleźiska z planigrafii reprezentują kilka horyzontów osadniczych datowanych od wczesnej epoki żelaza po czasy nowożytnie. Jednak zdecydowaną większość spośród pół tysiąca artefaktów stanowiły przedmioty wczesnośredniowieczne³⁰.

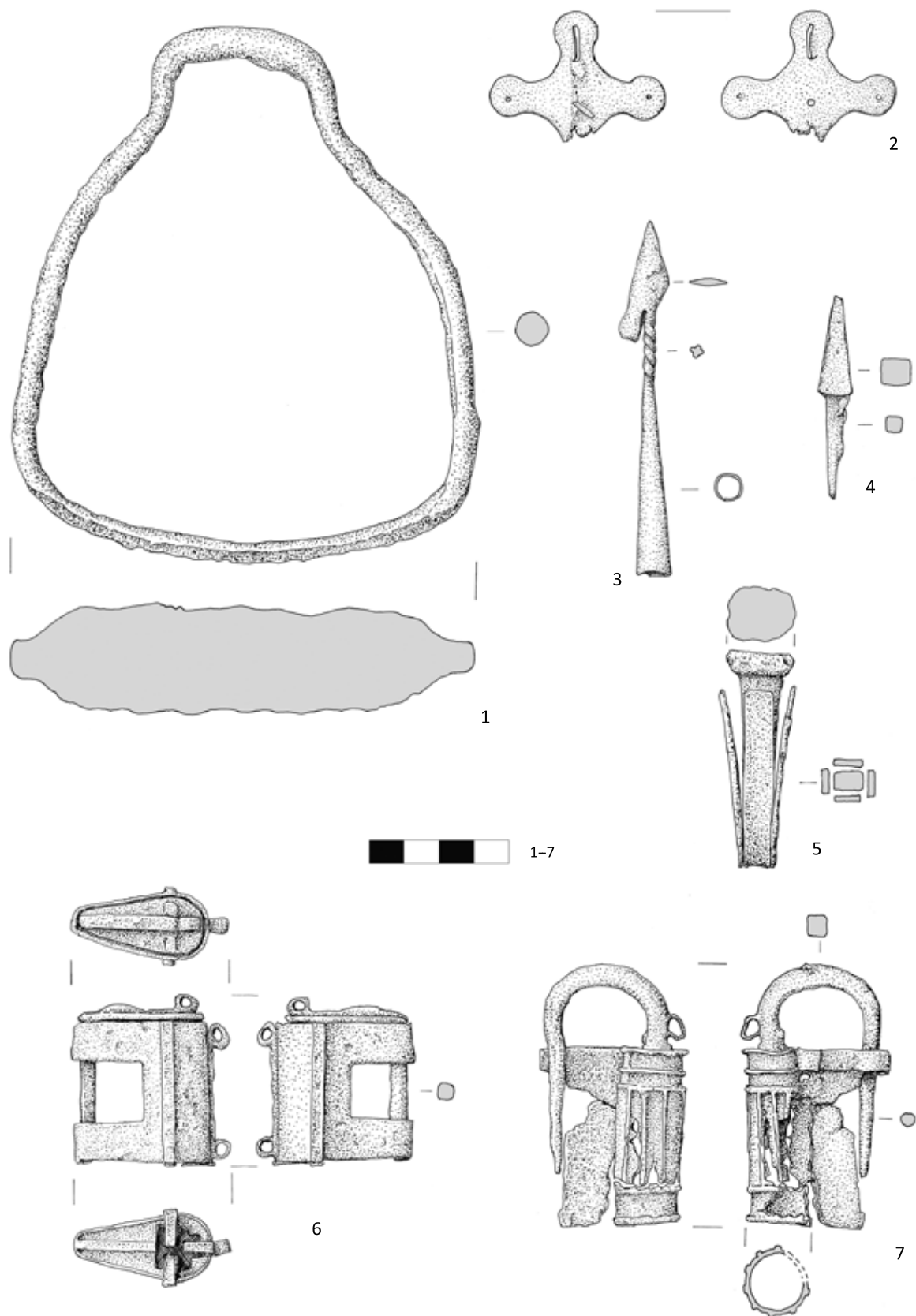
Badania planigraficzne grodziska w Skomacku Wielkim (Ostrowiu), przeprowadzone wiosną 2014 r., objęły swym zasięgiem przede wszystkim stoki grodziska oraz tereny położone u jego podnóży. Majdany rozpoznawany był tylko w niewielkim stopniu. Ze względu na olbrzymie zanieczyszczenie terenu współczesnymi śmieciami badania okazały się niezwykle trudne³¹. Bez wątpienia miało to zasadniczy wpływ na możliwość szczegółowego rozpoznania terenu oraz uzyskane rezultaty. Łącznie z humusu podjęto ponad 50 zabytków metalowych datowanych na okres wędrówek ludów, wczesne średniowiecze i czasy nowożytnie (ryc. 9). Znaleźiska te, oraz zarejestrowane w kretowinach fragmenty ceramiki, pozwoliły na powiększenie zasięgu osad położonych u podnóży grodziska, określonych podczas badań AZP w 2008 r.³². Do najciekawszych odkryć z wczesnego średniowiecza należy zaliczyć strzemię, fragment brązowej zapinki krzyżowej, brodę topora oraz kilka grotów strzał (ryc. 10: 1–4). Wszystkie te przedmioty odkryte zostały na stokach fortyfikacji. Jedynie fragment sprzączki brązowej,

²⁹ Porównaj wyniki badań planigraficznych z Bałupian.

³⁰ Engel, Iwanicki i Sobczak w druku.

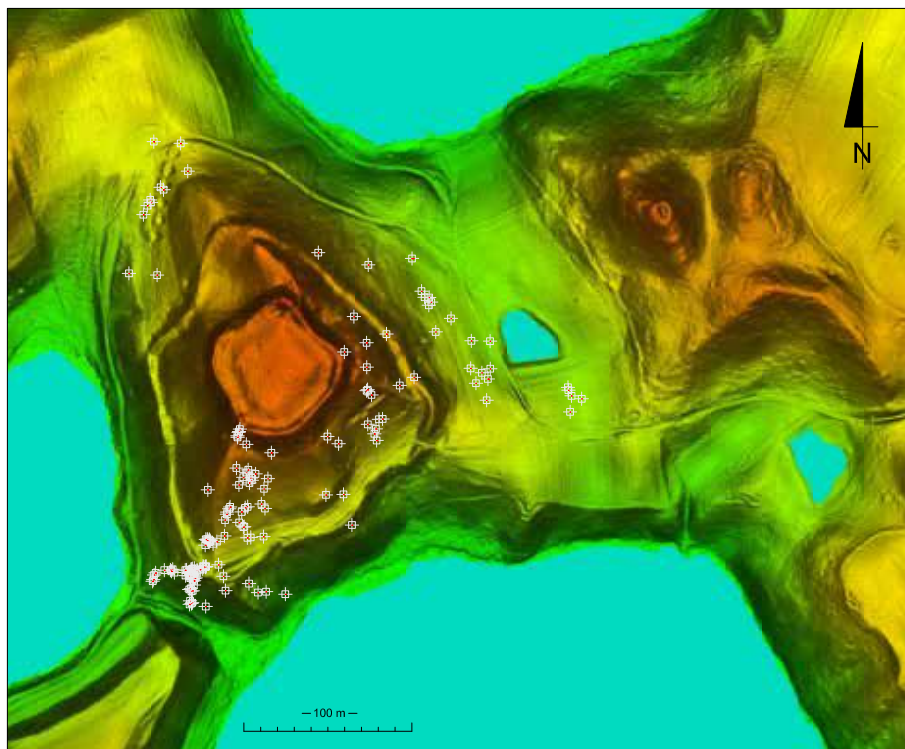
³¹ Z humusu podjęto ponad 100 kilogramów śmieci. Były to głównie części maszyn i narzędzi rolniczych, elementy parkanu pobliskiego cmentarza poniemieckiego, fragmenty drutów ogrodzeniowych, tańcuchy, gwoździe, puszki, kapsle, etc.

³² Badania AZP na zlecenie WUOZ w Olsztynie przeprowadzili Jerzy Siemaszko i Renata Maskowicz z Muzeum Okręgowego w Suwałkach.

Ryc. 10. Skomack Wielki-Ostrów, gm. Stare Juchy (1-4), Szurpiły, gm. Jeleniewo (5-7). Wybór zabytków znalezionych podczas badań planigraficznych w 2014 r. (rys. B. Karch)

Fig. 10. Skomack Wielki-Ostrów, community of Stare Juchy (1-4) and Szurpiły, community of Jeleniewo (5-7). Selection of finds discovered during planigraphic examinations in 2014 (drawn by B. Karch)

Ryc. 11. Szurpiły, gm. Jeleniewo. Wyniki badań planigraficznych (oprac. C. Sobczak)

Fig. 11. Szurpiły, community of Jeleniewo. Results of the planigraphic examinations (elaborated by C. Sobczak)

datowanej prawdopodobnie na wczesne średniowiecze, znaleziony został na osadzie u południowo-zachodniego podnóża grodziska³³.

Badania planigraficzne na grodzisku w Szurpiłach poczynawszy od 2008 r. przeprowadzane były kilkakrotnie³⁴. Podobnie jak w latach wcześniejszych, także i w 2014 r. rozpoznaniem objęto jedynie stoki grodziska oraz osady u podnóża (ryc. 11). Ze względu na stale prowadzone badania wykopaliskowe, majdan obiektu nie był przeszukiwany. Oprócz dominujących zabytków wczesnośredniowiecznych na terenie grodziska odkrywano są przedmioty z wczesnej epoki żelaza, okresu wpływów rzymskich, czasów nowożytnych, a u jego podnóża także artefakty z okresu wędrówek ludów³⁵. Jednymi z najciekawszych znalezisk tego sezonu były fragmenty kilku kłódek żelaznych odkrytych na terenie osad położonych wokół grodziska (ryc. 10: 5–7). Odkrycia te były przyjemnym zaskoczeniem dla badaczy, ponieważ dotychczas z Szurpił znano jedynie pojedyncze fragmenty kluczy wczesnośredniowiecznych. W przypadku samej Góry Zamkowej, na której położone jest grodzisko, większość

znalezionych na stokach zabytków to militaria. W zdecydowanej większości były to groty strzał, zarówno z tuleją jak i z trzpieniem, datowane na X–XI w. W związku z procesami postdepozycyjnymi zabytki zalegały dość płytko w humusie, zazwyczaj na mniej stromych fragmentach stoków i w obniżeniach terenowych.

Mniej liczny zbiór tworzyły ozdoby brązowe, takie jak zapinki podkowiaste, zawieszki, pierścionki oraz ich fragmenty, szeroko datowane w przedziale XI–XIII w. Zabytki brązowe odkryto głównie w południowo-zachodniej części wzniesienia, poniżej zniszczonego w tym miejscu wału dolnego. Kontekst znalezisk wskazuje, że przedmioty te – pierwotnie złożone w izbicach – mogły pełnić funkcje ofiary zakładzinowej. Podczas budowy nowożytnej drogi na grodzisko zniwelowano pozostałości obwałowań, zabytki zaś spłynęły w dół stoku³⁶.

Analogicznego odkrycia dokonano wiosną 2015 r. podczas badań planigraficznych w Dybowie. Na południowym stoku oraz u podnóża grodziska znaleziono koncentrację ponad 150 całych przedmiotów brązowych³⁷ oraz ich fragmentów. W skład skarbu wchodziły głównie zawieszki (w tym fragmenty emaliowanych krzyżyków) i pierścionki, ale wystąpiły także dzwonki, zapinka podkowiasta i różnego rodzaju okucia (w tym trzewiki pochewek noży) (ryc. 12). Rozkład przestrzenny znalezisk świadczy o tym, że przedmioty pierwotnie zdeponowane w skrzyniach wału, po jego erozji spłynęły w dół do pod-

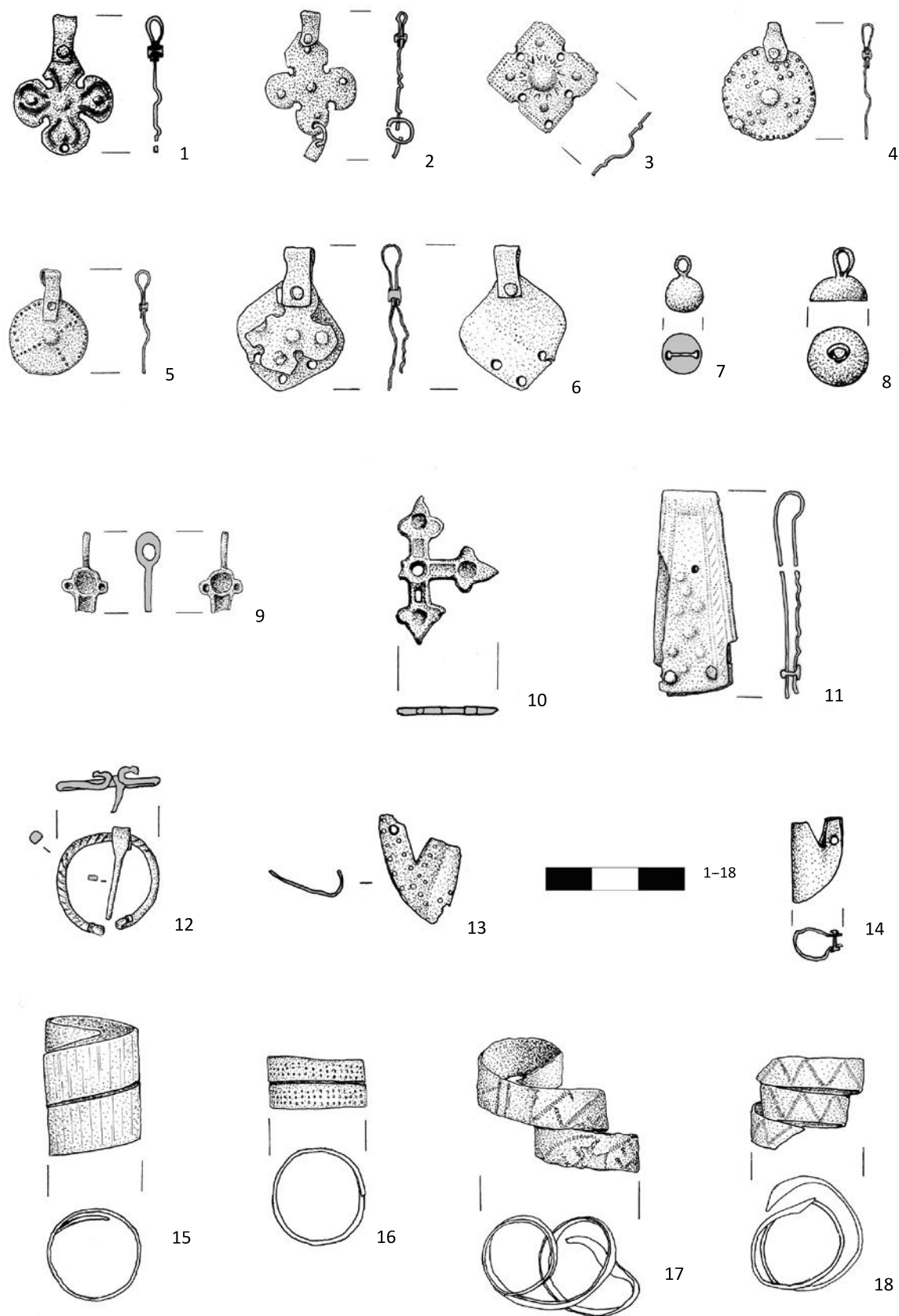
³³ Oprócz sprzączki, na terenie osady tej odkryto liczne fragmenty ceramiki oraz zestaw artefaktów datowanych na okres wędrówek ludów. Bitner-Wróblewska, Engel i Sobczak 2016: 104–105; Hrynczyszyn 2016: 218.

³⁴ Engel i Sobczak 2012: 146; Engel *et al.* 2013: 53.

³⁵ Najciekawszym, nie wczesnośredniowiecznym znaleziskiem jest brązowa moneta rzymska z połowy IV w. n.e., odkryta na przedpiersiu okopu z I wojny światowej zlokalizowanego przy wale górnym grodziska. Kontekst znaleziska świadczy o tym, że sestercja pierwotnie zalegała w nawarstwieniach majdanu, które zostały zniszczone podczas budowy tranzei; Bitner-Wróblewska, Engel i Sobczak 2016: 117, ryc. 17.

³⁶ Bitner-Wróblewska, Engel i Sobczak 2016: 105, 116–117.

³⁷ Odkryto także pojedyncze przedmioty wykonane były z tzw. białego metalu. Badania metaloznawcze w celu określenia składu stopu nie zostały jeszcze wykonane.

Ryc. 12. Dybowo, gm. Świętajno. Wybór zabytków znalezionych podczas badań planigraficznych w 2015 r. (rys. B. Karch)

Fig. 12. Dybowo, community of Świętajno. Selection of finds discovered during planigraphic examinations in 2015 (drawn by B. Karch)

nóży grodziska³⁸. Oprócz opisanego skupiska znalezisk, na terenie grodziska w Dybowie odkryto jedynie pojedyncze zabytki datowane na wczesną epokę żelaza³⁹.

Na terenie grodziska w Szwałku, oprócz pojedynczych fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej, żadnych zabytków metalowych z tego okresu nie znaleziono⁴⁰. Żadnych zabytków datowanych na wczesne średniowiecze nie znaleziono także w Bałupianach. Na stokach i majdanie obiektu odkryto jedynie fragmenty naczyń glinianych z wczesnej epoki żelaza oraz żelazne i brązowe zabytki z okresu wpływów rzymskich⁴¹. Brak znalezisk datowanych na wczesne średniowiecze oraz dotychczasowe badania obiektu w Bałupianach, mogą wskazywać, że we wczesnym średniowieczu wzniesienie to nie było użytkowane. Dla zweryfikowania tej obserwacji niezbędne będą jednak badania wykopaliskowe.

BADANIA WYKOPALISKOWE I ODWIERTY

Realizacja projektu norweskiego dała szansę przeprowadzenia szeroko zakrojonych badań wykopaliskowych na terenie dwóch całkowicie odmiennych pod względem archeologicznego rozpoznania ośrodków grodowych. Wytypowano do projektu najlepiej chyba znany kompleks osadniczy północno-wschodniej Polski w Szurpiłach oraz równie malowniczo położony, choć całkowicie niemal nieznanymi zespoł stanowisk w Skomacku Wielkim (Ostrowiu). W oparciu o posiadaną wiedzę oraz zgromadzone w ramach projektu dane na obydwu obszarach wytypowano miejsca, które w ciągu ośmiu miesięcy prac miały zostać przebadane metodami wykopaliskowymi. Głównym celem tych badań było rozpoznanie i porównanie dwóch wczesnośredniowiecznych systemów osadniczych ze szczególnym uwzględnieniem aspektów obronnych⁴².

Wykopy badawcze w Skomacku Wielkim (Ostrowie) założono na terenie grodziska oraz osady położonej u jego południowych podnóży (ryc. 13)⁴³. Na terenie osady, oprócz nielicznych fragmentów naczyń wczesnośredniowiecznych, nie zarejestrowano żadnych obiektów czy konstrukcji z tego okresu. Najciekawsze odkrycia na tym terenie pochodzą z okresu wędrówek ludów. Miały one postać ozdób brązowych, naczyń i narzędzi grupy olsztyń-

skiej. Za wyjątkiem pojedynczych fragmentów ceramiki, wykopaliska na terenie grodziska także nie przyniosły znalezisk z wczesnego średniowiecza. W wykopach na majdanie nie odsłonięto żadnych pozostałości osadnictwa z tego okresu, a jedynie relikty osady wysoczyznowej datowanej na wczesną epokę żelaza. W części centralnej majdanu odsłonięto fragment dwóch nowożytnych pochówków, odkrytych w resztkach drewnianych trumien⁴⁴. Na podstawie przeprowadzonych badań wysunięto hipotezę, że grodzisko zostało w znacznym stopniu przekształcone w czasach nowożytnych, najprawdopodobniej w XIX w. Przeprowadzone tu niwelacje mogły zniszczyć nawarstwienia wczesnośredniowieczne.

Informacji najciekawszych z punktu widzenia celów projektu dostarczyły przekopy przez wały założone przy wschodnim i zachodnim skraju wzniesienia⁴⁵. W zachodnim przekopie zadokumentowano pozostałości drewnianej konstrukcji opartej na bardzo głębokim palowaniu. Po wewnętrznej stronie rozbudowanego płotu palisadowego zarejestrowano pozostałości wykładanej pierwotnie drewnem odsadzki. Na poziomie dolnego tarasu odsłonięto drugą linię umocnień, składających się z rowu i konstrukcji drewnianych stabilizowanych brukiem kamiennym. Sądząc po zalegającej między kamieniami spaleniznie można przypuszczać, że linia ta została zniszczona pożarem⁴⁶.

Wschodni przekop przez wał zaplanowano w miejscu obniżenia terenowego. W wykopie odsłonięto przypuszczalnie pozostałości podwalin bramy. Relikty dość potężnej drewnianej konstrukcji palowej umocnionej głazami były prostopadłe do obydwu linii wałów grodziska. Z odkrytych w tym miejscu węgielków drzewnych wykonano analizy ¹⁴C, które pozwoliły wydatować konstrukcję na 1165 ± 95 BP⁴⁷. Na podstawie badań wykopaliskowych oraz dotychczasowych analiz nie można wykluczyć, że gród skomacki we wczesnym średniowieczu był użytkowany krótko lub niezbyt intensywnie⁴⁸. Być może jednak ślady osadnictwa z tego okresu zostały zniszczone w czasach nowożytnych zarówno na grodzisku, jak i u jego podnóża.

Na terenie ośrodka szurpińskiego w sezonie 2014-2015 prowadzono prace na dziewięciu stanowiskach⁴⁹. Założono 17 wykopów i sondaży badawczych o łącznej powierzchni 6 arów (ryc. 14). Do najciekawszych wyników badań należy zaliczyć rozpoznanie kulminacyjnej części majdanu grodziska na Górze Zamkowej pod względem

³⁸ Podobne znalezisko miało miejsce na grodzisku w Jeglińcu, z tą różnicą, że tam przedmioty odkrywano na majdanie, po wewnętrznej stronie wału. W tym przypadku naturalną erozję wałów wzmogły między innymi budowa okopów podczas działań wojennych; Iwanowska 1991; 2015.

³⁹ Engel, Iwanicki i Sobczak w druku.

⁴⁰ Na terenie tego grodziska odkryto pojedyncze zabytki metalowe datowane na wczesną epokę żelaza. Ponadto na południowym i zachodnim stoku zarejestrowano pozostałości zniszczonej ciemnobrunatnej warstwy kulturowej z licznymi fragmentami naczyń ceramicznych datowanych na wczesną epokę żelaza i okres wpływów rzymskich.

⁴¹ Engel, Iwanicki i Sobczak w druku.

⁴² Bitner-Wróblewska, Engel i Sobczak 2016: 112-117; Włoszek 2016; Hrynczyszyn 2016.

⁴³ Hrynczyszyn 2016.

⁴⁴ Na ślad tych pochówków natrafiono w wykopie 5. Są to odkrycia o tyle zagadkowe, że nie towarzyszyły im znaleziska pozwalające na ich datowanie, dodatkowo na sąsiednim wzniesieniu w przeszłości funkcjonował cmentarz. Jest on zresztą wciąż zaznaczony na mapach.

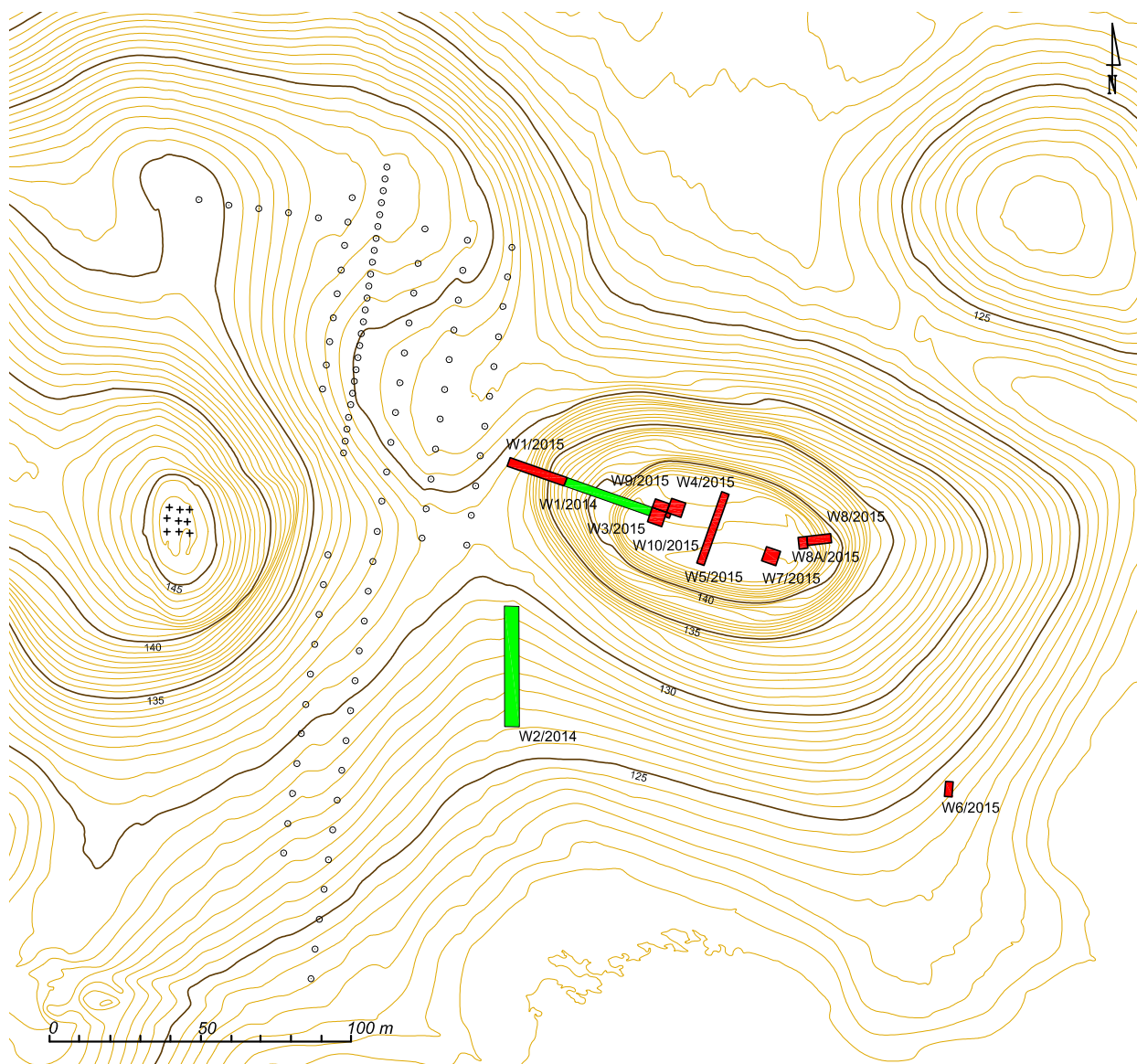
⁴⁵ Hrynczyszyn 2016: 222.

⁴⁶ Nie można wykluczyć, że odkryte ponad spalenizną nawarstwienia miały charakter niwelacyjny i powstały podczas przebudowy stanowiska w XIX w.

⁴⁷ Po kalibracji otrzymaliśmy daty: 765 – 975 cal AD (68,2%), 670 – 1025 cal AD (95,4%)

⁴⁸ Hrynczyszyn 2016: 223-224.

⁴⁹ Włoszek 2016.

Ryc. 13. Skomack Wielki-Ostrów, gm. Stare Juchy. Plan wykopów badawczych i wierceń w latach 2014–2015 (oprac. C. Sobczak)

Fig. 13. Skomack Wielki-Ostrów, community of Stare Juchy. Location of trenches and drillings in 2014–2015 (elaborated by C. Sobczak)

ewentualnego istnienia tu zabudowy wczesnośredniowiecznej. Z uwagi na zniszczenia warstw stropowych nie udało się tej tezy zweryfikować, natrafiono jednak na koncentrację ozdób brązowych datowanych na młodsze fazy wczesnego średniowiecza. Na północnym stoku Góry Zamkowej rozpoznawano relację odkrytego w 2008 r. cmentarzyska z przełomu X/XI w. ze zlokalizowanym w sąsiedztwie wałem dolnym grodziska⁵⁰. W rezultacie badań stwierdzono, że podczas budowy obwałowań częściowemu zniszczeniu uległo stanowisko sepulkralne. Pod wałem nie znaleziono żadnych obiektów, zaś w warstwach o charakterze niwelacyjnym odkryto fragmenty dwóch niezwykle ozdobnych trzewików pochew

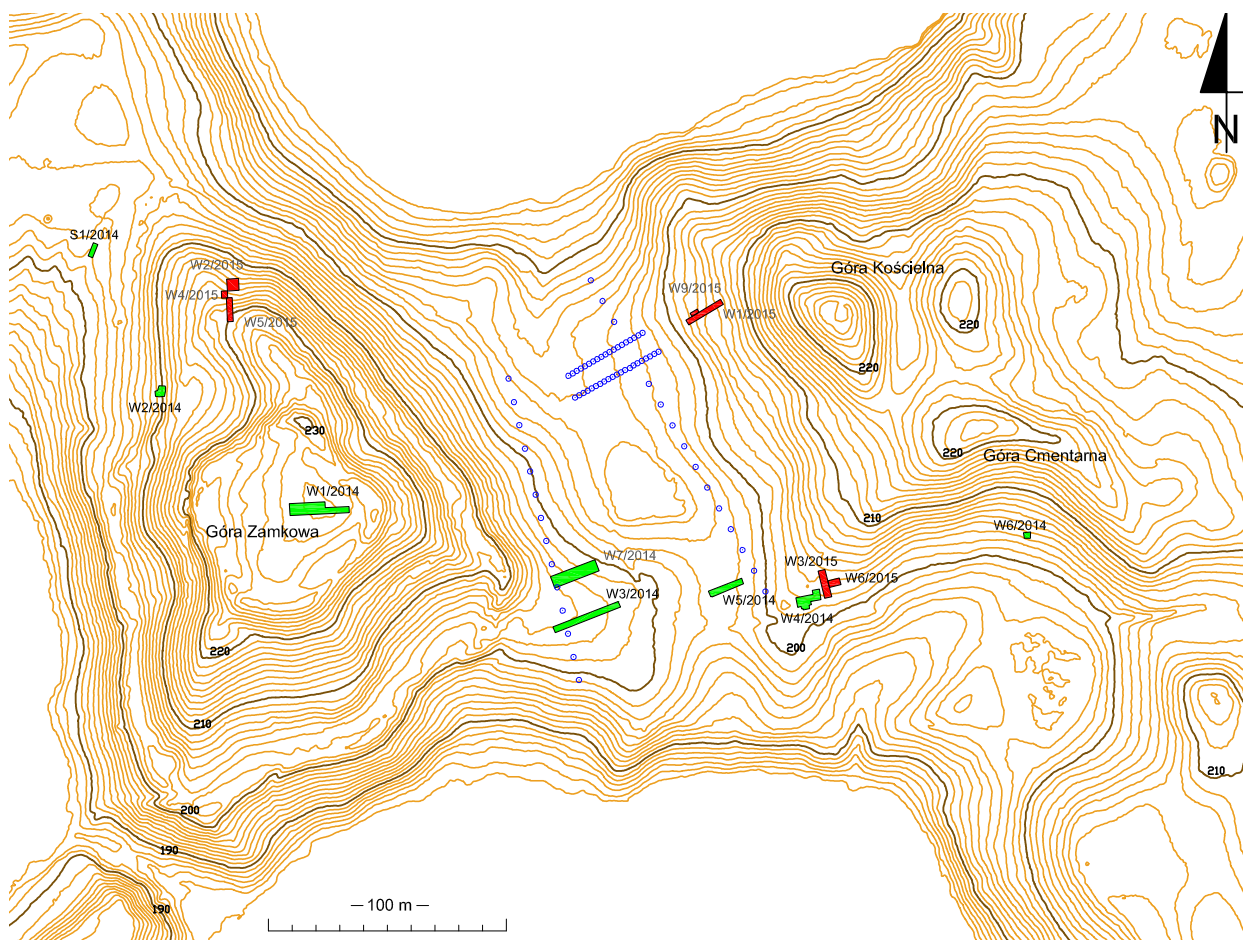
mieczu typu IIIb1 wg Kazakevičiusa (ryc. 15). Odkrycie to chronologicznie i kulturowo można łączyć z pozostałymi znaleziskami z badanego cmentarzyska⁵¹. Dzięki analizie materiałów i nawarstwień wału dolny o konstrukcji skrzyniowej, licowany kamieniami i głazami, można datować na młodsze fazy wczesnego średniowiecza.

Analogiczną konstrukcję skrzyniową odslonięto podczas rozpoznania wału zewnętrznego zlokalizowanego u zachodnich podnóży masywu gór Kościelnej i Cmentarnej⁵². Od strony zewnętrznej, patrząc od grodziska, do umocnień przylegał rów o głębokości 0,5 m. Odkrycia te

⁵⁰ Engel i Sobczak 2015.

⁵¹ Engel i Sobczak 2015.

⁵² Włoszek 2016: 213–214.

Ryc. 14. Szurpiły, gm. Jeleniewo. Plan wykopów badawczych i wierceń w latach 2014–2015 (oprac. C. Sobczak)

Fig. 14. Szurpiły, community of Jeleniewo. Location of trenches and drillings in 2014–2015 (elaborated by C. Sobczak)

potwierdziły funkcję obronną budowli, pośrednio także umożliwiły jej wczesnośredniowieczne datowanie⁵³.

W ramach omawianych badań założono także niewielki wykop sondażowy (o powierzchni ok. 20 m²) na domniemanym gródku strażniczym w Wodziłkach. Został on usytuowany przy północno-zachodnim skraju wzgórza w celu rozpoznania przypuszczalnych obwałowań. W wykopie odkryto pozostałości drewnianych umocnień. Z konstrukcji tej pobrano próbki, które w wyniku analizy radiowęglowej wydатовano na 2419 ± 29 BP⁵⁴. Wydaje się, że umocnienia te miały postać płotu palisadowego. W bezpośrednim sąsiedztwie konstrukcji odsłonięto pozostałości półziemianek, w których zalegał zabytkowy materiał kostny i ceramiczny datowany na wczesną epokę żelaza. Można zatem przypuszczać, że wzniesienie to nie pełniło jakiejś szczególnej roli we wczesnym średniowieczu. We wczesnej epoce żelaza pełniło ono funkcję ufor-

tyfikowanej osady wysoczyznowej, podobnie jak szczyt Góry Zamkowej w tym czasie.

Uzupełnieniem badań wykopaliskowych były odwierty wykonane próbnikiem żłobkowym. Wykonywano je na terenie obydwu ośrodków. Celem wierceń w Skomacku Wielkim (Ostrowiu) było rozpoznanie zasięgu osady zewidencjonowanej podczas badań AZP, objętej badaniami planigraficznymi, a położonej u południowo-zachodniego podnóża grodziska⁵⁵. Łącznie wykonano 100 odwiertów, z których większość zlokalizowana była w siatce 10 x 15 m (ryc. 13). Rozpoznano w ten sposób ok. 1 ha terenu położonego u zachodniego oraz południowo- i północno-zachodniego podnóża grodziska. Obszar ten położony jest w „siodle” pomiędzy dwoma wzniesieniami: Górą Grodzisko a wzgórzem, na którego szczycie usytuowano w XIX w. cmentarz. Odwierty wykazały znaczną miąższość humusu, sięgającego miejscami 50 cm; ukazały także złożoną budowę geologiczną terenu. Podstawowym materiałem geologicznym są tu piaski i żwiry różnych frakcji. Szczególnie głębokie nawarstwienia antropogeniczne, do głębokości ponad 2 m, wystąpiły na zachód od grodziska.

⁵³ Z materiału organicznego odkrytego w wale wykonano analizę ¹⁴C. Jednak w jej wyniku otrzymaliśmy datę o zbyt szerokim zakresie chronologicznym: 1220 ± 480 BP.

⁵⁴ Po kalibracji otrzymaliśmy daty: 521 BC – 411 BC (63,8%), 555 BC – 402 BC (76,6%).

⁵⁵ Hrynyczyszyn 2016: 218.

Ryc. 15. Szurpiły, gm. Jeleniewo. Fragmenty trzewików pochew mieczy wraz z rekonstrukcjami (fot. M. Bajkowska, rys. B. Karch, oprac. M. Engel)

Fig. 15. Szurpiły, community of Jeleniewo. Fragments of the sword scabbard chapes with reconstructions (photo by M. Bajkowska, drawn by B. Karch, elaborated by M. Engel)

W odwiertach tych napotymano węgielki drzewne, niewielkie fragmenty polepy i kości zwierzęcych. W sondach zlokalizowanych na północny- i południowy zachód od grodziska warstwowanie było znacznie bardziej uproszczone i osiągało niekiedy maksymalną głębokość kilkadziesiąt centymetrów. Na podstawie tych informacji można przypuszczać, że pierwotna dość głęboka przełęcz między wzniesieniami została zniwelowana podczas kolejnych faz osadniczych. Nawarstwienia z wyższych partii terenu, w tym najprawdopodobniej także warstwy kulturowe datowane na wczesne średniowiecze, zostały zniesione i częściowo wypełniły zagłębienia i nierówności terenowe. Największego spustoszenia dokonały zapewne działania melioracyjne jeszcze z czasów niemieckich oraz głęboka orka traktorowa z czasów funkcjonowania w tym miejscu Państwowego Gospodarstwa Rolnego.

Celem odwiertów wykonanych w Szurpiłach było rozpoznanie obszaru pomiędzy Górą Zamkową a Górą Kościelną, a w szczególności terenu położonego w sąsiedztwie niewielkiego stawu otoczonego łąkami⁵⁶. To rozległe miejsce nigdy wcześniej nie było objęte badaniami wykopaliskowymi. Z badań powierzchniowych i planigraficznych znany był jedynie materiał luźny w postaci pojedynczych fragmentów ceramiki pradziejowej i wczesnośredniowiecznej oraz przedmiotów metalowych, w tym militariów z kilku faz osadniczych. Część spośród znalezisk nie tworzyło większych skupisk. Podjęto zatem próbę określenia zasięgu znajdującego się tu stanowiska. Wykonano 70 wierceń, zlokalizowanych w dwóch liniach głównych co 10 m i w dwóch liniach pomocniczych co 2

⁵⁶ Włoszek 2016: 206.

m. W ten sposób rozpoznaniem objęto obszar ok. 0,5 ha (ryc. 14). Na podstawie wykonanych wierceń i wykopalisk stwierdzono, że obecne ukształtowanie terenu jest wynikiem dużych niwelacji i działań agrotechnicznych mających miejsce w przeszłości. Nawarstwienia kulturowe powstałe we wczesnej epoce żelaza, okresie wędrówek ludów i wczesnym średniowieczu na stokach obydwu wzgórz zostały zniesione zapewne w czasach nowożytnych i skumulowane w części centralnej obszaru. Było to zapewne wynikiem wyrównania i utworzenia jak największego pola uprawnego oraz regulacji brzegów stawu, przypuszczalnie dla wygodniejszego pojenia bydła. Pierwotne zagłębienie terenu w centralnej części plateau sięgało ponad 2 m niżej obecnego stropu humusu. Można zatem sądzić, że pod stropowymi warstwami niwelacyjnymi w środkowej części stanowiska ocalały nie zaburzone nawarstwienia pradziejowe i wczesnośredniowieczne.

ZAKOŃCZENIE

Intensywność i zasięg działań prowadzonych w ciągu ostatnich lat przez badaczy spowodowała, że uzyskane źródła i materiały nie zostały dotychczas w pełni opracowane i opublikowane. Obecnie w Dziale Archeologii Bałtów PMA trwają intensywne prace nad analizą źródeł archeologicznych i ich publikacją w internetowym *Atlasie grodzisk Jaćwieży*. W planach jest także przygotowanie jego książkowej formy. Jednak zanim to nastąpi, dla zamknięcia katalogu grodzisk niezbędne jest wykonanie nalotów lidarowych i pomiarów fortyfikacji położonych w południowo-wschodniej części Jaćwieży. W ostatnim

czasie podjęto działania w celu pozyskania danych z międzorzecza Biebrzy i Supraśli. Teren ten jest niezwykle ważny dla prowadzonych badań osadniczych i krajoobrazowych z racji swego przygranicznego charakteru. Ze względu na swoją specyfikę fizjograficzną i kulturową jest przez część badaczy uważany za obszar nie objęty osadnictwem jaćwieskim. Z powodu tych wątpliwości problem ten wymaga pogłębionych studiów i analiz.

Już na podstawie przedstawionej powyżej dość ogólnej relacji z ostatnich działań DAB wyraźnie widać potrzebę kontynuacji badań na kilku grodziskach jaćwieskich. Do najważniejszych należy zaliczyć weryfikacyjne badania wykopaliskowe obserwacji lidarowych ze Starych Juch, Szwałku i Dąbrowskich. Analogicznej weryfikacji wymaga prospekcja geofizyczna ze Skomacka Wielkiego (Ostrowa), Grodziska czy Rogali. Za kluczowe dla rozpoznania hipotez związanych ze skarbami przedmiotów brązowych uważa się przeprowadzenie wykopalisk w Dybowie. Ze względu na specyfikę prac wykopaliskowych opisany proces bez wątpienia będzie rozciągnięty w czasie.

W celu weryfikacji kolejnych domniemyanych grodzisk odnajdywanych dzięki analizie numerycznych modeli terenu niezbędne są szeroko zakrojone badania powierzchniowe, w tym planigraficzne. Dla jak najszybszego objęcia ochronną konserwatorską nowo odkrywanych stanowisk są to badania priorytetowe. Niezwykle ważna jest także kontynuacja rozpoznania geofizycznego obejmującego wielohektarowe powierzchnie nowoodkrytych oraz znanych od dawna stanowisk. W miarę możliwości rozpoznanie archeologiczne wspierane będzie badaniami środowiskowymi. Na tych działaniach będą się koncentrowały wysiłki badaczy Jaćwieży w najbliższych latach.

Wykaz cytowanej literatury:

- Bitner-Wróblewska, A., W. Brzeziński i M. Kasprzycka (red.)
2016. *Archeologia Jaćwieży. Dawne badania i nowe perspektywy. Yatving Archaeology. Past Research, New Perspectives*, Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne, Stowarzyszenie Starożytników.
- Bitner-Wróblewska, A., M. Engel i C. Sobczak
2016. Projekt „Archeologia Jaćwieży”. Polsko-Norweska Inicjatywa Nowoczesnego Konserwatorstwa Archeologicznego. The „Archaeology of Yatvings” Project. A Polish-Norwegian Modern Archaeological Conservation Initiative, [w:] A. Bitner-Wróblewska, W. Brzeziński i M. Kasprzycka (red.), 95–131.
- Engel, M., P. Iwanicki, G. Iwanowska i C. Sobczak
2013. Grodziska Jaćwieży w perspektywie badań Działu Archeologii Bałtów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1, Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 45–63. Archaeologica Hereditas 2. Warszawa–Zielona Góra: Wydawnictwo Fundacji Archeologicznej

- Engel, M., P. Iwanicki i C. Sobczak
w druku. Badania planigraficzne z wykorzystaniem wykrywaczy metali na terenie jaćwieskich ośrodków grodowych. Nowe odkrycia i nowe interpretacje, *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur 2*.
- Engel, M. i C. Sobczak
2012. Nie tylko archeologia. Interdyscyplinarne badania wielokulturowego zespołu osadniczego w Szurpiłach na Suwalszczyźnie. *Pruthenia 7*: 137–157.
2015. W poszukiwaniu Âtvâgov. Uwagi na temat znalezisk sepulkralnych z okresu wikingów w Szurpiłach, [w:] B. Kontny (red.), *Ubi tribus faucibus fluente Vistulae fluminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam*, 131–158. Światowit Supplement Series B: Barbaricum 11. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Hrynczyszyn, M.
2016. Skomack Wielki, gm. Stare Juchy, stan. 1 i stan. 16. Wstępne wyniki badań archeologicznych z lat 2014–

2015. Skomack Wielki, Stare Juchy commune, sites 1 and 16. Preliminary findings from archaeological research made in 2014–2015, [w:] A. Bitner-Wróblewska, W. Brzeziński i M. Kasprzycka (red.), 217–224.
- Iwanowska, G.
1991. Excavations at the Jegliniec hillfort – recent developments in Balt archaeology. *Antiquity* 65 (248): 684–695.
2015. Grodzisko w Jeglińcu w świetle nowych badań, [w:] S. Wadyl, M. Karczewski i M. Hoffmann (red.), *Materiały do archeologii Warmii i Mazur* 1, 29–38, Warszawa–Białystok: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, Instytut Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku.
- Kupryjanowicz, M. i M. Fiłoc
2016. Badania palinologiczne Jaćwieży. Palynological studies in the Yatving territory, [w:] A. Bitner-Wróblewska, W. Brzeziński i M. Kasprzycka (red.), 133–157.
- Kuś, G. i P. Wroniecki
2016. „Archeologia Jaćwieży” – badania geofizyczne. „Archaeology of Yatvings” – geophysical prospection, [w:] A. Bitner-Wróblewska, W. Brzeziński i M. Kasprzycka (red.), 177–202.
- Siemaszko, J.
1991. Archeologiczne badania wykopaliskowe w woj. suwalskim w latach 1981–1989, [w:] J. Kopciał (red.), *Rocznik-Suwalsko Mazurski*, 75–89. Suwałki: Suwalskie Towarzystwo Kultury.
- Smolska, E. i P. Szwarczewski
2016. Zagłębienia jako geoarchiwa i ich wykorzystanie w badaniach antropopresji na przykładzie okolic Góry Grodzisko koło Skomacka Wielkiego na Pojezierzu Elckim. Hollows as geoarchives and their uses in the study of human impact on the environment – the case study of Góra Grodzisko (Hillfort Hill) at Skomack Wielki in Elk Lake District, [w:] A. Bitner-Wróblewska, W. Brzeziński i M. Kasprzycka (red.), 159–175.
- Sobczak, C.
2015. Lotnicze skanowanie laserowe wybranych obszarów Suwalszczyzny i jego weryfikacja terenowa, [w:] S. Wadyl, M. Karczewski i M. Hoffmann (red.), *Materiały do archeologii Warmii i Mazur* 1, 39–66, Warszawa–Białystok: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, Instytut Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku.
- w druku. Kilka uwag na temat lotniczego skanowania laserowego i jego terenowej weryfikacji przeprowadzonych na obszarach leśnych północno-wschodniej Polski, [w:] J. Wysocki (red.), *Konserwacja zaporobiegawcza środowiska 4. Dziedzictwo kulturowe w lasach*.
- Sobczak, C., P. Wroniecki i G. Kuś
- w druku. Wybrane zagadnienia nieinwazyjnego rozpoznania grodzisk jaćwieskich. *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur* 2.
- Włoszek, M.
2016. Archeologiczne badania kompleksu szurpińskiego w ramach projektu „Archeologia Jaćwieży” – cele badawcze i wstępne wyniki. An archaeological study of the Szurpiły settlement complex made within the „Archaeology of Yatvings” project – research aims and preliminary results, [w:] A. Bitner-Wróblewska, W. Brzeziński i M. Kasprzycka (red.), 205–215.
- Źródła internetowe:
- Atlas grodzisk Jaćwieży*. Internet: <http://grodziskajacwiezy.pl/> (wgląd 21.10.2016)
- Źródła archiwalne:
- Grenz Kartoteka*. Kartoteka Rudolfa Grenza, Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseen Schloss Gottorf, Schleswig.
- Prussia-Museum Archiv*. Prussia-Museum Archiv, Staatliche Museen zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Museum für Vor- und Frühgeschichte, Berlin.

Marcin Engel i Cezary Sobczak

Yatvingian strongholds in the light of recent interdisciplinary research Summary

Thanks to co-financing obtained in last few years, activities of the Balts Archeology Department of the State Archaeological Museum in Warsaw become more dynamic. First of all the *Atlas of Yatvings' Hillforts* has been prepared and published online. Numerous Yatvingian hillforts have been test trenched and /or been surveyed using non destructive methods and series of remarkably interesting environmental analyses have been conducted. Despite what are the preliminary studies of their results we can definitely state that the information we have gained is extremely useful for reconstruction of the ar-

chaeological landscape and protection of cultural heritage of north-eastern Poland. Moreover, they reveal many new essential data concerning settlement and protection systems of the Early Medieval Yatvingia.

During years 2013-2016 the Balts Archeology Department of the State Archaeological Museum realized three research projects co-financed with external resources in the area of historical Yatvingia. Two of them involved recognizing hillforts and their adjoining area with help of laser scanning and terrain verification of the obtained results. Sites selected for the

examination were situated in the Goldap and Olecko districts. Geomorphologist were also involved in the project. Moreover supplementary geophysical prospection with use of magnetic gradiometry survey and earth resistance survey was done in the interior of the strongholds at Grodzisko and Białupiany

The next analogous grant was realized in 2015 and was named *Non-destructive examinations of Yatvingian Hillfort Centres of the Elk Lake District*. Defensive sites situated in Elk and Grajewo districts were selected for the examination. Also in this case some of them were chosen for geophysical examinations. Magnetic gradiometry survey and earth resistance survey were conducted in hillforts at Rogale and Wierzbowo. Moreover planigraphic examination with metal detectors were conducted at Białupiany, Dybowo and two hillforts at Szwałk in 2015 as a supplement of recognition from 2013 done beyond this project.

In years 2014-2016 a project called *Polish-Norwegian Modern Archeological Conservation Initiative "Archaeology of the Yatvings"* was carried out in the hillfort centers at Szurpity and Skomack Wielki/Ostrów. In both complexes series of drillings and aerial photos were taken. Numerous geophysical, planigraphic and excavation examinations were conducted and the excavated material was examined by osteological analyzes and radiocarbon dating. Additional environmental, geological, geomorphologic and paleontological examinations were conducted at the Skomack centre. The results of these projects were publicized in an exhibition titled *The Yatvings. The forgotten warriors* and a publication *Archeology of Yatvings. Old examinations and new perspectives*.

Translated by ??????????????????

Grodziska w Baranówce, gm. Frombork w świetle mitów, źródeł pisanych i badań archiwalnych

Na wschód od Fromborka płynie rzeka Bauda, o długości 54 km, której wody wpadają do Zalewu Wiślanego. Jej źródła znajdują się koło wsi Milejewo, we wschodniej części Wzniesienia Elbląskiego. Na obszarze historycznej Warmii Bauda płynie w głębokich jarach, powstałych wskutek postępującej erozji. Charakteryzuje się dużymi spadkami; jedynie od wsi Sędkowo, leżącej blisko Zalewu Wiślanego rzeka ma charakter typowo nizinny, tworząc szerokie rozlewiska porośnięte trzciną. Nazwa Bauda po raz pierwszy pojawia się w dokumentach w 1251 r.¹ Jest ona pochodzenia pruskiego i oznacza „pobudzenie” (prus. *et-baudinnons*)². Zapewne wartki, żywy strumień wody, drążącej głębokie wąwozy, był głównym czynnikiem, który miał wpływ na powstanie tej nazwy. Wśród głębokich jarów, w zakolach Baudy, znajdują się ślady kilku okazałych grodzisk, których chronologia sięga czasów średniowiecza. Podróżując w dół rzeki natkniemy się na założenia obronne w następujących miejscowościach: Wierzno Wielkie, Baranówka, Bogdany i Sędkowo. Wyżej wymienione obiekty rozlokowane są nad brzegami Baudy na przestrzeni 8 km. Jak widać, tworzyły one linię strategicznych umocnień. Wspomniane grodziska znajdują się na wysokich wzniesieniach górujących nad doliną Baudy i w miejscach, gdzie w przeszłości przeprawiano się przez rzekę.

W niniejszym artykule zajmę się problematyką dwóch interesujących założeń obronnych w Baranówce (niem. *Schafsberg* – Owcza Góra), miejscowości położonej 5 km na południe od Fromborka (ryc. 1). Znajdujące się tam grodziska dotąd nie doczekały się kompleksowych badań archeologicznych. Pierwsze z nich w przeszłości zwane było *Schloßberg* (Zamkowa Góra), a także *Hünenberg* (Góra Olbrzymów), czy *Haberg*³. Zostało ono zbudowane na naturalnym wzniesieniu o kształcie nieregularnego prostokąta, rozciągającego się wzdłuż lewego brzegu doliny Baudy. Wzniesienie to ma strome zbocza. Od południowej strony zachował się wał obronny o wysokości ok. 1,5 m oraz fosa o głębokości ok. 9 m, która odcina teren grodu od reszty płaskowyżu. Majdan jest płaski i ma wy-

miary 70 x 150 m. W jego południowej części, w pobliżu wału, obecnie znajduje się studnia. Północna część majdanu została współcześnie rozplantowana.

Drugie założenie obronne zwane jest *Schloßberg* („Zamkowa Góra”) lub *Heidenschanze* („Pogański Szaniec”)⁴. Według Hansa Cromeego jest to grodzisko staropruskie typu cyplowego⁵. Położone jest ono na północny zachód od wsi, na cyplu, który u nasady odcięty jest fosą. Wymiary grodziska wynoszą ok. 45 x 100 m.

Podczas badań poszukiwawczych przeprowadzonych w 1996 r. na terenie tych grodzisk nie znaleziono żadnych śladów kultury materialnej. Stwierdzono jedynie istnienie w ich pobliżu na powierzchni liczącej około 0,5 ha, osady, której chronologię Łucja Okulicz-Kozaryn wstępnie ustaliła na XI-XIII w.⁶

Inspiracją do badań podjętych w niniejszym artykule była zawarta w opublikowanej w 1521 r. *Preußische Chronik* dominikanina Szymona Grunaua informacja, że w Baranówce znajdowała się siedziba Hoggo, jednego z synów Widewuta. Według relacji Grunaua w 521 r. bracia Bruten i Widewut – legendarni protoplaści Prus – wraz ze swoimi ludźmi, w liczbie 46 tysięcy, przepłynęli łodziami z Cymbrii przez wody zwane Crono i Hailibo. Następnie dotarli do ziemi zwanej Ulmiganea, którą zajęli. Bruten i jego brat Widewut zbudowali tam następujące grody: Honeda, Peilpeillo, Nangast, Wustoppos, Gallons oraz Noito. Widewut dobrze sprawował rządy i był lubiany przez swój lud. Doczekał się 12 synów: Litpho, Zamo, Sudo, Nadro, Scalwo, Nattango, Barto, Galyndo, Warmo, Hoggo, Pomeso, Chelmo. Każdemu z nich przydzielił ziemię⁷. Zgodnie z legendą w ten oto sposób powstały plemiona Prusów. Hoggo, który był dziesiątym synem Widewuta, otrzymał obszar położony między rzeką Wąską, Pastką i jeziorem Družno. Kiedy Hoggo zaczął sprawować rządy nad swoją ziemią, zbudował tam na pewnej górze twierdzę, którą nazwał Tolko. Grunau wspominał, że miejsce to jest położone w miejscowości *Schafsberg*, zaś ziemia na której znajdowała się warownia to *Hockerland*. Nazwa tej ziemi pojawia się na pierwszej

¹ CDW 1: nr 26.

² Gerullis 1922: 17.

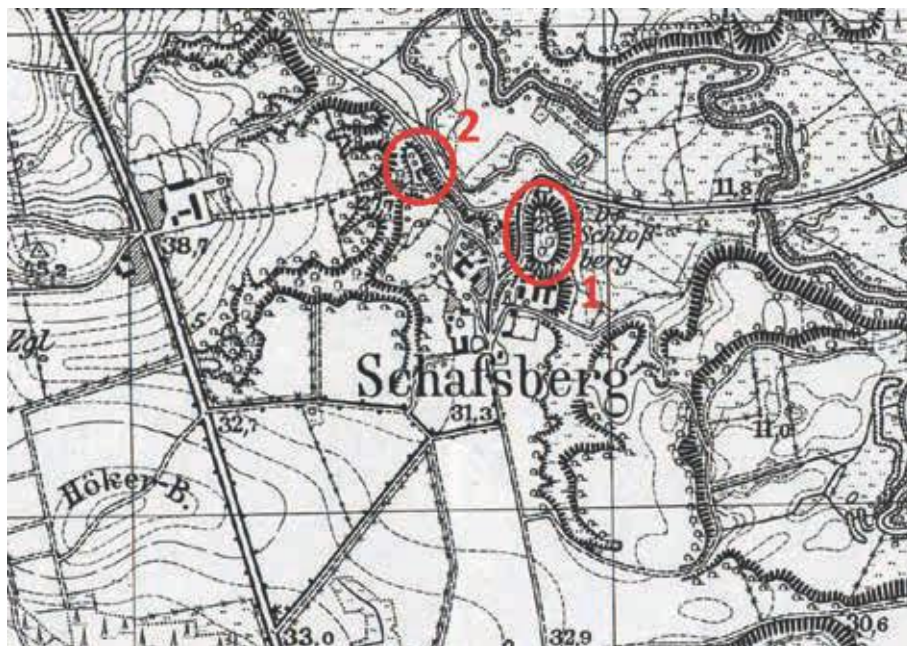
³ AZP 12-54, st. 1 (17); Jagodziński 1997: 26-27.

⁴ AZP 12-54, st. 3 (30).

⁵ Crome 1940: 116.

⁶ Jagodziński 1997: 27.

⁷ Grunau 1875: 61-63.

Ryc. 1. Grodziska w Baranówce na mapie sztabowej Meßtischblatt, Nr 1684 z 1937

Fig. 1. The stronghold in Baranówka on an ordnance survey map Meßtischblatt, No. 184, 1:25 000, 1937

mapie ziem pruskich opracowanej w 1542 r. przez Henryka Zella⁸. Na kolejnej mapie Prus z 1576 r., autorstwa Kaspra Hennenbergera, między Elblągiem i Pasłęką, obok nazwy *Hockerland* pojawia się także *Pogesania*⁹. Zastanawiający jest także fakt, że na obszarze Baranówki leżało wzgórze zwane *Höker Berg*¹⁰. Hoggo nie miał syna, który odziedziczyłby po nim ziemię. Pozostawił jednakże trzy córki o imionach Mita, Kadyna i Pogezana. Pierwsza z wymienionych córek wyszła za mąż i zamieszkała w grodzie swego ojca. Kadyna także była mężatką. Według legendy zbudowała ona na pewnej wysokiej górze warownię. Gród ten od jej imienia z czasem został nazwany Kadyny¹¹. Pogezana – trzecia córka Hoggo – zamieszkała w dębowym lesie i została wieszczką. To właśnie od jej imienia ziemia *Hockerland* zmieniła nazwę na *Pogezanie*. Była ona osobą pełną dobroci, spełniała prośby Prusów i kontaktowała się z bóstwami. Podobno do końca swoich dni pozostała dziewicą. Grunau wspominał także, że Pogezana była olbrzymką. Kronikarz napisał, że w 1499 r., w klasztorze w Elblągu, miał sposobność widzieć jej czapkę. Jak zaznaczył, była ona dużego rozmiaru, o szerokości pół łokcia (jeden łokieć chełmiński – 57,62 cm)¹².

W średniowiecznych dokumentach źródłowych pierwsza informacja na temat Baranówki pojawia się w 1298 r.

Wówczas pewien Jordan i Mikołaj otrzymali od kapituły 20 łanów między rzekami Narusa i Bauda¹³. W 1320 r. Jordan z Schafsbergu został świadkiem podczas nadania Janowi Potelkau przez kapitułę we Fromborku ziemi nad rzeką Bauda¹⁴. Kolejna informacja pochodzi z 1358 r. W tymże roku sporządzony został przez biskupa Warmii akt nadania wsi Frączki dla Henryka Fleminga z Wusen. Dokument został sporządzony w Baranówce – *acta sunt hec in Schoffisberg*¹⁵. Zazwyczaj akty lokacyjne na Warmii były spisywane na zamkach biskupich lub kapitulnych. Sporadycznie powstawały w umocnionych warowniach, takich jak Bogdany czy Bartąg¹⁶. Sporządzenie dokumentu lokacyjnego w Baranówce poświadcza, że już w połowie XIV w. musiał tam już istnieć jakiś zameczek lub umocniony dwór. Najwyraźniej były tam warunki do tego, aby gościć biskupa i świadków, a także zadbać o ich bezpieczeństwo. Kolejna wzmianka o wsi pochodzi z 3 listopada 1366 r. Wówczas kapituła zapisała dla Reineira Stryptero 20 łanów, młyn i łąkę zwaną *Oue*¹⁷. Dostyc istotna dla badań wydaje się być kolejna informacja źródłowa, pochodząca z 1419 r. Wówczas Andreas Scholim, rycerz z Baranówki – *Schoffsberge*, koło Fromborka, sprzedał Niklosowi Molnerowi karczmę razem z należącym gruntem na prawie chełmińskim i użytkowaniem dąbrowy oraz stawu. Same dęby zostały zastrzeżone do użytku młyna. Czynnosc wynosił 4 marki, które należało opłacić do dnia św. Marcina (tj. do 11 listopada)¹⁸. Najwyraźniej wspomniany rycerz zamieszkiwał jeden z grodów znajdujących się w Baranówce. Nie jest wykluczone, że ta

⁸ Orteliusz 1574; Szeliga 1982: 40-41. Oryginał mapy Prus Henryka Zella znajduje się w bibliotece Św. Marka w Wenecji. Pomniejszoną kopię tej mapy Abraham Orteliusz umieścił w swoim atlasie *Theatrum Orbis Terrarum*.

⁹ Hennenberger 1576.

¹⁰ Meßtischblatt, Nr 1684. W języku niemieckim wyrażenie *hocker* oznacza „stołek”, dawniej także „handlarza”.

¹¹ Jagodziński 1997: 33; grodzisko położone jest na wysokim wzniesieniu, górującym nad okolicą. Obiekt jest bardzo zniszczony przez budownictwo nowożytne i współczesne. Na obszarze grodziska znajdują się zabudowania klasztorne Franciszkanów.

¹² Grunau 1875: 74-75.

¹³ CDW 1: nr 105.

¹⁴ CDW 1: nr 205.

¹⁵ CDW 2: nr 267.

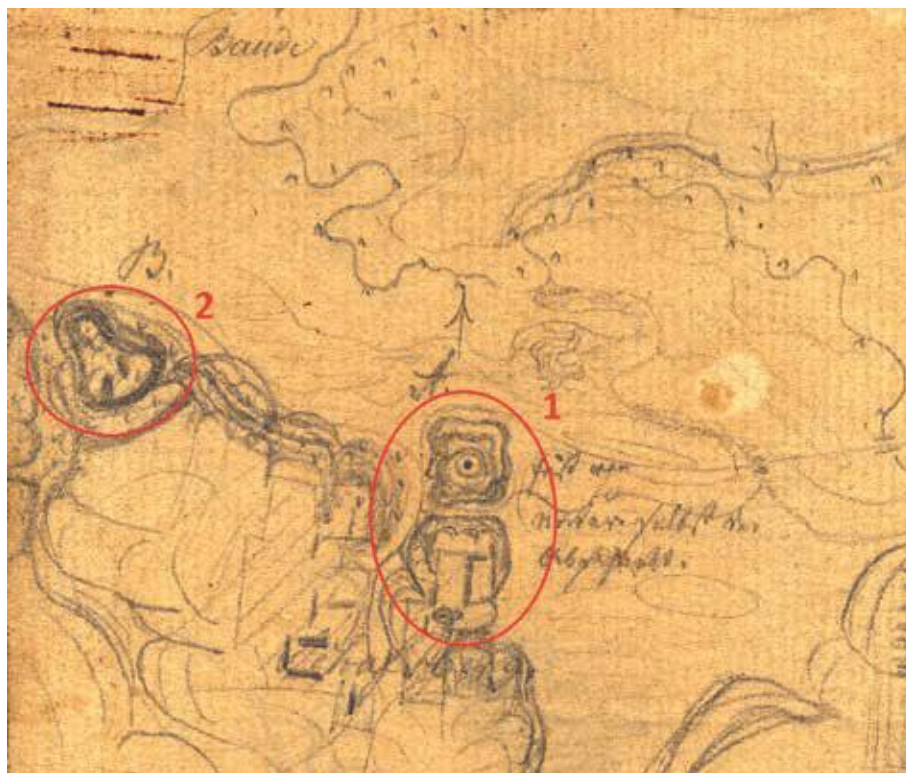
¹⁶ CDW 1: nr 54; CDW 1: nr 126; CDW 1: nr 130; CDW 2: nr 108-113.

¹⁷ CDW 2: nr 405.

¹⁸ CDW 3: nr 538.

Ryc. 2. Plan grodzisk w Baranówce według Johanna Guise, lata 1826-1828

Fig. 2. The plan of strongholds in Baranówka by Johann Guise, 1826-1828

siedziba rycerska została zniszczona w latach 1454-1466, podczas wojny trzynastoletniej i później nie została już odbudowana.

Ożywione zainteresowanie założeniem obronnym w Baranówce można zaobserwować w czasach nowożytnych, za sprawą przywołanego wcześniej Szymona Grunaua. Informacja o mieszczącej się tam siedzibie legendarnego Hoggo, zwanej Tolko, pojawiała się także u innych badaczy z XVI wieku, np. u Lukasa Davida czy Kaspara Hennenbergera¹⁹. Szczególne zainteresowanie opisanymi grodziskami przyniósł XIX wiek. W latach 1826-28 inwentaryzował je Johann Guise, który naniósł na planie Baranówki dwa umocnienia (ryc. 2). Jedno z nich, położone po wschodniej stronie wsi, nazwał Tolko²⁰. W drugiej połowie XIX wieku doczekaliśmy się w literaturze przedmiotu dwóch kolejnych wzmianek. Dużo miejsca opisiowi grodziska leżącego w zachodniej części wsi poświęcił B. Winckler. Jego zdaniem Baranówka, zbudowana została na terenie bardzo starej osady, gdzie można było zauważyć ślady umocnień obronnych. Według jego obserwacji poprzedni, wyższy stan wody tej rzeki, utworzył rozległą zieloną dolinę, rozpościerającą się w zachodnim kierunku od strony Bętkowa, w większości otoczoną stromymi spadami. W ten sposób ściany wzgórza, na którym znajdowało się grodzisko, opadały bardzo stromo do rzeki. Pierścień wałów był dosyć wyraźny. Powierzchnia majdanu była płaska i posiadała kształt nieregularnego owalu. Długość majdanu na osi północ-południe wynosiła

ok. 150 kroków, zaś na osi wschód-zachód 60-80 kroków. Na majdanie znajdowało się niewielkie podwórkó, otoczone sadem i ziemią uprawną. Głęboki rów z południowej strony wskazywał zdaniem Wincklera na osunięcie się znacznej części plateau. Jak wspominał autor relacji, wśród miejscowej ludności, umocnienie to nazywane było „Pogański Szaniec” – *Heiden-Schanze*²¹. Z kolei drugie grodzisko w Baranówce, położone we wschodniej części wsi, opisał Adolf Boetticher. Jego zdaniem było ono umocnieniem zbudowanym na planie kwadratu. Zamieścił on także plan założenia obronnego, który opracował w oparciu o rysunek Johanna Guise. Boetticher napisał, że w dalekiej przeszłości grodzisko to podlegało pod gród w Bogdanach (ryc. 3), który z kolei należał do pruskiego rodu Zopny²². O związkach Zopny z Bogdanami wspomina między innymi spisana w XVI w. *Kronika Lidzbarska* oraz Kaspar Hennenberger²³.

Grodziska w Baranówce były także inwentaryzowane w okresie międzywojennym. Z tego okresu pozostała dokumentacja archiwalna, która jeszcze dotąd nie była publikowana. Cenna wydaje się być relacja Carla Engla napisana 26 czerwca 1931 r. Składa się ona z dwóch notatek ze szkicami grodzisk. Pierwsza z nich informuje, że na umocnieniu położonym we wschodniej części wsi nie pozostały już po wałach żadne ślady. Zbocza dookoła grodziska posiadały bardzo duży spad, wahający się od 12 do 20 m. Dzięki temu panowały tutaj doskonałe warunki

¹⁹ Hennenberger 1595: 352; David 1812: 72-73.

²⁰ SMPK MVF: Guise Zettel, PM-IXh 00178b.

²¹ Winckler 1863: 650-651.

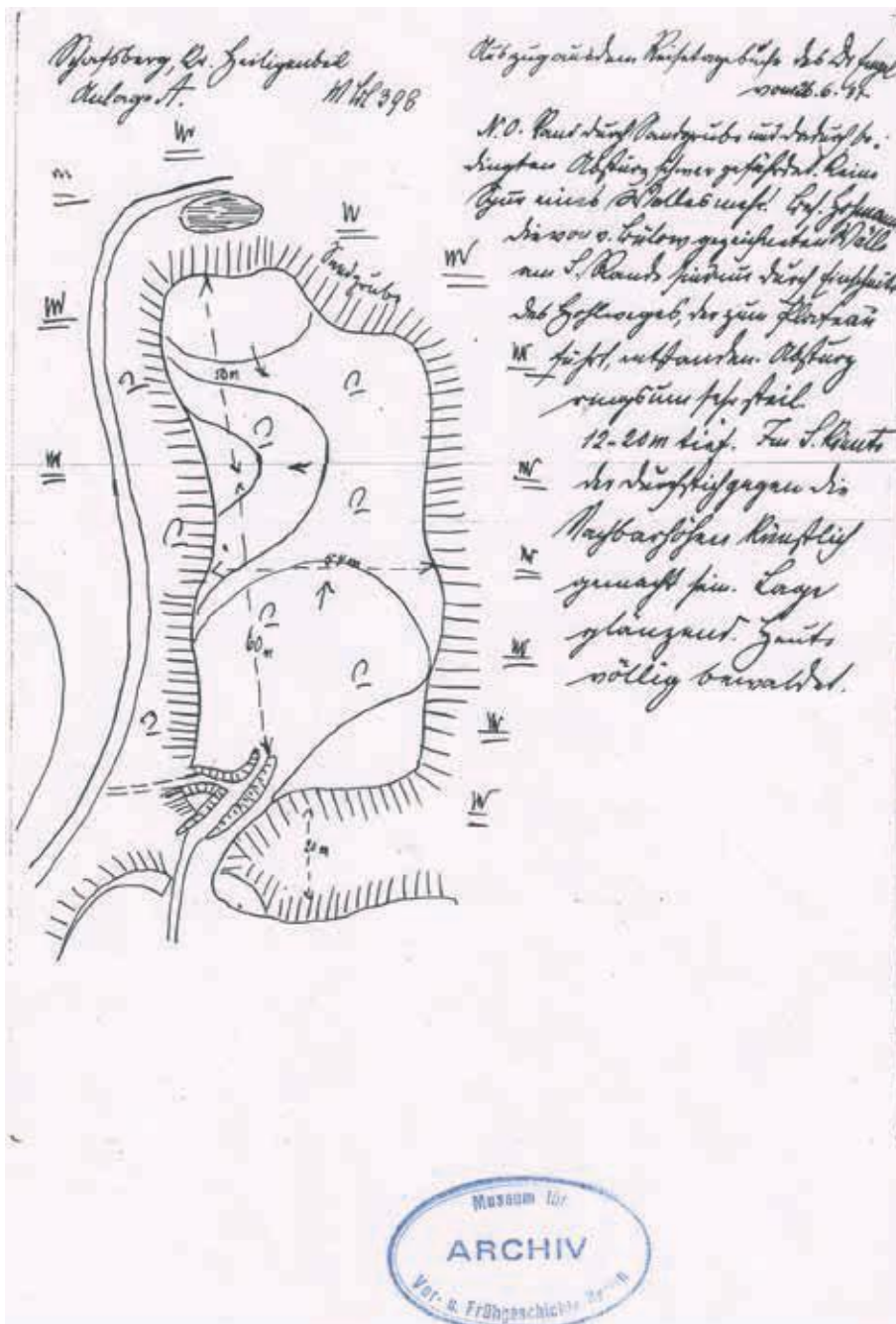
²² Boetticher 1894: 76.

²³ Hennenberger 1595: 436; *Die Heilsberger Chronik* 1889: 248.

Ryc. 3. Widok grodziska w Bogdanach według Johanna Guise (fragment), lata 1826-1828

Fig. 3. The view of stronghold in Bogdany by Johann Guise (a part), 1826-1828

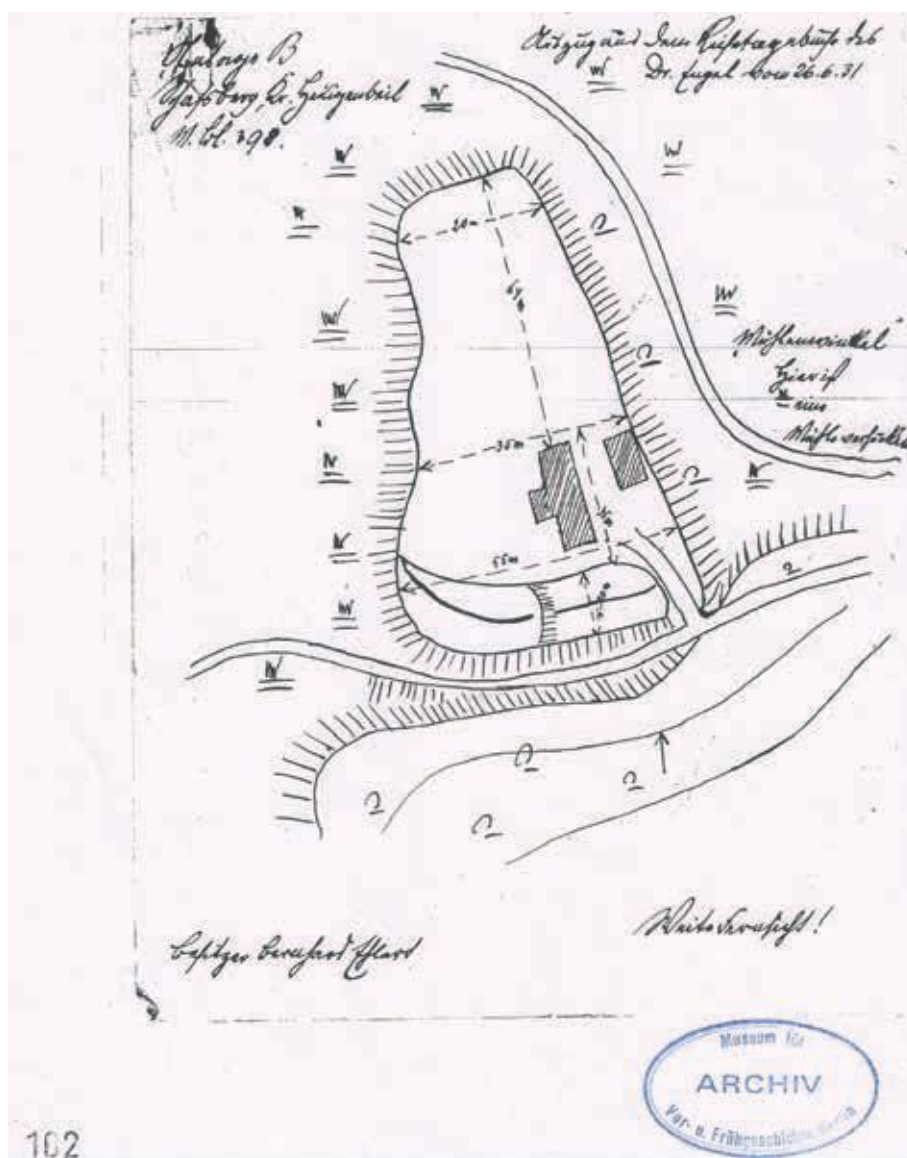

Ryc. 4. Plan grodziska *Schloßberg* (*Hünenberg*), rysował Carl Engel, 1931

Fig. 4. The plan of *Schloßberg* (*Hünenberg*) stronghold, drawn by Carl Engel, 1931

Ryc. 5. Plan grodziska *Schloßberg* (*Heidenschanze*), rysował Carl Engel. 1931

Fig. 5. The plan of *Schloßberg* (*Heidenschanze*) stronghold, drawn by Carl Engel, 1931

obronne. Obiekt był całkowicie zalesiony. Do tego opisu został dołączony szkic umocnienia (ryc. 4). W drugiej notatce, pochodzącej z tego samego dnia, Engel napisał, że drugie grodzisko było poszukiwane, lecz w innym miejscu. Wał czołowy, oprócz miejsca gdzie jest przejazd, był ponoć jeszcze zachowany, ale wyraźny tylko od strony zachodniej. Od wschodu został znacznie splantowany. Na środku majdanu znajdowała się zagroda, na wale zaś ogród i świński wybieg. Zdaniem Engla już w czasach wojen szwedzkich okoliczna ludność szukała tutaj schronienia razem z dobytkiem. Również do tej notatki został załączony szkic planu założenia obronnego, z informacją, że jest to własność Bernharda Ehlertha (ryc. 5). Zaznaczono na nim po prawej stronie tzw. „Młyński Kąt” (*Mühlenwinkel*), gdzie według miejscowego podania w przeszłości miał zapaść się młyn. Dzięki temu możemy wstępnie ustalić, w którym miejscu znajdował się średniowieczny młyn z 1366 r. W innym sprawozdaniu z dnia 19 września 1929 r., pochodzącym z dziennika podróży Hauptmanna

v. Bülow, znajduje się informacja, że grodzisko położone w północno-zachodniej części Baranówki zwane jest *Schloßberg* i jest własnością Hoffmanna. Podobno mieszkańcy szukali tam złota. W materiałach archiwalnych są także informacje z zaleceniami odnośnie zabezpieczenia tego grodziska przed usuwaniem się wałów, a także zakazujące dalszej eksploatacji piasku²⁴.

Dokumenty źródłowe pochodzące ze średniowiecza oraz informacje nowożytne nie przybliżają nas do wyjaśnienia sprawy, czy rzeczywiście założenia obronne w Baranówce zostały wybudowane przez legendarnego Hoggo. Gdyby przyjąć, że treść zawarta w *Kronice* Grunaua jest wiarygodna, to twierdza Tolko miałaby zapewne powstać w drugiej połowie VI w. Dokumenty średniowieczne wskazują, że okolice Baranówki na przełomie XIII i XIV wieku należały do obszaru plemi-

²⁴ SMPK MVF: PM-A 897/1, Schafsberg (Kr. Braunsberg).

nej Pogezanii²⁵. Potwierdzałoby to jedynie związek tej okolicy z Hockerlandią, później zwaną Pogezanią. Należy także zadać sobie pytanie, czy w VI w. to plemię już istniało. Raczej nie potwierdzają tego żadne ze znanych nam źródeł. Ziemia ta po raz pierwszy wymieniona została w połowie XIII wieku²⁶. Zastanawiające jest również to, skąd Grunau zaczerpnął nazwę Tolko. Według dosyć zgodnej opinii badaczy autor kroniki przekazywał w niej w większości informacje niewiarygodne²⁷. Grunau informował na wstępie, że opracowując *Preußische Chronik*, wykorzystał liczne źródła kronikarskie dokumentowane w języku łacińskim i niemieckim, które dotyczyły historii Prus. Wymienił także niektóre zabytki piśmiennictwa. Oprócz dobrze znanych źródeł kronikarskich Grunau wskazał także dokumenty nieznane, uznane za zaginione lub nawet w ogóle nieistniejące. Dotyczy to kroniki biskupa Prus Chrystiana oraz Jarosława, proboszcza katedralnego z Płocka²⁸. Z drugiej strony, trzeba zwrócić uwagę, że głównie wiadomości o znaczeniu lokalnym w kronice Grunaua mają dużą wartość. Należą do nich jego własne doświadczenia, relacje wydarzeń świadków i różnorodne notatki sporządzone w klasztorze dominikańskim²⁹. Trzeba zauważyć, że kronikarz pochodził z pobliskiego Tolkmicka, później żył w Elblągu, dlatego też okolice Baranówki powinny mu być znane. Informacje na ten temat mógł zaczerpnąć z miejscowych podań, chociażby na temat legendarnej Pogezany, córki Hoggo. Z drugiej strony należałoby rozpatrzyć pochodzenie nazwy warowni Tol-

ko. Niedaleko od Baranówki leży miasteczko Tolkmicko, gdzie w odległości 2 km na południe znajduje się duże wczesnośredniowieczne założenie obronne, zwane potocznie „Wałami Tolkmity”. Jest to potężny system umocnień, czego dowodem jest grodzisko, które posiada aż cztery majdany. Występują tam również wały podłużne przecinające drogę – jako dodatkowe zapory kontrolujące szlak³⁰. Zapewne tam moglibyśmy upatrywać warowni o nazwie Tolko, jednak Grunau pochodził z Tolkmicka i nie odnotował takiej informacji. Nazwa *tolk* jest pochodzenia pruskiego i oznacza człowieka, który jest tłumaczem (wyjaśniaczem), z łacińskiego - interpretatorem³¹. Nie jest więc wykluczone, że miejsce to w przeszłości było zamieszkałe przez jakiegoś wybitnego tłumacza. Mogą to być pewne przesłanki ku temu, że właśnie tam była siedziba dzisiaj bliżej nie znanego przywódcy, który musiał się wykazać niezwykłymi zdolnościami, skoro skojarzono go z legendarnym protoplastą plemienia Pogezanów. Oczywiście, wszelkie rozważania na ten temat, również kwestia autentyczności Brutena, Widewuta czy też Hoggo i jego córek są hipotetyczne, lecz mimo to nie należy lekceważyć mitów, gdyż często dotyczą one prawdziwych faktów. Dziś istnienie legendarnych wodzów Prusów badacze odnoszą do sfery legend, w najlepszym przypadku nadając temu zjawisku cechy faktów symbolicznych, co z punktu widzenia antropologii kulturowej nie eliminuje ich z dyskursu naukowego. Nie jest wykluczone, że kompleksowe badania archeologiczne grodzisk w Baranówce być może przyniosłyby odpowiedź na nurtujące nas pytania.

²⁵ CDW 1: nr 153, według dokumentu z 1310 r. pobliskie Błudowo leżało na obszarze Pogezanii.

²⁶ CDW 1: 42; Dusburg 2007: nr 142; pierwsza wzmianka źródłowa o nadaniu ziemi na obszarze Pogezanii jest dosyć późna i pochodzi z 1261 r.

²⁷ Zonenberg 2009: 76-77.

²⁸ Grunau 1875: 55.

²⁹ Zonenberg 2009: 81.

³⁰ Jagodziński 1997: 34-35.

³¹ W dokumentach średniowiecznych na Warmii często pojawia się w stosunku do tłumaczy pruskie określenie *tolk*, na przykład: *Wencław tolk* (CDW 2: 301); *Tomas von Glawbnymen – vnsers tolke*, CDW 3: nr 50 i nr 55 z 1378, CDW 3: nr 233 *villa Kirstani Tolk* (1388), CDW 3: 400 *Nitzkon Tolk* (1404).

Wykaz cytowanej literatury:

Źródła archiwalne:

SMPK MVF. Staatliche Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz. Museum für Vor- und Frühgeschichte: PMA 897/1 (Schaafsberg, Kr. Braunsberg).

SMPK MVF. Guise Zettel PM-IXh: 00178a i 00178b.

AZP. Archeologiczne Zdjęcie Polski, obszar: 12-54.

Źródła pisane:

CDW 1

1860. *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*, red. C.P. Woelky i. J.M. Saage, t. 1. Mainz: Franz Kirchheim.

CDW 2

1864. *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*, red. C.P. Woelky i. J.M. Saage, t. 2. Mainz: Franz Kirchheim.

CDW 3

1874. *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*, red. C.P. Woelky, t. 3. Leipzig: Eduard Peter.

David, L.

1812. *Preussische Chronik* red. E. Hennig, t. 1. Königsberg: Georg Karl Haberland.

Dusburg

2007. *Peterus de Dusburgk, Chronica Terre Prussiae*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.

Grunau, S.

1876. *Preussische Chronik*, red. M. Perlbach, t. 1. Leipzig: Humbolt.

Die Heilsberger Chronik

1889. Die Heilsberger Chronik, [w:] *Scriptores rerum Warmiensium*, red. C.P. Woelky, t. 2, 220-468. Braunsberg: Verl. von Huye's Buchhandlung.

Hennenberger, C.

1595. *Erclerung der preussischen grössern Landtaffel oder Mappen*. Königsberg: Osterberger.

Źródła kartograficzne:

Hennenberger, C.

1576. *Prussiae, das ist des Landes zu Preussen, welches das herrichste Theil ist Sarmathiae Europae eigentliche und warhafftige Beschreibung*. Königsberg.

Meßtischblatt

1937. Meßtischblatt 1:25 000 Nr 1684: Braunsberg (West.)

Ortelius, A.

1574. *Prussiae description*, [w:] *Theatrum Orbis Terrarum*. Antwerpia: Christophorum Plantinum.

Literatura:

Boetticher, A.

1894. *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreußen IV. Das Ermland*. Königsberg: Bernhard Teichert.

Crome, H.

1940. Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußens. *Prussia* 34: 83-155.

Gerullis, G.

1922. *Die altpreussischen Ortsnamen*. Berlin: Walter de Gruyter.

Jagodziński, M.

1997. *Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką we wczesnym średniowieczu. Katalog stanowisk*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

Szeliga, J.

1982. *Rozwój kartografii Wybrzeża Gdańskiego do roku 1772*. Wrocław: Polska Akademia Nauk.

Winckler, B.

1863. Die Vesten der Vorzeit im Ermlande. *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands* 2: 646-655.

Zonenberg, S.

2009. *Kronika Szymona Grunaua*. Bydgoszcz: Uniwersytet Kazimierza Wielkiego.

Robert Klimek

The strongholds at Baranówka, Frombork Community, in the light of myths, written sources and archival research Summary

The village of Baranówka, previously known as *Schafsberg*, which in the German language meant "Sheep Mountain", is located 5 km south of Frombork. It is situated on the left bank of the Bauda River, which debouches into the Vistula Lagoon. At Baranówka, in the deep valley of the Bauda River, there are remains of two strongholds which have never been subject of thorough archeological research. One of them was known as *Schloßberg*, formerly *Hünenberg* or *Haberg*. It was built on a natural elevation in shape of an irregular rectangle stretching along the left bank of the Bauda River. From the side of the south valley a 1.5 m high defense wall remained together with a 9 m deep moat separating the stronghold's area from the rest of the plateau. The plateau is flat and measures 150 m x 70 m. The other stronghold is called *Schlossberg* or *Heidenschanze*. It is situated north-west of the village and measures 45 x 100 m. According to the preliminary findings quoted in archeological literature the sites were in use from 11th to 13th century.

According to Simon Grunau, a chronicler, the *Schafsberg* was the residence of Hoggo, one of the sons of the legendary Widewut, the progenitor of Prussians. According to Grunau's account, in the year 521 the brothers: Bruten and Widewut

came by the Baltic Sea from Cymbria to Prussia, where they conquered the local people. Hoggo, Widewut's tenth son, received from his father the land situated between the waters of the Wąska River, Pasłęka River and Drużno Lake. When Hoggo took over the land he built a fortress there and named it Tolko. Grunau mentioned that the place was called *Schafsberg*, and the land where it stood was known as *Hockerland*. Hoggo had three daughters: Mita, Cadina and Pogezana. The first of them got married and went to live in the fortress of *Schafsberg*. Cadina, who was also married, went to live in some fortress situated on a high hill. The place where the fortress was situated was later named Kadyny. The third daughter, Pogezana, went to live in an oak forest and became a fortune-teller. It is after her name that the Prussian land of Hockerland was named Pogezania.

In the Medieval sources Baranówka appears for the first time in 1298. However, a note of 1419 seems quite important, which mentions Andreas Scholim, a knight living in the castle at Baranówka.

Translated by Natalia Klimek

Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy Olsztyn – Las Miejski

Stanowisko Olsztyn - Las Miejski usytuowane jest na obszarze makroregionu Pojezierze Mazurskie i w centrum mezoregionu Pojezierza Olsztyńskiego¹, na prawym brzegu rzeki Łyny, w pobliżu ujścia do niej rzeki Wadąg (ryc. 1).

W obrębie granic administracyjnych Olsztyna zewidencjonowano dotychczas ponad sto stanowisk archeologicznych, poczynając chronologicznie od środkowej epoki kamienia. W liczbie tej nie było jednak żadnego związanego z osadnictwem wczesnośredniowiecznych Prusów. Taka sytuacja wydawała się dziwna, tym bardziej że w dokumencie lokacyjnym wymieniane są przyznane miastu wsie o prusko brzmiących nazwach. Miejsce lokacji średniowiecznego Olsztyna wybrano nieprzypadkowo, kierując się wybitnie korzystnymi walorami obronnymi terenu w szerokim zakolu rzeki Łyny (ryc. 2)². Zamek kapituły warmińskiej powstał na surowym korzeniu. Poświadczają to dość liczne badania archeologiczne, które nie przyniosły odkrycia śladów starszego osadnictwa³. Tego typu pozostałości znajdują się także nad Łyną, ale nieco bardziej na północ. Szczególna intensyfikacja zasiedlenia miała tu miejsce w okresie wędrówek ludów i wczesnym średniowieczu. W tym czasie cały ten obszar przynależał najprawdopodobniej do pruskiej ziemi *Berting*. Historycy akcentują, że późniejsze komornictwa tworzone w oparciu o wcześniejszą strukturę terytorialną ziem pruskich⁴.

Obszar dzisiejszego Lasu Miejskiego już w średniowieczu znalazł się w obrębie Olsztyna. Dokument lokacyjny z 1355 r. określa zasięg granicy miasta, która od strony zachodniej przebiega „do granic wsi Likusy, a następnie wzdłuż pół tej wsi do granic rzeki Łyny, dalej wraz z rzeką Łyną dochodzi do miejsca, gdzie łączy się z nią Wadąg”. W rejonie ujścia Wadąga znajdować się miała wieś Sądty (*Sanditten*). W przywileju lokacyjnym znalazło się postanowienie mówiące, że przyznano ją miastu w zamian za obszar leśny oddany wsi Likusy. Czynsz z Sądty do czasu uzyskania przychodów w Likusach płacony miał być na rzecz kapituły, a nie miasta. Wzmianki te stanowią dla historyków argument, że formalna lokacja Olsztyna miała miejsce *ex post*, a w rzeczywistości miasto funkcjono-

wało już wcześniej wraz z istniejącymi w jego granicach osadami⁵. Jest wielce prawdopodobne, że ta wcześniejsza, pruska tradycja osadnicza tego miejsca mogła mieć istotne znaczenie w procesie lokacji późniejszego miasta Olsztyna.

Fakt, że nazwa wsi Sądty przewija się w źródłach historycznych⁶, następnie ikonograficznych oraz w lokalnej tradycji sprawił, że zidentyfikowane na tym obszarze stanowisko archeologiczne było z nią utożsamiane. Rozpoczynając prace w terenie przejęto tradycję tego nazewnictwa ze świadomością, że nie musi odpowiadać historycznej rzeczywistości. Wkrótce okazało się, że na terenie wczesnośredniowiecznej osady brak jest jakichkolwiek pozostałości z czasów późnego średniowiecza, a zatem historyczna nazwa dla stanowiska archeologicznego pozostała umowną. Dziś istnieje już wiele przesłańek do właściwej lokalizacji wsi średniowiecznej⁷.

Historia dokumentowania na terenie lasu starożytnych założeń obronnych sięga początków czasów nowożytnych. Najstarszy sygnał to mapa Caspara Hennenbergera z 1576 r., na której autor u ujścia Wadąga zamieszcza nazwę *Sanditten* obok symbolu opisanego w legendzie jako „góra, na której stał zamek” (ryc. 3 a)⁸. Prawdopodobnie ten sam obiekt opisuje i dokumentuje porucznik Johann Michael Guise (1796-1861), który został oddelegowany z Torunia do wykonania inwentaryzacji założeń obronnych w Prusach. Jego pruskie „peregrynacje” przypadły na lata 1826–1828. Odbił dwie wyprawy, podczas których zlustrował, zarejestrował i zadokumentował ponad sześćset obiektów, zaznaczając je na tak zwanej *Generalkarte* – czyli mapie sporządzonej na podkładzie map Schröttera. Trasa pierwszej ekspedycji wiodła z Królewca do Torunia i z powrotem i trwała od 14 sierpnia 1826 roku do 30 maja 1827 roku⁹. Wtedy właśnie Guise lustro-

¹ Kondracki 2002.

² Hoffmann 1997; Achremczyk 2010: 423.

³ Rzempołuch 2009: 11.

⁴ Białuński 2015: 26-28.

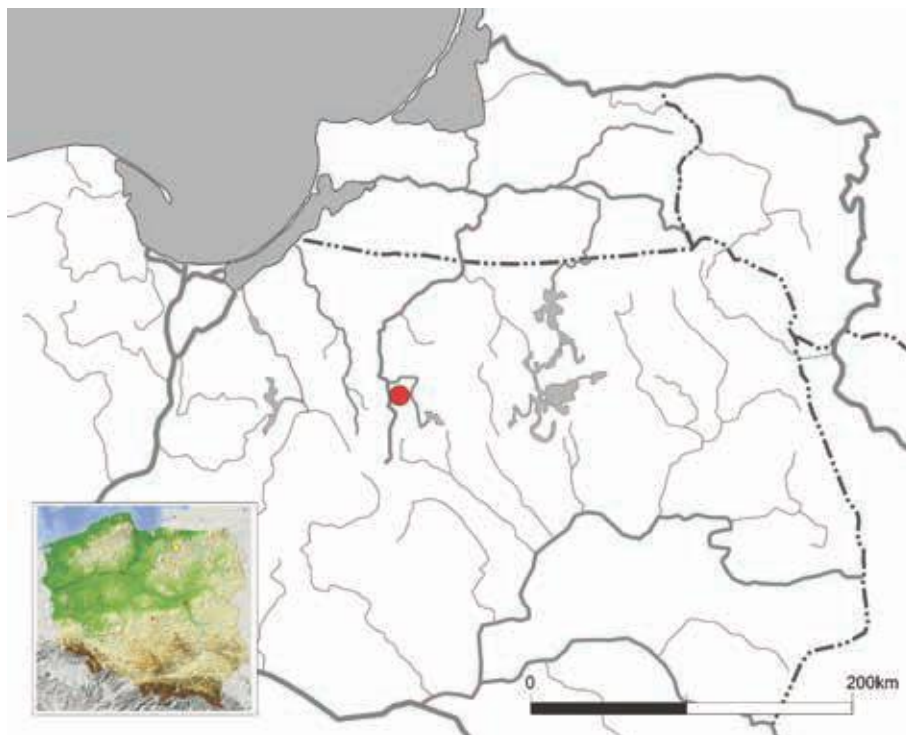
⁵ Achremczyk i Ogrodziński (red.) 2003.

⁶ Kres istnienia wsi przynosi zaraza dżumy, która w pocz. XVIII w. nawiedziła Warmię. Pomimo faktu, że położenie wsi zostało dość precyzyjnie określone, do dziś nie udało się tego miejsca zlokalizować w terenie (por. Białuński 2015: 28).

⁷ Dobrosielska 2015: 32, 5.

⁸ Klimek 2015: 11-14.

⁹ Crome 1927: 62-63.

Ryc. 1 Olsztyn – Las Miejski. Lokalizacja stanowiska (oprac. A. Koperkiewicz)

Fig. 1. Olsztyn – City Forest. Location of the site (elaborated by A. Koperkiewicz)

Ryc. 2. Olsztyn – Las Miejski. Fotografia lotnicza osady w rozlewisku rzeki Łyny (fot. J. Miałdun)

Fig. 2. Olsztyn – Las Miejski. Aerial photograph of the site in the pool of the Łyna River (photo by J. Miałdun)

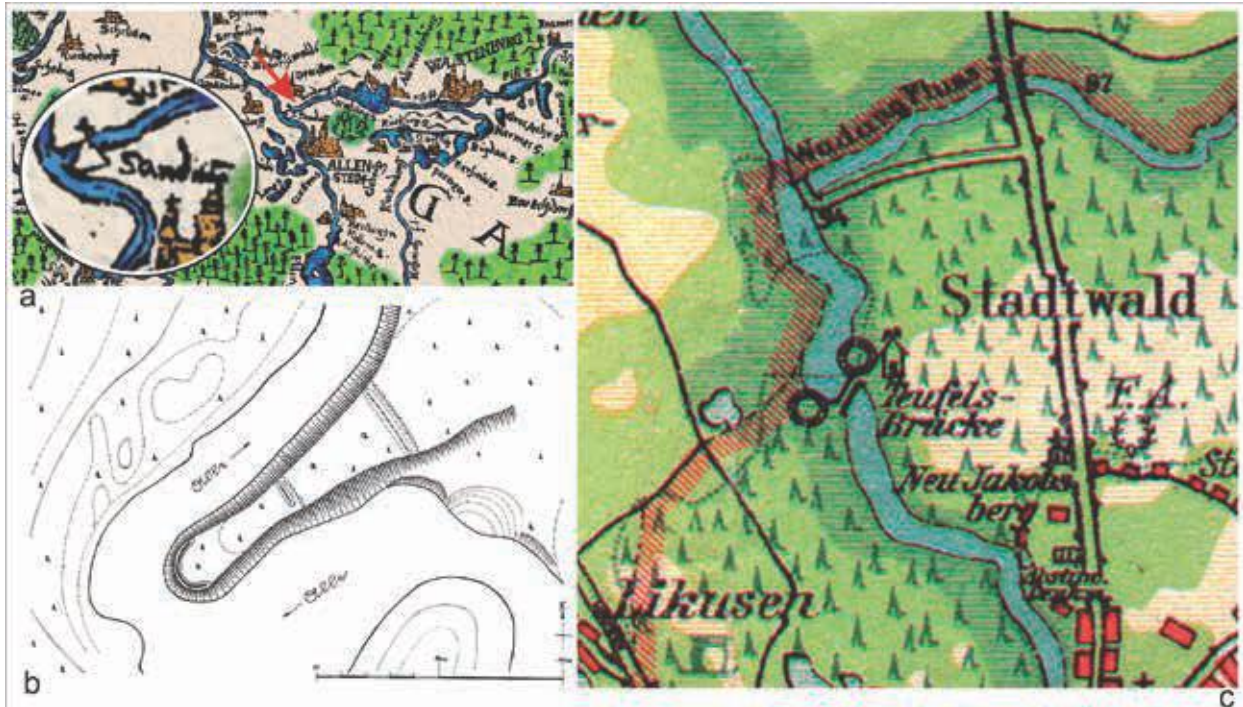
wał obiekty w olsztyńskim Lesie Miejskim¹⁰. Zanotował, że na północ od Olsztyna usytuowane są dwa grodziska po obu stronach Łyny. Jedno z nich – *Schloss Sundythen* – znajdować się miało na południe od wpływu Wadąga do Łyny¹¹. W *Guise Uebersicht* – krótkim komentarzu do kartoteki, jak podawał badacz grodzisk pruskich Hans Crome, obiekt ten scharakteryzowany jest jako „zamek w le-

sie Sanditten na północ od Olsztyna”. Naprzeciwko, po drugiej stronie Łyny, Guise zlokalizował drugie założenie obronne zwane *Schlossberg* (Góra Zamkowa)¹². Rozpoznanie powierzchniowe, w wyniku którego zlokalizowano osadę, miało miejsce jeszcze później. W latach międzywojennych stanowisko wizytował miejscowy nauczyciel Leonhard Fromm. Pozostawił on odręczny szkic półwyspu z zaznaczonymi dwiema fosami (ryc. 3 b). Guise nie wspo-

¹⁰ Hoffmann 2007: 149-169.

¹¹ Hollack 1908: 4.

¹² Crome 1938: 193; Klimek 2013: 15.

Ryc. 3. Kartografia historyczna: a) mapa Kaspara Hennebergera z XVI w., na której zaznaczono wieś Sedyty nad Łyną (wg: R. Klimek 2013; oprac. M. Pacholec); b) szkic półwyspu nad Łyną z zaznaczonymi fosami wykonany przez L. Fromma (wg: R. Klimek 2013); c) mapa archeologiczna powiatu olsztyńskiego autorstwa Fromma i Steffela (Archiwum Działu Archeologii Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie)

Fig. 3. Historical cartography: a) Caspar Hennenberger's map from 16th cent. with marked location of the village of Sundithen by the Łyna River (after R. Klimek 2013; elaborated by M. Pacholec); b) sketch of peninsula by the Łyna River with marked moats, according to L. Fromm (after R. Klimek 2013); c) archaeological map of the Olsztyn District according to Fromm and Steffel (Archive of Archaeological Department of the Museum of Warmia and Mazury in Olsztyn)

minał o miejscu osadniczym położonym obok grodu. Było ono jednak znane późniejszym badaczom niemieckim, o czym świadczy fakt, że występuje na archeologicznej mapie powiatu olsztyńskiego¹³. Przygotowali ją społeczni opiekunowie zabytków archeologicznych: wspomniany Leonard Fromm z Olsztyna i Wolfgang Steffel z Barczewa. Chronologię osady określono wówczas na wczesną epokę żelaza (ryc. 3 c). Na mapie zaznaczono również tzw. *Teufels brücke*, czyli Diabelski Most, łączący oba brzegi rzeki, który współcześnie jest dobrym punktem odniesienia dla lokalizacji stanowiska. Z dna rzeki ciągle wystają elementy pali konstrukcyjnych. Mimo to, w latach 80. XX w., w ramach programu AZP, stanowisko nad Łyną zwerifikowano negatywnie i potraktowano jako archiwalne.

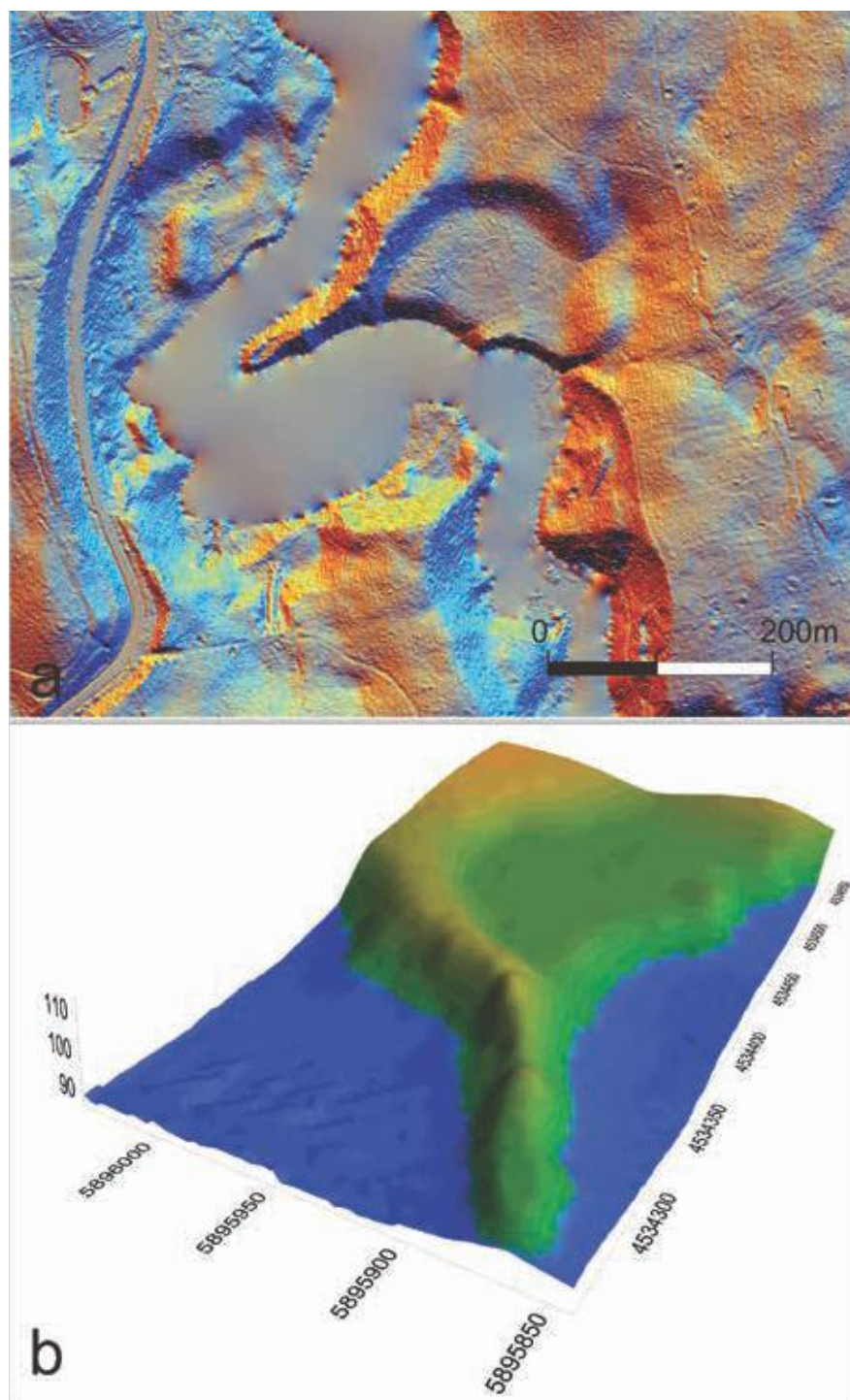
Grodzisko utożsamiane z „zamkiem” Guisego to w rzeczywistości cypel polodowcowy, wokół którego Łyna tworzy głębokie rozlewisko. Od strony północnej forma ta ma bardzo strome stoki, wypiętrzające się na wysokość 15 m ponad lustro wody. Strona południowa znajduje się na wysokości około 6 m ponad poziomem osady, zamykając w ten sposób obszar o powierzchni około 2,5 ha (ryc. 4 a-b). Dojście do grodziska znajduje się od strony

północno-wschodniej. Kulminację półwyspu, określane go jako „grodzisko”, tworzą dwa stożkowate wyniesienia, odcięte od lądu dwiema suchymi fosami o głębokości ok. 2 m. Osada znajduje się bezpośrednio na północny wschód od grodziska, na terasie nadzalewowej Łyny. Teren jest lekko pofałdowany, ograniczony od północy i wschodu stokami wysoczyzny, co daje złudzenie otoczenia wałami (ryc. 4 b). Od zachodu granicą jest wał morenowy, będący kontynuacją utworu geologicznego, na którym posadowiono „grodzisko”. W ten sposób wykorzystano naturalne walory obronne i osadnicze miejsca. W przeszłości mogło ono spełniać być może rolę refugium dla zagrożonych mieszkańców osady, więc zwyczajowa nazwa gród, zamek (*Schloss*) nie była pozbawiona podstaw. Jak ustalił R. Klimek, pierwszy takiego skojarzenia dokonał chyba Leonard Fromm, który w pobliżu „Diabelskiego Mostu” odnalazł fragmenty ceramiki i żelazny haczyk do połowu ryb, kojarząc to z wcześniejszymi odkryciami Pfeiffera i Köllnera¹⁴.

Historia rozpoczęcia badań archeologicznych związana jest z przeprowadzeniem w 2006 r. głębokiej orki leśnej,

¹³ Hoffmann 1998: 192.

¹⁴ Klimek 2013: 14.

Ryc. 4. Olsztyn – Las Miejski: a) numeryczny model terenu (oprac. P. Wroniecki) i b) model hipsometryczny 3D (oprac. J. Miałdun). Naturalna forma sztucznie przekopana i wykorzystana ze względu na walory obronne

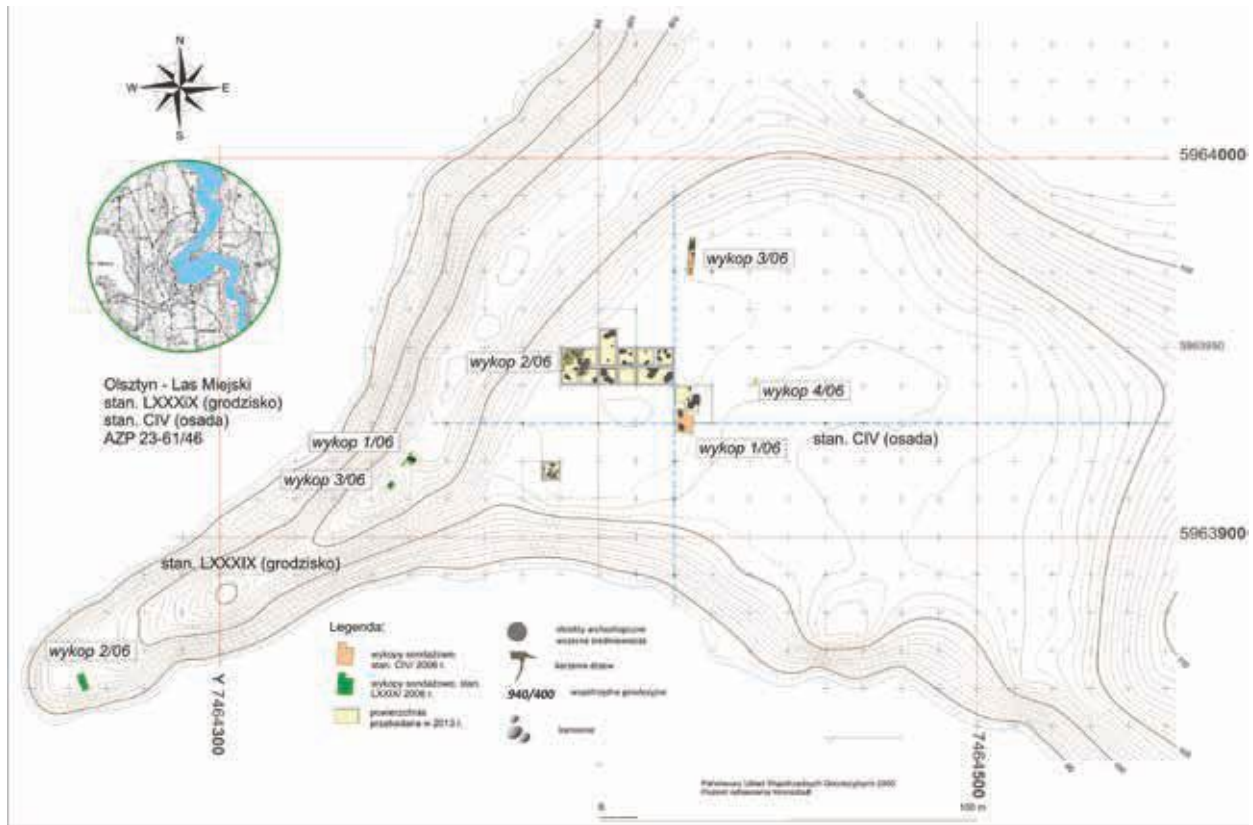
Fig. 4. Olsztyn – City Forest: a) digital model of the terrain (elaborated by P. Wroniecki), and b) hypsometric 3D model 3D (elaborated by J. Miałdun). Natural form of landscape intentionally dug and used due to its' defensive qualities

celem utworzenia nowych nasadzeń¹⁵. W ten sposób po raz pierwszy na powierzchni znalazła się bardzo duża ilość ceramiki pochodzącej z naruszonych warstw kulturowych

¹⁵ Ten przykład ilustruje jak ważne jest wykonywanie nadzorów archeologicznych na terenie zalesionym. W tym przypadku (jeszcze przed regulacją prawną w tym zakresie) nie do przecenienia była czujność i interwencja ówczesnego społecznego opiekuna zabytków R. Klimka oraz inicjatywa zarządu Lasu Miejskiego w osobie dyrektora Jana Bronowskiego. Spowodowało to zainteresowanie obiektem prezydenta miasta i służb konserwatorskich.

i obiektów osadniczych. Dostrzegając znaczenie odkrycia dla poznania najdawniejszych dziejów ziemi olsztyńskiej, wysłany został niezwłocznie raport na ręce ówczesnego prezydenta Olsztyna. Jeszcze tego samego roku przeprowadzono w niewielkim zakresie badania sondażowe, rozpoczynając od prac geodezyjnych (ryc. 5)¹⁶.

¹⁶ Badania finansowane były przez miasto Olsztyn. Zrealizowano je na wniosek olsztyńskiego oddziału Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich przy udziale Towarzystwa Naukowego Pruthenia i Zakładu Archeologii Uniwersytetu Gdańskiego. Uczestniczyła w nich

Ryc. 5. Olsztyn – Las Miejski. Planigrafia znalezisk i lokalizacja wykopów (oprac. J. Miałdun i A. Koperkiewicz)

Fig. 5. Olsztyn – City Forest. Planigraphy of finds and location of trenches (elaborated by J. Miałdun and A. Koperkiewicz)

Pierwszy z wykopów usytuowano w centralnej części półwyspu (st. LXXXIX) przecinając jedną z dwóch domniemych fos (ryc. 6). Obserwacja profili pozwoliła rozróżnić pięć poziomów nawarstwień. Powstały one wskutek procesów erozyjnych, wypełniając i niwelując z biegiem czasu zagłębienie fosy. Na głębokości około 60 cm od powierzchni terenu odsłonięto w promieniu jednego metra koncentrację ceramiki wczesnośredniowiecznej. Depozyt ten powstał wtórnie na dnie wypełnionej już częściowo fosy. Były to fragmenty naczynia zasobowego wykonanego w technice całkowitego obtaczania i zdobionego poziomymi żłobieniami.

W sondażu na kulminacji wyniesienia (wykop 2/06) pod humusem stwierdzono obecność warstwy kulturowej o grubości 30 cm. Zawierała ona sedyment piasku (o ciemnym, szaro-żółtym odcieniu, z licznymi przebarwieniami), drobne kamienie oraz nieliczne fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej. Poniżej zaobserwowano jeszcze dwie układające się w poziomie warstwy antropogeniczne z zawartością węgla drzewnych, choć bez materiału zabytkowego. Na jednym z przekrojów za-

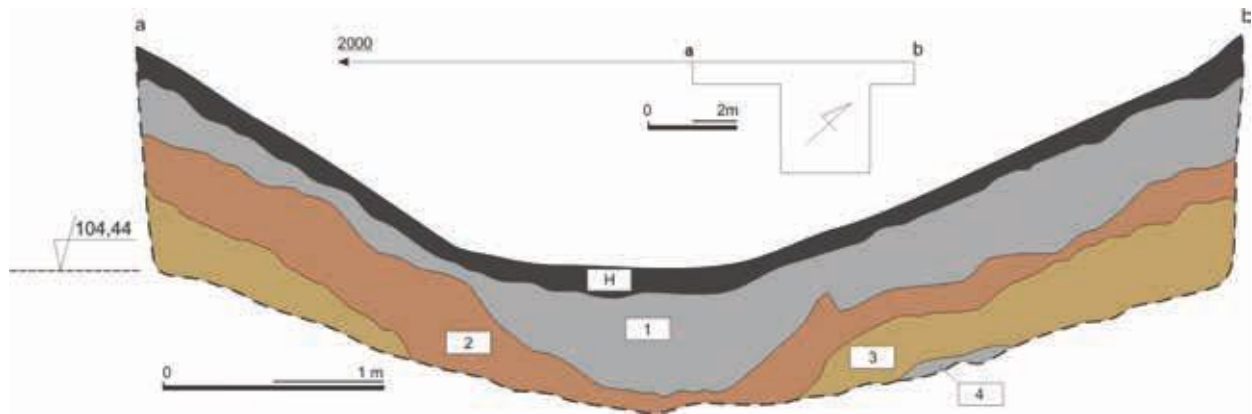
obserwowano współczesny dół postępowy, przecinający starsze nawarstwienia. W narożniku południowym widać było niezaburzony układ stratygrafii poziomej. Najniżej położona warstwa, o miąższości około 25 cm, przesycona była dużą ilością spalenizny i węgla drzewnych. Czytelna była stromizna skarpy i zrzucone na nią pokłady gliny, zawierającej dużą ilość kamieni oraz węgla drzewnych (ryc. 7). W miejscu tym można domyślać się istnienia bliżej nieokreślonej konstrukcji drewniano-ziemnej, która uległa spaleni, a potem zawaleniu na strome stoki¹⁷.

W południowo-wschodniej partii wypłaszczenia cypla (wykop 3/06) pod próchnicą odsłonięto resztki kamiennego bruku. Pomiędzy kamieniami znajdowano pojedyncze drobne fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej.

Pozostałe wykopy założono w niecce, na terenie osady (st. CIV). Pod grubą warstwą leśnej próchnicy przesyconej zabytkami (głównie ceramiką, ale także zabytkami metalowymi), znajdowały się pozostałości spągów obiektów wczesnośredniowiecznych, czytelne dopiero na poziomie naturalnego podłoża. Warstwa kulturowa została częściowo zniszczona głęboką orką leśną. Zaskoczeniem było pozyskanie stosunkowo dużej liczby przedmiotów, takich jak noże, krzesiwa, rozcieracze, groty strzał i fragmenty ozdób brązowych, w tym zawieszka z krzyżem. Masowo

grupa studentów wolontariuszy z Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, członków Towarzystwa Naukowego Pruthenia, Studenckiego Koła Badań Podwodnych z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu oraz studentów Zakładu Archeologii Uniwersytetu Gdańskiego.

¹⁷ Hoffmann i Koperkiewicz 2007: 178-185.

Ryc. 6. Olsztyn – Las Miejski, st. LXXIX (grodzisko). Wykop nr 1/06 06. Przekrój pierwszej fosy (oprac. A. Koperkiewicz)

Fig. 6. Olsztyn – City Forest, site LXXIX (stronghold). Trench no 1/06. Cross-section of the first moat (elaborated by A. Koperkiewicz)

Ryc. 7. Olsztyn – Las Miejski, st. LXXIX (grodzisko). Wykop nr 1/06 na kulminacji półwyspu, przy pierwszej fosie (fot. A. Koperkiewicz)

Fig. 7. Olsztyn – City Forest, site LXXIX (stronghold). Trench no 1/06 on the summit of the peninsula, by the first moat (photo by A. Koperkiewicz)

występowały fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej. W sąsiedztwie obiektu nr 3/06 znaleziono trzy dirhamy w doskonałym stanie zachowania. Wypełnisko jamy stanowiły warstwy przemieszane ze spalenizną i zawierające fragmenty naczyń całkowicie obtaczanych, noże oraz klamry haczykowate (ryc. 8)¹⁸.

Zaskakująco duża liczba pozostałości ceramiki, zabytków metalowych, jak i rozległość założenia sugerowały, że musiało być to ważne centrum osadnicze w dorzeczu środkowej Łyny, a z pewnością najważniejszy z ośrodków założonych tak blisko miejsca, gdzie później lokowano Olsztyn. Osadnicy pruscy uczestniczyli zapewne w dalekosiężnej wymianie handlowej między Orientem a Skandynawią, co poświadczały znaleziska monet abbasydzkich. Sprzyjało temu dogodne położenie całego kom-

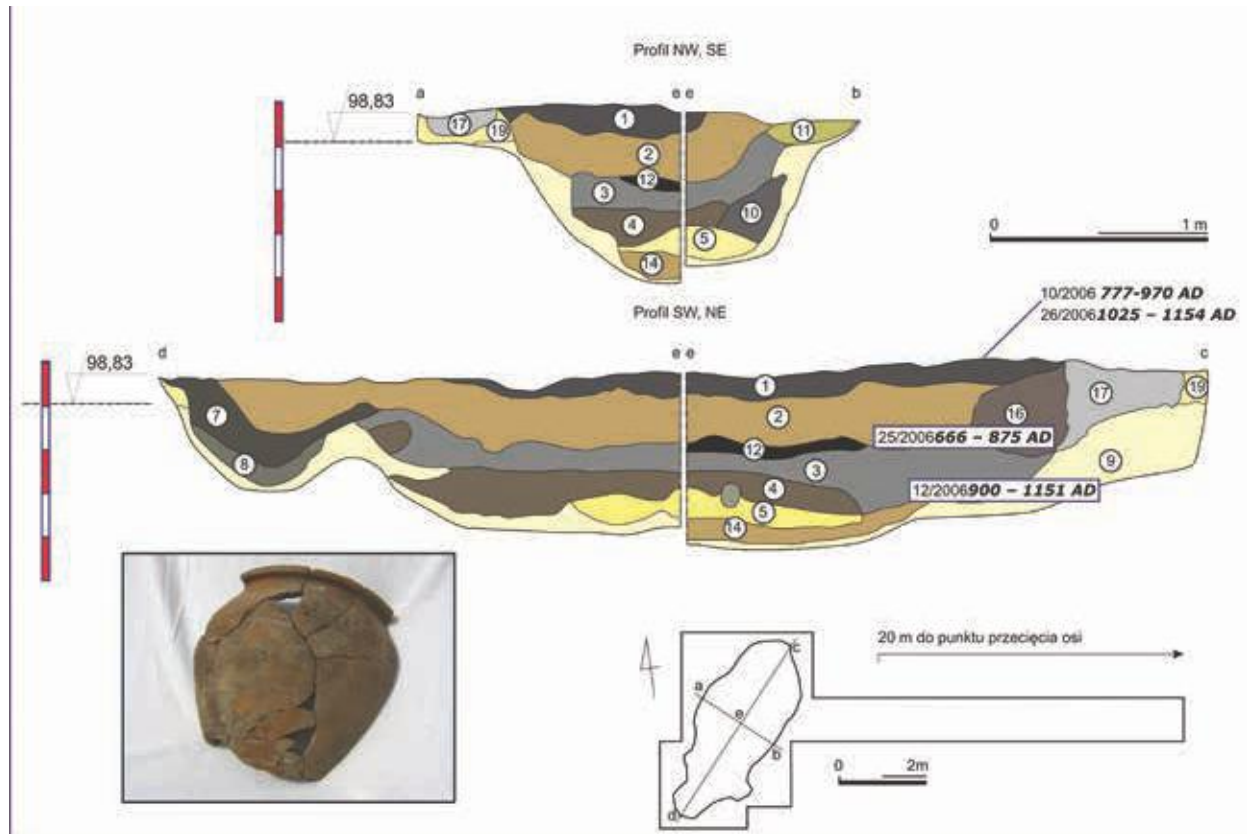
pleksu nad Łyną, która dzięki swemu ujściu do Pregoty i dalej do Bałtyku mogła spełniać funkcję arterii komunikacyjnej, prowadzącej w głąb ziem pruskich. Już wstępne wyniki badań stanowiska pozwoliły ustalić, że główną fazę zasiedlenia należało wiązać z tzw. grupą olsztyńską ze schyłkowej fazy okresu wędrówek ludów i z kontynuacją osadnictwa w głąb wczesnego średniowiecza¹⁹.

W ramach międzynarodowego projektu prace na stanowisku wznowiono w 2013 r.²⁰ Zaplanowano wówczas

¹⁹ Hoffmann i Koperkiewicz 2007: 180-185.

²⁰ Okazją do wznowienia badań w 2013 r. było włączenie się przez Towarzystwo Naukowe Pruthenia w Olsztynie w realizację międzynarodowego projektu *Lagoons as crossroads for tourism and interactions of peoples of South-East Baltic: from the history to present. CROSSROADS 2.0* w ramach programu Unii Europejskiej Litwa – Polska – Rosja – Program Współpracy Transgranicznej 2007-2013. Uczestniczyło w nim 13 partnerów z Rosji (Obwód Kaliningradzki), Litwy i Polski. Za koordynację projektu odpowiedzialny był dr B. Radzicki z UWM w Olsztynie. Przewidziano badania archeologiczne na stanowiskach o zbliżonej chronologii prowadzone w Olsztynie i na Półwyspie Sam-

¹⁸ W tym przypadku nie korespondują ze sobą znaleziska monet z pocz. IX w. wokół obiektu oraz ceramiki z obiektu o chronologii co najmniej z końca X w.

Ryc. 8. Olsztyn – Las Miejski, st. CIV (osada). Wykop nr 2, ob. nr 3/06, z wynikami badań radiowęglowych i wyklejonym naczyniem (oprac. A. Koperkiewicz)

Fig. 8. Olsztyn – City Forest, site CIV (settlement). Trench no 2, feature 3/06, with results of radiocarbon dating and reconstructed vessel (photo by A. Koperkiewicz)

przebadanie obszaru o powierzchni 400 m². W dalszym ciągu stanowiło to znikomy procent powierzchni reliktowej, ale pozwoliło lepiej rozpoznać strukturę przestrzenną osady. Prace terenowe poprzedzono systematyczną penetracją powierzchni detektorami metali²¹, a następnie wykonaniem planigrafii znalezisk²². Wykopy sytuowano w miejscach największej koncentracji zabytków.

bijskim w miejscowości Kaup prowadzone równolegle przez Prof. V. Kulakowa. W badaniach olsztyńskich, prowadzonych od 6 maja do 17 czerwca 2013 r., brała udział grupa rosyjskich studentów z Uniwersytetu Immanuela Kanta w Kaliningradzie oraz studentów litewskich z Uniwersytetów w Kłajpedzie i w Wilnie. Partnerem ze strony polskiej byli studenci z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Gdańskiego oraz historii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. Po raz kolejny badania Lasu Miejskiego zyskały wsparcie Prezydenta Miasta Olsztyna. W trakcie trwania ekspedycji stanowisko lustrowali przedstawiciele Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Olsztynie prowadzący procedurę objęcia go ochroną prawną poprzez wpis do rejestru zabytków.

²¹ Prospekcja powierzchni z zastosowaniem detektorów metali prowadzona była pod kierunkiem A. Troncika z grupą Warmińsko-Mazurskiego Stowarzyszenia Historyczno-Kolekcjonerskiego.

²² Rejestrację znalezisk na bazie mapy warstwicowej autorstwa dr inż. J. Miałduna wykonali dr A. Dumalski i mgr K. Hejbudzka z Instytutu Geodezji i Kartografii UWM w Olsztynie.

Na podstawie znalezisk powierzchniowych utworzono mapę rozrzutu zabytków metalowych w obrębie stanowiska. Na całym obszarze niecki terenowej znajdowano wiele fragmentów przedmiotów metalowych, takich jak np. żelazne noże, krzesiwa, groty strzał, a także zabytków wykonanych z brązu - elementów ozdób i przedmiotów codziennego użytku. Zabytki znajdowały się zwykle w warstwie humusu, na niewielkiej głębokości. Kolejne monety arabskie koncentrowały się w pobliżu znalezisk z 2006 r., choć występowały także na pozostałym obszarze.

Łącznie w 2006 i 2013 r. zidentyfikowano 48 obiektów osadniczych, z których większość chronologicznie należy wiązać z okresem wczesnego średniowiecza (ryc. 9). Na zachodzie osady, w pobliżu podstawy stoku półwyspu, odsłonięto układ nawarstwień kulturowych datowanych na wczesną epokę żelaza. Zawierały one w jednym skupieniu kilkaset fragmentów ceramiki, ale nie udało się określić funkcji relikto- i powiązać z jakąś określoną strukturą przestrzenną. Na powierzchni znaleziono tu zabytki z okresu wędrówek ludów i wczesnego średniowiecza, m.in. zapinkę kuszową, ostrogę i kolejne monety. W części centralnej i wschodniej badanego obszaru miąższość warstwy kulturowej była znacznie mniejsza.

Ryc. 9. Olsztyn - Las Miejski, st. CIV (osada). Planigraphia obiektów archeologicznych wraz z datami radiowęglowymi (oprac. A. Koperkiewicz)

Fig. 9. Olsztyn - City Forest, site CIV (settlement). Planigraphy of archaeological features and radiocarbon dating (elaborated by A. Koperkiewicz)

Bezpośrednio pod humusem występowały głównie jamy/paleniska wczesnośredniowieczne (ryc. 10). W większości przypadków miały one kształty owalne w rzucie i nieckowate w przekroju. Szczególnie interesujące były obiekty 22, 23, 25, 26, 36, 47 i 48/15. Znajdowano w nich wiele ułamków naczyń ceramicznych, kości zwierzęcych, a w trakcie flotacji także makroszczątki w postaci łusek rybich i przepalonych ziaren zbóż. Były to pozostałości typowo osadnicze, przy czym interesujący jest fakt, że występowała w nich ceramika tradycyjna, ręcznie lepiona bez zastosowania koła garncarskiego, charakterystyczna dla tzw. grupy olsztyńskiej oraz ceramika obtaczana na kole, często określana jako tzw. słowiańska (ryc. 11). W wykopie sondażowym założonym nad brzegiem łyny nie stwierdzono występowania obiektów, ani pozostałości konstrukcji przybrzeżnych.

Pozyskano bardzo liczny zbiór zabytków ruchomych w tym:

- 9347 fragmentów ceramiki,
- 1294 fragmenty kości zwierzęcych,
- 650 fragmentów polepy,

- 42 fragmenty nieokreślonych zabytków metalowych oraz
- 29 zabytków krzemiennych.
- W inwentarzu zarejestrowano 227 pozycji zabytków wydzielonych, najczęściej przedmioty użytkowe, takie jak noże, dłuta, groty strzał, kamienne żarna i rozcieracze, ale też fragmenty biżuterii i kolejne egzemplarze monet arabskich. Główne kategorie zabytków stanowiły:
- militaria: groty strzał, fragment groty włóczni, ostrogi (jedna nieomal kompletna i jeden bodziec), fragment żelaznego jelca noża,
- biżuteria: pierścionki (3 sztuki), paciorki (4 sztuki), bransolety (2 sztuki) i fragmenty nieokreślonych ozdób (5 sztuk),
- elementy stroju: sprzączki (5 sztuk), zapinki podkowiaste (3 sztuki), zapinka kuszowa, szpila z łabędzią szyjką i rozklepaną zawiniętą główką, zapięcia (3 sztuki), klamry haczykowe (5 sztuk),

Ryc. 10. Olsztyn – Las Miejski, st. CIV (osada). Wczesnośredniowieczne jamy osadnicze nr 22 i 23/13 na poziomie ich stropów (photo by A. Koperkiewicz)

Fig. 10. Olsztyn – City Forest, site CIV (settlement). Early Medieval settlement pits no 22 and 23/13 at the level of the top of their fills (photo by A. Koperkiewicz)

- monety i płaćdła: dirhamy (16 sztuk), monety nowożytnie (3 sztuki) i dwudziestowieczne (3 sztuki), grzywny grotowate (3 sztuki),
- przedmioty związane z rzemiosłem i handlem: tygły odlewnicze (2 sztuki), spiek szklany, szlaka, półwytwory z poroża (2 sztuki), przęśliki (3 sztuki), szydło, fragment wagi szalkowej(?),
- przedmioty związane ze zdobywaniem i przetwarzaniem żywności: haczyki na ryby (11 sztuk), żarna (2 sztuki), rozcieracz,
- przedmioty codziennego użytku: noże (35 sztuk), osetki (3 sztuki), krzesiwa (2 sztuki), okucia wiader (2 sztuki).

Najstarsze ślady intensywnego osadnictwa pochodzą z połowy I tys. przed Chrystusem i wiązać je można z kulturą kurhanów zachodniobałtyjskich. Dość czytelny jest schyłek okresu wędrówek ludów (VI-VII w). Wydaje się, że może to być jedno z najbardziej reprezentatywnych stanowisk osadniczych tzw. grupy olsztyńskiej, określanej dawniej też jako kultura mazursko-germańska lub staropruska.

Schyłek okresu wędrówek ludów i początki okresu wczesnego średniowiecza na Mazurach określane są w chronologii względnej na fazę E3 wg datowania J. Okulicza i J. Kowalskiego, a zatem jest to okres około drugiej połowy VII w. po Chr.²³ Chronologia ta wyznaczona jest przez zjawisko zaniku cmentarzysk specyficznej grupy kulturowej, określanej w literaturze archeologicznej jako grupa olsztyńska. Ludność tej kultury znana jest głównie z bogatych, płaskich cmentarzysk ciepłopalnych. Było to zjawisko kulturowe zwracające uwagę niezwykle bogatą i zróżnicowaną kulturą materialną, świadczącą o przenikaniu się wielu impulsów kulturowych czy powiązań etnicznych m.in. ze światem awarskim. Ciągłe nie rozwiązane są problemy chronologii i przyczyn załamania

się tej formacji kulturowej. Niektórzy rozwiązania tej zagadki upatrują w utracie dalekosiężnych powiązań gospodarczych w wyniku ekspansji Słowian. O wiele mniej wiadomo o miejscach osiedlania się. Jednym z najważniejszych rozpoznanych stanowisk osadniczych związanych z tą kulturą jest stanowisko w Pasymiu²⁴, czy np. w Wyszemborku. Szczególnie to ostatnie ma duże znaczenie porównawcze dla badań Lasu Miejskiego ze względu na opracowany materiał ceramiczny i licznie występujące analogie. Większość obiektów osadniczych wiązana jest z grupą olsztyńską. Są to najczęściej owalne jamy, często o prostokątnym przekroju i średnicy do około 1 m. Liczne znaleziska ziaren złóż sugerują, że należy je interpretować jako pozostałości jam zasobowych i spichlerzy. Obok jam występują także paleniska²⁵.

Na stanowisku Olsztyn – Las Miejski obiekty osadnicze mają kształty owalne, najczęściej wydłużone, o wymiarach do 2-3 m długości i 1-2 m szerokości. Średnia głębokość to około 0,5 do 1 m. Wypełniska noszą ślady działania wysokiej temperatury. Zawierają przepaloną glinę i piasek oraz duże ilości spalenizny. Pozwoliło to wykonać całą serię analiz radiowęglowych z prób pobieranych w niezakłóconych partiach obiektów. Czasem z jednego miejsca pobierano i wykonano kilka analiz. Uzyskano kilkanaście wyników, które wymagają krótkiego komentarza²⁶.

Większość prób została datowana na okres wczesnego średniowiecza. Stosunkowo duża liczba analiz z różnych obiektów pozwoliła na pozytywną weryfikację wyników dla całej serii. W dwóch przypadkach otrzymano daty skrajnie odbiegające od średniej. Pierwszy z nich to obiekt 9 (wykop nr 3/2006), usytuowany pod stokiem,

²³ Kowalski 2000: 203–266; Szymański 2013b: 165 ryc. 92.

²⁴ Odoj 1968: 113–146. W 2016 r. kontynuację badań na tym stanowisku podjął dr S. Wadył z Uniwersytetu Warszawskiego.

²⁵ Szymański 2003a: 63–125.

²⁶ Badania wykonał prof. Marek Krapiec w Laboratorium Datowań Bezpośrednich w Krakowie (por. Krapiec 2013).

w północno-zachodniej części osady. Strop uchwycono na znacznej głębokości, w nawarstwieńniach datowanych ceramiką od wczesnej epoki żelaza po okres wpływów rzymskich. Kalibrowana data dla próby obejmuje okres pomiędzy schyłkiem VIII a III w. przed Chr. Drugi skrajny przypadek to obiekt nr 17 z 2013 r. W tym przypadku datowanie próby obejmuje czasy między końcem XVIII w. a poł. XX w. po Chr. W pierwszym przypadku data zdaje się być weryfikowana materiałem zabytkowym. W drugim przypadku obiekt, zawierający dość dużo substancji organicznej i różniący się strukturalnie od pozostałych, okazał się dołem pokorzeniowym. Na okres pierwszych trzech wieków po Chr. datowany był obiekt nr 1/2006 r. Tym samym wiarygodność pozostałych wyników znacznie wzrasta. W 2006 r. odsłonięto podłużną jamę (obiekt nr 3/06) w zachodniej części stanowiska. Wokół niej, choć nie bezpośrednio wewnątrz, koncentrowały się znaleziska dziewięciu monet arabskich, z których najmłodszą wybito za panowania dynastii Abbasydów w pocz. IX w. Choć monety nie pochodzą z wnętrza wypełniska jamy, należą do jej kontekstu. Uzyskano w tym przypadku aż cztery daty radiowęglowe. Kontekst stratygraficzny wydawał się być nienaruszony, jednak - jak się okazało - następstwo dat było odwrócone (ryc. 8). Z najniższej partii uzyskano datę X-XI w. po Chr., powyżej z centralnej części obiektu zwarta warstwa spalenizny datowana została na lata 666–875 po Chr., zaś z najwyższej partii wypełniska uzyskano datę 777–970 po Chr. Biorąc pod uwagę aż trzy wyniki zawierające wysokie prawdopodobieństwo datowania na IX w. i mając na uwadze kontekst znalezisk numizmatycznych można przyjąć, że datowanie tego obiektu powinno odnosić się do IX i pocz. X w. Kolejny zestaw to dwie jamy pokonsumpcyjne (obiekty nr 22 i 2/2013) o zbliżonym kształcie, znajdujące się obok siebie, z podobnym układem nawarstwień (ryc. 10). Daty uzyskane z tych obiektów również oscylowały wokół przełomu IX i X w. Następny zespół obiektów położony był nieco dalej na wschód, na arze 940/410. Były to trzy owalne, duże jamy, o numerach 25, 48 i 36/13. Obiekt 25/13 przecinał obiekt 48/13. W tym przypadku chronologia względna pozostała spójna z zapisem stratygraficznym. Pierwszy z obiektów był młodszy (1045–1248 po Chr.), a drugi starszy. Z obiektu 48/13 wykonano datowanie dwóch osobnych próbek, przy czym obie dały zbliżone wyniki (726–941 i 775–941 po Chr.). Datowanie obiektu nr 36/13 zamyka się w przedziale chronologicznym między latami 778 i 884 po Chr. Podobnie było w przypadku relacji między obiektami 26/13 i 47/13. Obiekt 26/13, z datowaniem 901–1026 r. po Chr., przecinał obiekt nr 47/13, datowany w przedziale lat 880–1118 po Chr.

Podsumowując, okazuje się, że wyniki analiz radiowęglowych dla obiektów wczesnośredniowiecznych zamykają się w przedziale chronologicznym pomiędzy końcem VII i początkiem XII w. po Chr. Dominuje przedział między połową VIII i połową X w. W tym czasie na pograniczu Słowian i Prusów w IX-XI w. funkcjonowała skandynawska osada Truso. Rozwijała się ona dynamicznie, głównie

dzięki powiązaniom Wikingów z całą Europą i z Orientem, aby podpaść na przełomie X/XI w. wskutek istotnych zmian politycznych na mapie tego regionu²⁷. Oddziaływanie Truso sięgało niewątpliwie głęboko w terytorium Prusów. Wydaje się, że to był także czas największej aktywności i rozwoju osady nad Łyną.

W kontekście problematyki chronologii stanowiska na szczególną uwagę zasługują zabytki odnalezione w trakcie eksploracji i prospekcji powierzchniowej (ryc. 12). Jednym z nich jest fragment zapinki kuszowatej, charakterystycznej dla znalezisk sambijskich, a także pochówków grupy olsztyńskiej (ryc. 12 c). Zachowany element kabłąka ze sprężynką i cięciwą posiada dwa „pierścienie” srebrne oraz misternie zdobioną srebrną okładzinę, m.in. rytym motywem ukośnego krzyża w prostokątnym polu. Zabytek ten posiada dobre analogie pośród zapinek z cmentarzyska w Oberhof pod Kłajpedą, ale także w Kielarach i Tumianach²⁸. Forma ta była typowa dla fazy E, czyli dla późnego okresu wędrówek ludów, a zatem - opierając się na chronologii J. Kowalskiego - występowała do około schyłku drugiej poł. VII w. po Chr.²⁹

Kolejnym zabytkiem bez kontekstu obiektowego, bo znalezionym w trakcie prospekcji powierzchniowej wykrywaczami metalu, ale mającym znaczenie dla ustalania chronologii stanowiska jest ostroga (ryc. 12 f, 13). Jest to egzemplarz o żelaznym kabłąku i kielichowatym brązowym bodźcu, zdobionym trzema guzkami. Podobne egzemplarze znane są z Birki i datowane na X w., z terenów Polski m.in. z Klimów na Podlasiu i Radochówki nad Świdrem³⁰ i datowane - w zależności od autorów - najczęściej na IX/X lub VIII/IX w. Z Czaplina na Białorusi znany jest okaz datowany na poł. IX w.³¹, a z miejscowości Udraj k. Nowogrodu - datowany na XI w.³² Niektórzy badacze zwracają uwagę na związek tego typu zabytków ze szlakami wodnymi³³. Najbliższą terytorialnie analogią pozostaje znalezisko tego typu ostrogi z Pasymia, datowane przez autora badań (może zbyt wcześnie) na VIII/IX w.³⁴ Znalezisko olsztyńskie w kontekście występowania monet arabskich postrzegać można jako ślad największej aktywności osadniczej w tym miejscu w IX i X w. po Chr.

Najbardziej spektakularne odkrycie to stosunkowo duża liczba monet arabskich (także połówek i ćwiartek) pochodzących może z jednego depozytu (ryc. 12 b). Główna koncentracja (dziewięć monet) występuje wokół obiektu 3/06, a pozostałe znajdowano w promieniu 80 m od tego miejsca. Zwraca uwagę fakt, że większość stanowią egzemplarze całe i połówki. Wszystkie należą do zwanego zespołu monet kalifów wczesno-abbasydzkich, emitowanych w latach 753–822 w mennicach

²⁷ Brather i Jagodziński 2012: 302.

²⁸ Aberg 1919: 15-17 ryc. 6-8; Jakobson 2009: 397-414.

²⁹ Kowalski 1991: 72 ryc. 2.

³⁰ Błoński 2003: 109-114.

³¹ Żak i Maćkowiak-Kotkowska 1988: 4.

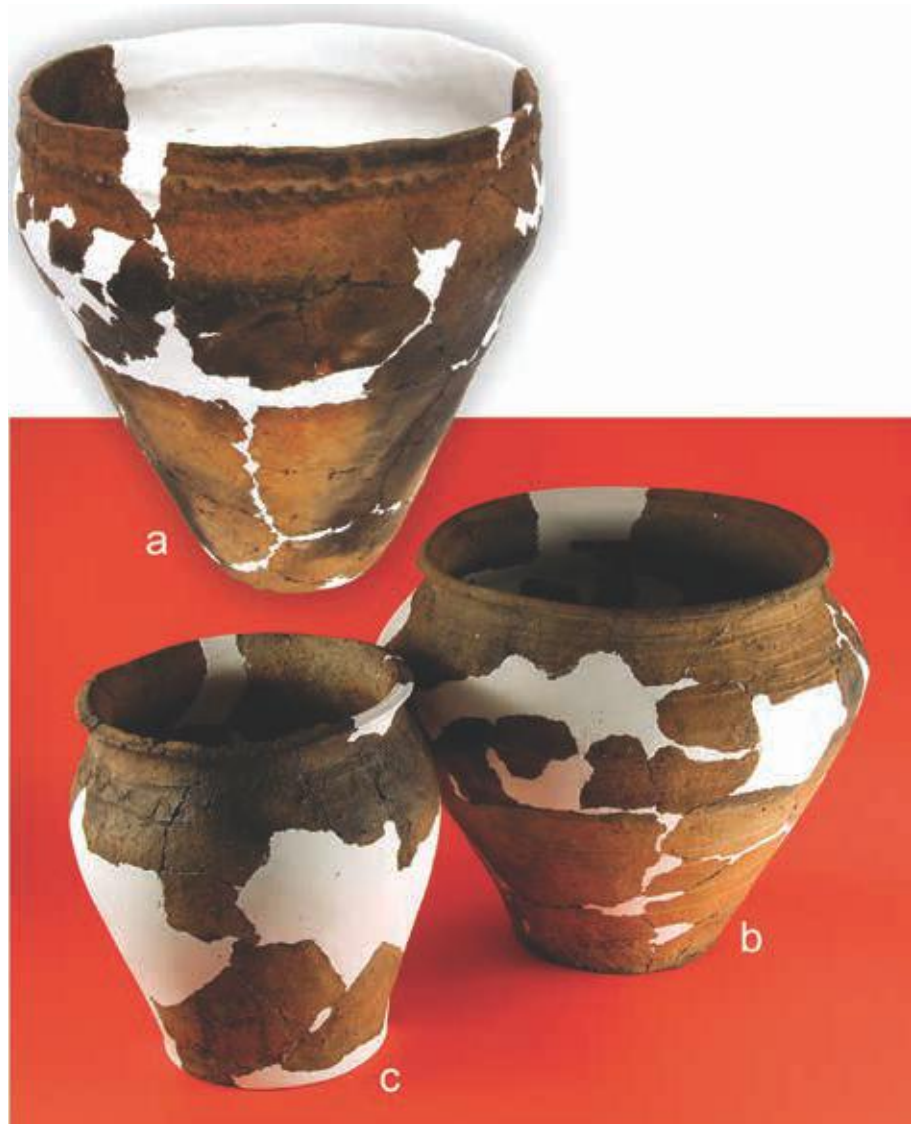
³² Dulinicz 2009: 735-751.

³³ Błoński 2003: 114.

³⁴ Odoj 1968: 126-128 ryc. 1.

Ryc. 11. Olsztyn – Las Miejski, st. CIV (osada). Wybór ceramiki: a) ob. 2/06; b) ob. 25/13; c) ob. 47/13 (fot. M. Pacholec)

Fig. 11. Olsztyn – City Forest, site CIV (settlement). A selection of pottery: a) feature 2/06; b) feature 25/13; c) feature 47/13 (photo by M. Pacholec)

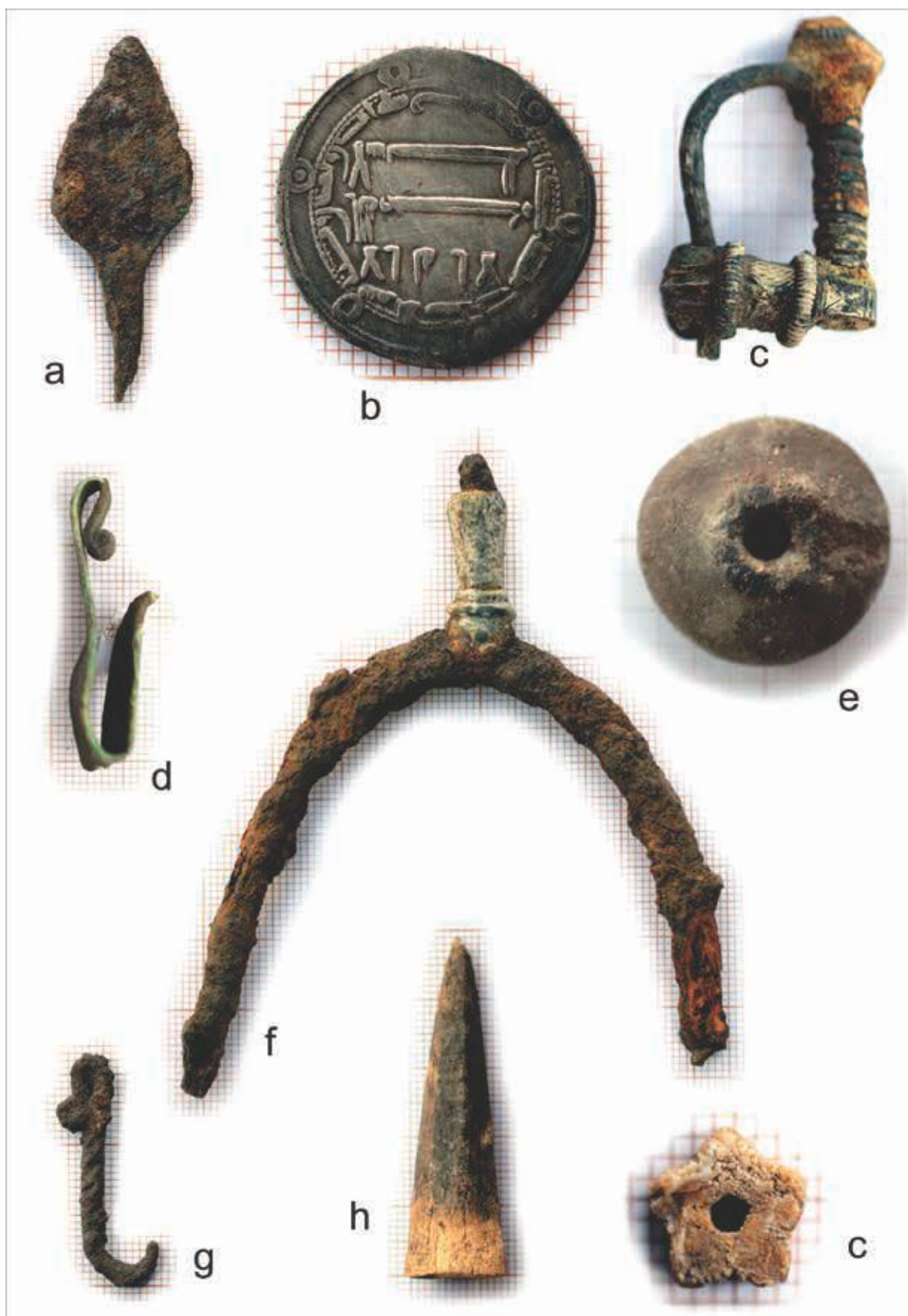
wschodnich kalifatu, m.in. w al-Kufa, Madinat as-Salam, al-Muhammadiyya, Madinat Balh i Madinat Samarqand. Przyjmuje się, że główna fala napływu srebra na ziemie pruskie to początek IX w. Najmłodsza z monet wybita została w drugiej dekadzie IX w., a zatem stanowi ona *terminus post quem* dla możliwości napływu tej serii monet nad Łynę. Najstarszy dirham wybity został w al-Kufa za panowania kalifa as-Saffaha (132-136 = 750-754) lub al-Mansura (136-158 = 754-775). Najmłodszy dirham - kalifa al-Ma'muna - wybity został w roku 202 AH (817/818 AD) w Madinat as-Salam³⁵.

Czy wykorzystano możliwość bezpośredniego kontaktu, jaki dawało położenie osady nad rzeką powiązaną z siecią dalekosiężnych, wodnych szlaków komunikacyjnych? Czy przy obiegu kruszcu korzystano z pośrednictwa aglomeracji typu Truso? Są to kluczowe pytania dotyczące funkcjonowania osadnictwa pruskiego na zapleczu

wielkich emporiów handlowych, na które nie można jeszcze jednoznacznie odpowiedzieć.

Pośród zabytków zdarzają się inne, nie tak może oczywiste, ale wskazujące na wymienione powiązania. Są to m.in. wyroby szklane, nieliczne, bo reprezentowane przez okruchy niebieskiego szkła oraz jeden paciorek. Ten ostatni stanowi przykład paciorka dwusegmentowego, wykonanego z żółtego, lekko przezroczystego szkła i wykonanego techniką wydmuchiwania. Egzemplarze takie występują w Janowie Pomorskim, gdzie badacze skłonni są identyfikować lokalną pracownię szklarską. Technika wykonania zdradza szczególnie technologiczny charakterystyczny się równoległymi liniami na powierzchni i pęcherzykami gazowymi układającymi się wzdłuż dłuższej osi. Wnętrze paciorka nie tworzy kanalik lecz pusta przestrzeń, zaś jego ścianki są bardzo cienkie. Analogie polskie pochodzą z Bardów, Świłubia i Kołobrzegu na Pomorzu oraz z Janowa Pomorskiego, gdzie datowane są

³⁵ Malarczyk 2014.

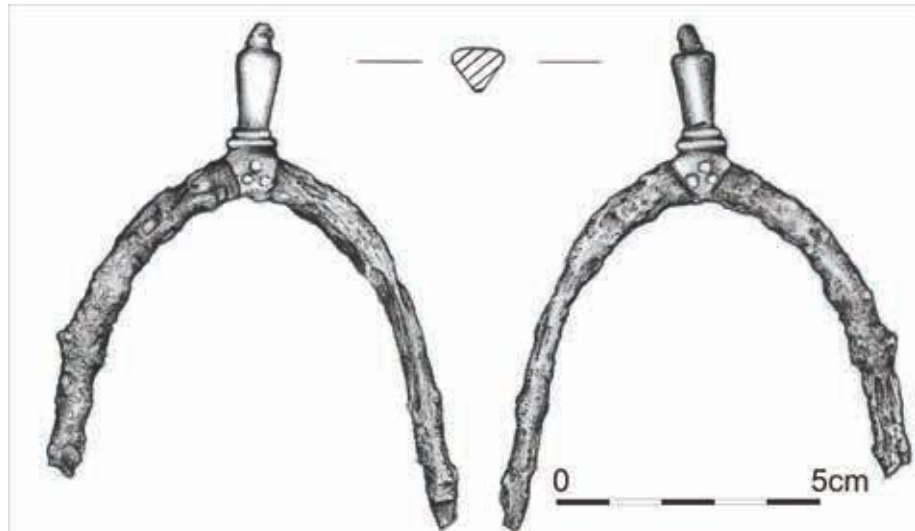

Ryc. 12. Olsztyn – Las Miejski, st. CIV (osada). Wybór zabytków z badań w 2013 r. (fot. A. Koperkiewicz)

Fig. 12. Olsztyn – City Forest, site CIV (settlement). Selection of finds from excavations in 2013 (photo by A. Koperkiewicz)

Ryc. 13. Olsztyn – Las Miejski, st. CIV (osada). Ostroga wczesnośredniowieczna (IX/X w. po Chr.), znalezisko z powierzchni (rys. H. Michel)

Fig. 13. Olsztyn – City Forest, site CIV (settlement). Early Medieval spur (9th–10th cent. AD). found on the surface (drawn by H. Michel)

na IX w.³⁶ Po raz kolejny zarówno ogólne ramy chronologiczne, jak i kierunek importu skłaniają do poszukiwania źródła napływu różnych dóbr nad Łynę z tego właśnie ośrodka.

O typowo osadniczym charakterze osady świadczą przedmioty życia codziennego, typowe dla tego okresu w strefie południowego Bałtyku. Oprócz dość uniwersalnych form żelaznych noży, na uwagę zwracają znaleziska haczyków na ryby (ryc. 12 g). Ich kolekcja liczy 11 egzemplarzy różnych typów. Są to okazy - począwszy od najprostszych form - lekko wygięte (grupa I wg Rulewicza), egzemplarze o okrągłym w przekroju trzonku, wygiętym na końcu w uszko i zaopatrzone w żądkło (grupa II wg Rulewicza) i w końcu odmiany grupy III o tordowanym trzonku i misternie wygiętym uszku, bez żądka na końcu. Te ostatnie występują na Wolinie od poł. X w.

Uwagę zwracają znaleziska niewielkich przedmiotów, które zwykle posiadają lancetowaty kształt z płaską, czasami zdobioną powierzchnią. Zakończone są z jednej strony haczykiem, a z drugiej zawiniętym uszkiem (ryc. 12 d). Rulewicz zaliczał je do zabytków związanych z rybołówstwem³⁷. W literaturze przedmioty te określane są najczęściej jako klamry haczykowate; występują one szeroko w ośrodkach koncentrujących się na wybrzeżu południowego Bałtyku w IX i X w., takich jak Wolin, Szczecin, Kołobrzeg, Gdańsk, Janów Pomorski, czy Kaup. Z badań olsztyńskich pochodzi kilka żelaznych i brązowych okazów, wszystkie niezdobione. Na podstawie pokaźnego zbioru tego typu zabytków z wczesnośredniowiecznego Gdańska (często zdobionych, z pozostałościami tkaniny)³⁸ oraz znalezisk z Wolina, funkcję przedmiotów powiązano z zapięciem koliai lub zaczepem³⁹. W ostatnim i niepublikowanym jeszcze opracowaniu S. Wadyła, autor uzasadnił tezę, że klamry haczykowate były elementem pasa,

pełniąc rolę zawieszki na sakwę lub inne przedmioty. Opowiedział się jednocześnie za ich miejscowym pochodzeniem. Interesujących wniosków dostarcza skartowanie znalezisk tych przedmiotów; widać bowiem wyraźne koncentracje na obszarze Meklemburgii oraz Prus. Nie została ostatecznie wyjaśniona kwestia proveniencji klamer haczykowatych, a natężenie ich występowania wykracza poza strefę Słowiańszczyzny północno-zachodniej. Zabytki te datowane są w przedziale najczęściej od X do XII w.⁴⁰ Analizując mapę trudno nie dostrzec, że miejsca ich znalezienia mają przede wszystkim związek ze stanowiskami położonymi w strefie nadmorskiej lub zapleczem powiązanych arteriami wodnymi. Byłby to może kolejny argument wskazujący, że dla stanowiska olsztyńskiego Łyna jest główną arterią umożliwiającą wymianę i kontakt ze światem zewnętrznym (ryc. 1).

W rezultacie analizy pozyskanych zabytków ruchomych wyróżniają się trzy fazy funkcjonowania osady w olsztyńskim Lesie Miejskim. Stosunkowo nielicznie, lecz wyraźnie reprezentowana jest ceramika z wczesnej epoki żelaza, przede wszystkim ze starszego okresu przedrzymskiego (V-III w. p.n.e.). Znacznie więcej odkryto ceramiki, która pod względem stylistycznym nawiązuje do późnych i bardzo późnych form naczyń zaliczanych dawniej do tzw. kultury mazursko-germańskiej. W obiektach z tą ceramiką współwystępują fragmenty naczyń glinianych o młodszej metryce, które odnieść należy głównie do okresu F i G wg Adalberta Bezenbergera, czyli przedziału czasowego między drugą połową VIII, a przełomem X i XI wieku. W periodyzacji Carla Engla obejmuje to okresy „przedwikiński” i „wikiński” kultury pruskiej. Najwięcej materiału ceramicznego pochodzi najpewniej z okresu określonego przez Engla jako „późnopogański”, a przez Bezenbergera nazwanego okresem H, czyli mieszczącego się między połową XI w., a początkiem XIII

³⁶ Dekówna i Purowski 2012: 173-178.

³⁷ Rulewicz 1994: 99-129.

³⁸ Informacja ustna pani Ewy Trawickiej z Muzeum Archeologicznego w Gdańsku.

³⁹ Stanisławski i Filipowiak 2013: ryc. 19.

⁴⁰ Dziękuję autorowi - Sławomirowi Wadyłowi - za udostępnienie niepublikowanego tekstu pt. *Klamry do pasa, błyski czy zapinki? Wczesnośredniowieczne klamry haczykowate z ziem pruskich.*

stulecia po Chrystusie. W tej grupie ceramiki mieszczą się zarówno naczynia zdobione żłobkami i linią falistą, jak też fragmenty ornamentowane na brzuścu odciskami stempla w kształcie „czterolistnej koniczyny” (ryc. 14I)⁴¹. Na podstawie fragmentów naczyń odkrytych w wykopach założonych w obrębie „grodziska” Zakłęty Zamek, wstępnie przyjąć można, że gródek był formowany dopiero w najmłodszej fazie funkcjonowania całego zespołu osadniczego.

Jak dotąd badania nad ceramiką wczesnośredniowieczną z terytorium Prus napotykały na wiele istotnych problemów, z czego najważniejsze dotyczyły ustalenia jej periodyzacji, możliwości identyfikacji etno-kulturowej, wpływów słowiańskich na rozwój tej ceramiki, współwystępowania ceramiki tradycyjnej ręcznie lepionej z ceramiką obtaczaną i w końcu drogi rozwojowej od schyłku okresu wędrówek ludów po okres średniowiecza⁴².

Liczący prawie 10 tysięcy fragmentów ceramiki zbiór, a przede wszystkim zespoły naczyń zalegających w datowanym radiowęglowo kontekście obiektowym, stanowią pokaźny zasób materiału źródłowego. Szczególnie istotny jest fakt ciągłości osadnictwa w tym miejscu od pradziejów, choć pogłębioną analizę utrudnia brak rozbudowanej stratygrafii miejsca. Stanowisko w Lesie Miejskim może stać się reprezentatywnym, jeśli chodzi o możliwość obserwacji zmian zachodzących w pruskim garncarstwie wczesnośredniowiecznych. Na łamach literatury archeologicznej od lat toczy się dyskusja o możliwości przeżywania się niektórych form ceramiki związanej z tzw. grupą olsztyńską w głąb wczesnego średniowiecza i koegzystencji dwóch nurtów w technologii wytwarzania ceramiki, a konkretnie współistnienia form tzw. grupy olsztyńskiej czy późnoolsztyńskiej i ceramiki słowiańskiej⁴³. Coraz więcej materiałów wskazuje na to, że tzw. grupa olsztyńska nie kończy się wraz z zaprzestaniem użytkowania charakterystycznych dla niej cmentarzysk. Wsuwanym dawniej sugestiom o wyludnieniu się tego terytorium u schyłku VII w. zdają się przeczyć materiały z grodzisk i osad.

Na stanowisku w Olsztynie bardzo reprezentatywny jest zestaw „klasycznych form” ceramiki wiązanej z grupą olsztyńską, ze spłaszczanymi wylewami i plastycznymi listwami oraz sypaniem tłuczni na dno garnków. Rysuje się jednocześnie podział na dwie grupy, umownie nazywane ceramiką kuchenną i stołową. Tę pierwszą reprezentują dużej wielkości naczynia ręcznie lepiące, o grubych ściankach i powierzchni niewygładzanej, chropowatej. Ich głównym wątkiem ornamentacyjnym, a zarazem znakiem rozpoznawczym jest plastyczna listwa poniżej krawędzi wylewu zdobiona ornamentem paznok-

ciowym, szczypania i odciski palców. Zdobienie palcami spotykane jest na brzuścach i wylewach naczyń. Do drugiej grupy należą naczynia mniejsze, wykonane bardziej starannie i wygładzane, ornamentowanych odciskami stempla, dołkowatych odcisków, sprężynek, czasami rozbudowanych geometrycznych nakłuwanych wzorów. Przeglądając materiał ceramiczny widać bardzo silne analogie do ceramiki z grodziska w Pasymiu i materiałów z Wyszeborka. W przypadku tego drugiego stanowiska dość bliską analogią jest również kontekst występowania ceramiki i podobnych obiektów – dużych, owalnych jam wypełnionych spalenizną⁴⁴.

Przyjmuje się, że ceramika wytwarzana z użyciem koła upowszechnia się w Prusach na przełomie IX i X wieku. W zespołach obiektowych już w sezonie 2006 zauważono jednocześnie obecność ceramiki cienkościennej, całkowicie lub częściowo obtaczanej, zdobionej poziomymi żłobieniami o klasycznie „słowiańskiej” morfologii. Najbliższe analogie występują na stanowiskach w Pasymiu i Wyszeborku. Na uwagę zasługuje, sygnalizowane już dawniej przez J. Okulicza, zjawisko występowania na ziemiach pruskich naczyń nawiązujących do słowiańskiej tzw. ceramiki praskiej⁴⁵. W tym kontekście za szczególnie interesujący należy uznać materiały z ob. 47/15 (ryc. 15)⁴⁶. Na szyjce umieszczono niestarannie wykonany ornament linii falistej. Drugie naczynie, o nieco baniastej formie i lekko wywiniętym wylewie, pokryte jest ornamentem krokwiowym, nawiązując morfologią do wczesnych form zachodniosłowiańskich (np. typu C – Szczecin, Feldberg). Bardzo podobny zestaw ceramiki zidentyfikowano w obiekcie 686/1056/1356 w Wyszeborku. Zwraca tam uwagę charakterystyczny krokwiowy ornament jednego z naczyń, które mimo słowiańskich konotacji traktowane jest jako wyrób lokalny i datowane od VII do IX w. Cały zespół, mimo wątpliwości, określono jako wczesnośredniowieczny⁴⁷. Ceramika z Olsztyna zdaje się potwierdzać taką tendencję. Analogicznie jak w Wyszeborku, w kontekście opisanych naczyń występują ręcznie lepiące naczynia z charakterystyczną plastyczną listwą i paznokciowym ornamentem, a obok nich fragmenty z ornamentem stempelkowym, z poziomymi żłobieniami i ornamentem linii falistej (ryc. 14 f-i). Dla obiektu 47/2013 z lasu olsztyńskiego uzyskano datę radiowęglową zawierającą się w przedziale prawdopodobieństwa 95,4 % pomiędzy 774 i 1155 AD⁴⁸. Rodzi to jednak problem jeśli chodzi o interpretację wyników badań radiowęglowych. Jest to bowiem wynik zdecydowanie „młodszy” niż datowania pozostałych obiektów (por. ryc. 9). Występowała tam ceramika o wiele bardziej zaawan-

⁴¹ Bardzo bliska analogia znana z grodziska Romowa Góra w Barczewku, to częściowo wtórnie przepalona miska, znaleziona w palenisku z kamienną formą do odlewu srebrnych ozdób lunulowatych; por. Archiwum Działu Archeologii Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, teczka Barczewko, pow. Olsztyn.

⁴² Wadył 2015.

⁴³ Wróblewski i Nowakiewicz 2003: 171.

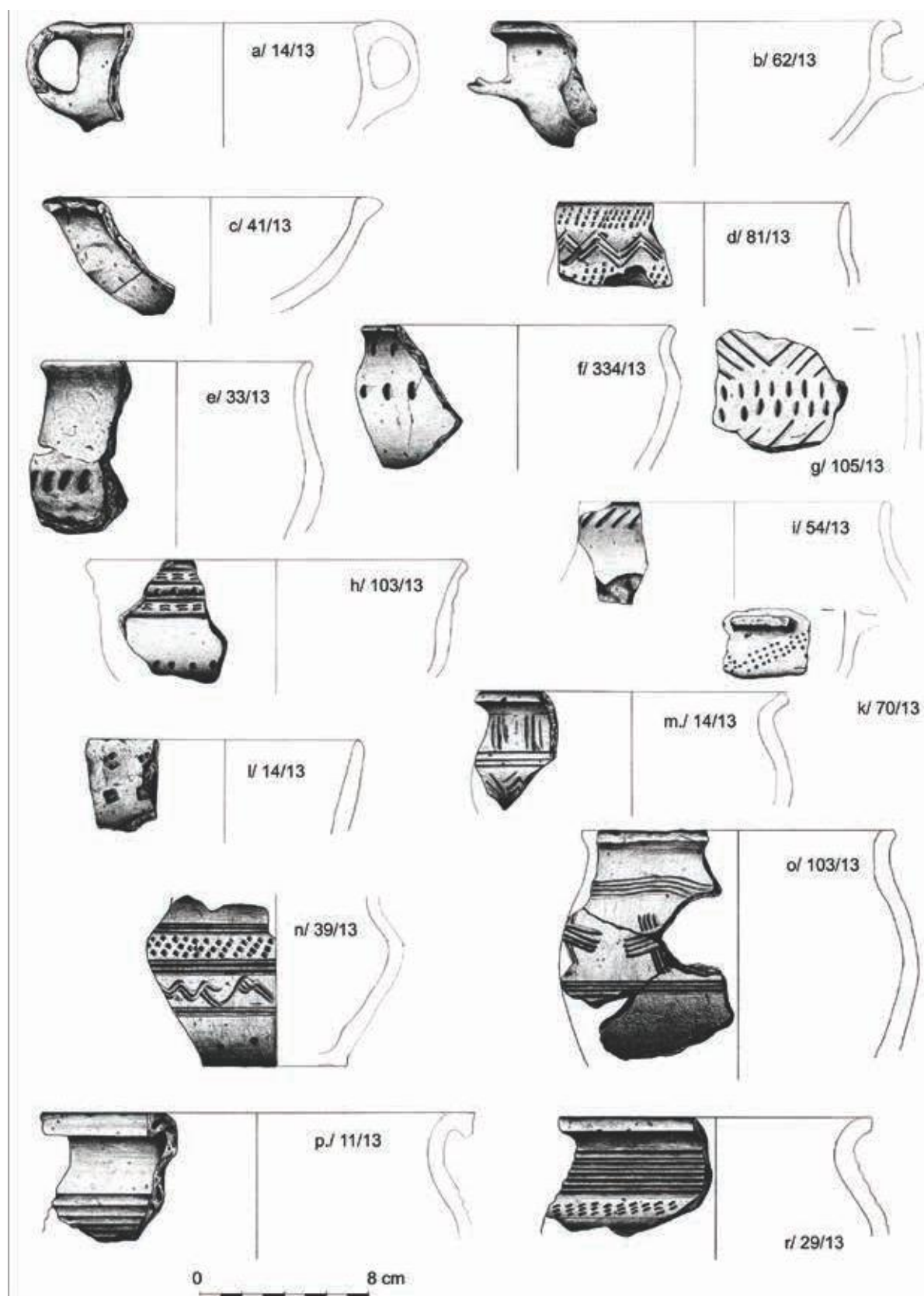
⁴⁴ Szymański 2013: 164.

⁴⁵ Okulicz 1988: 103-133.

⁴⁶ Trzeba zaznaczyć, że wypełnisko ob. 47/13 miało wybitnie jednorodny charakter. Zawierało warstwę silnie nasyoną spalenizną, gdzie obok dużej ilości ceramiki występowały licznie kości bydła, sarny i jelenia ze śladami obróbki rzeźniczej (por. Makowiecki 2015: 116 tab. 1).

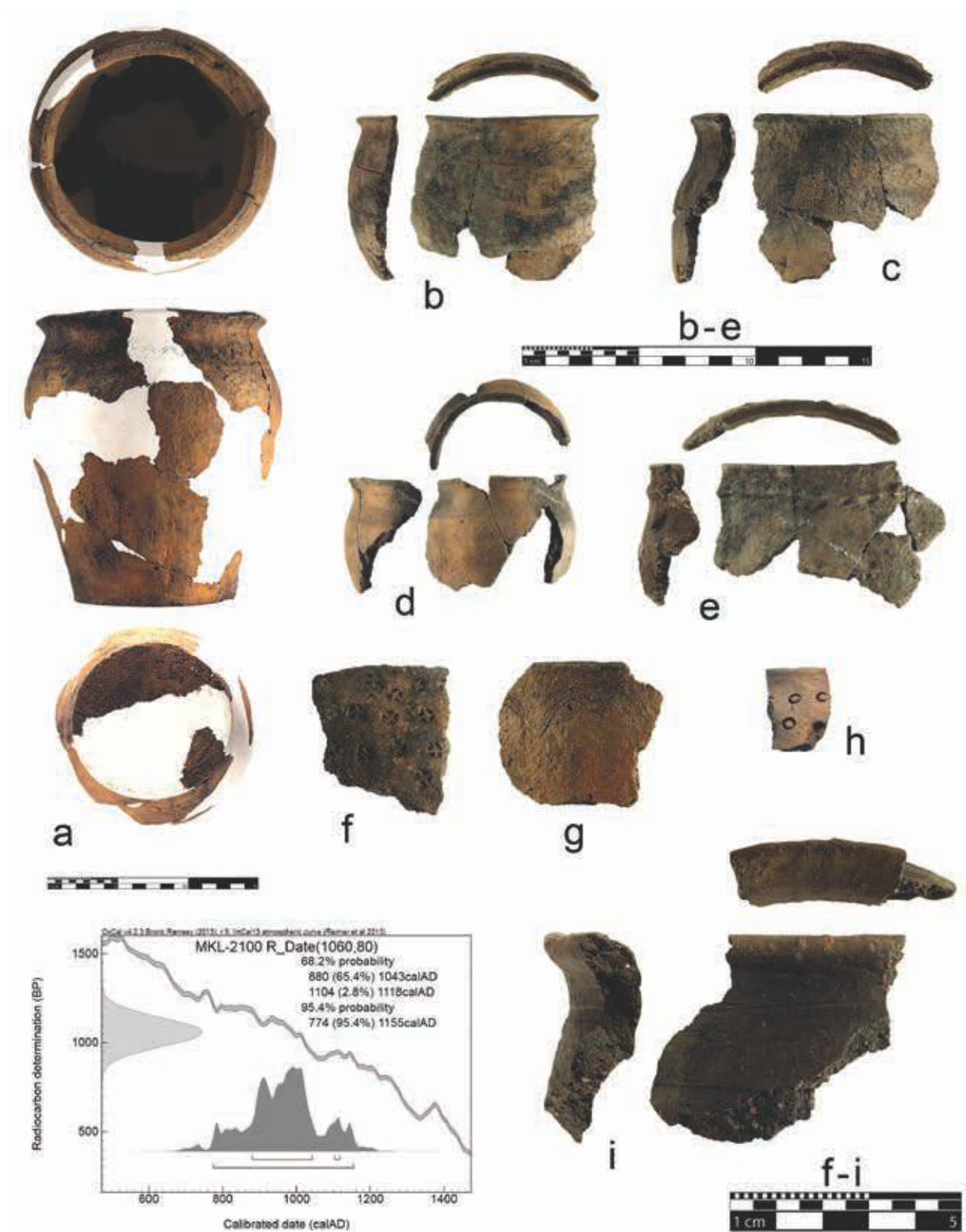
⁴⁷ Szymański 2013b: 123-124.

⁴⁸ Próba laboratoryjna MKL- 2100; Krąpiec 2013.

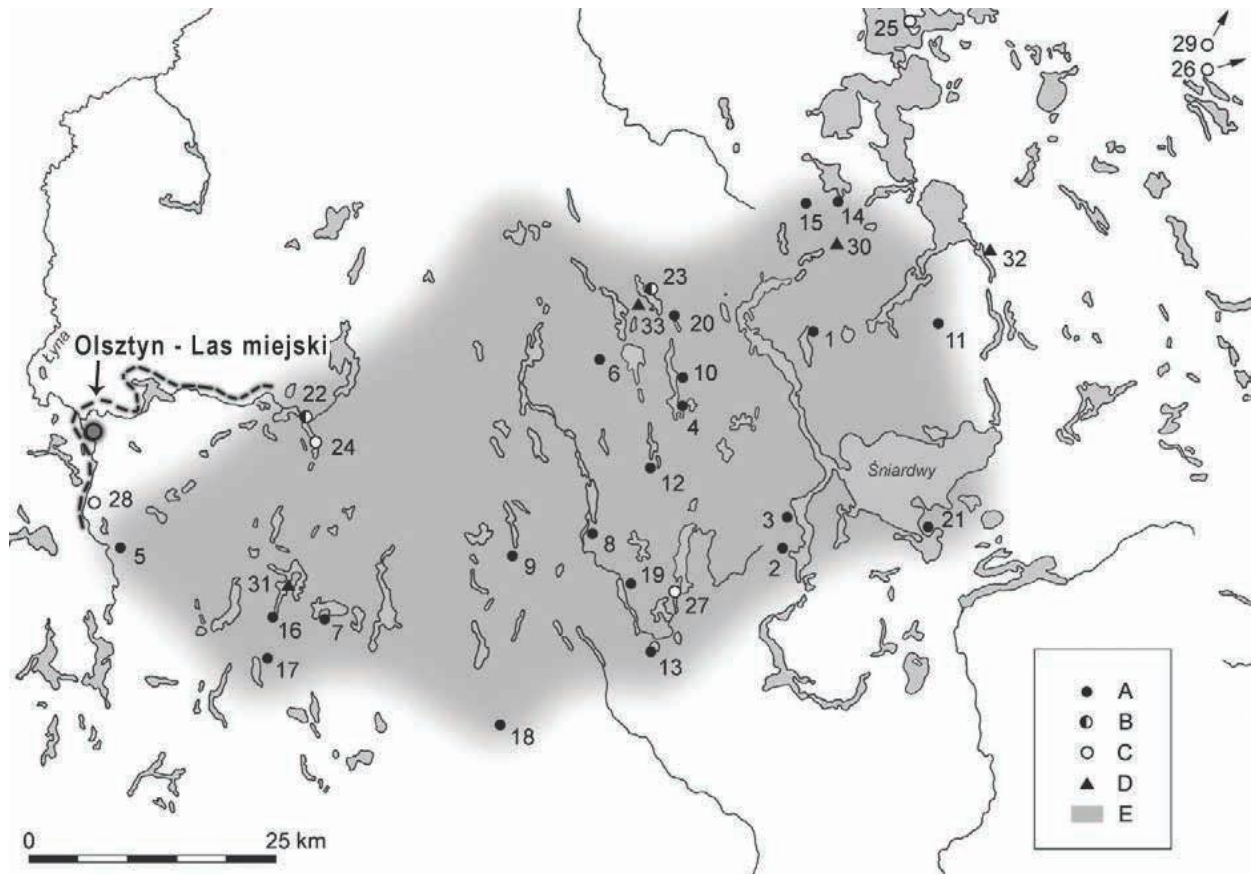
Ryc. 14. Olsztyn – Las Miejski, st. CIV (osada). Wybór ceramiki pradziejowej (a-c) i wczesnośredniowiecznej (rys. D. Sakowicz)

Fig. 14. Olsztyn – City Forest, site CIV (settlement). Selection of Prehistoric (a-c) and Early Medieval pottery (drawn by D. Sakowicz)

Ryc. 15. Olsztyn - Las Miejski, st. CIV (osada). Wybór „wczesnej” ceramiki wczesnośredniowiecznej z ob. 47/13 (fot. M. Pacholec, oprac. A. Koperkiewicz i M. Pacholec)

Fig. 15. Olsztyn - City Forest, site CIV (settlement). Selection of „early” Early Medieval pottery from the feature no 47/13 (photo by M. Pacholec, elaborated by A. Koperkiewicz and M. Pacholec)

Ryc. 16. Mapa zasięgu grupy olsztyńskiej z zaznaczoną lokalizacją stanowiska w olsztyńskim lesie (Szymański 2013: ryc. 61)

Fig. 16. Map of the probable extent of the Olsztyn Group with location of archaeological site in the City Forest in Olsztyn (Szymański 2013: fig. 61)

sowana technologicznie z „barokowym” ornamentem, jak np. w ob. 23/13 (ryc. 14 n), całkowicie obtaczana i wyprofilowana, jak np. w ob. 22/13, 36/13 (ryc. 14 p, r), chociaż także w towarzystwie ceramiki „typowej” dla zespołów „olsztyńskich” z późnego okresu wędrówek ludów.

Mimo tych wątpliwości wydaje się, że na mapę zasięgu występowania stanowisk archeologicznych grupy olsztyńskiej i wczesnośredniowiecznej kontynuacji tej formacji kulturowej jako horyzontu „postolsztyńskiego” nanieść można nareszcie eponimiczny dla niej obszar Olsztyna⁴⁹ (ryc. 16). Kwestią otwartą pozostaje pytanie o możliwą lokalizację miejsca grzebania zmarłych⁵⁰.

Odkryte na omawianym stanowisku zabytki ruchome, m.in. żelazne noże, przęśliki, krzesiwa i dłuta, piesznia do

dziania barci oraz kamienne rozcieracze do żaren, żarna, a także struktura gatunkowa kości zwierzęcych, wskazują na typowo osadniczy model gospodarki. Próbkę żelaza pobrane do analizy jakościowej (noże, grot strzały, tuleja, sierp) wykazały bardzo podobny skład, co być może świadczy o lokalnej produkcji⁵¹. Głównym źródłem utrzymania była uprawa i hodowla zwierząt. Pośród szczątków roślin dominowały ziarna żyta, ale uprawiano także pszenicę, proso i owies⁵². Pochodzą one z jam paleniskowych, a może pozostałości pieców, w których palono drewnem sosnowym i dębowym⁵³. O poważnej roli hodowli świadczy fakt, że w materiale osteologicznym aż ok. 70% stanowiły kości ssaków domowych z dominacją świni. Mimo to, na tle ośrodków wczesnośredniowiecznych z terenów ościennych obecność szczątków ssaków dzikich jest niewspółmiernie duża. Dominują szczątki jelenia i sarny, przy czym warto odnotować również obecność niedźwiedzia brunatnego. Łowiectwo musiało być zatem istotną częścią lokalnej gospodarki. Na niektórych szczątkach kostnych stwierdzono ślady działania wysokiej tempera-

⁴⁹ Szymański 2013b: 114, 127 ryc. 71: 10.

⁵⁰ W 2013 r. podczas powierzchniowej prospekcji z użyciem wykrywaczy metali u nasady półwyspu i na kulminacji wysoczyzny zlokalizowano miejsce występowania drobnych fragmentów stopionych metali, fragmentów noży i nieokreślonych zabytków żelaznych. Zabytki zalegały w podglebiu, niemal na powierzchni. Być może tego typu znaleziska mogą być kojarzone z trudnym do uchwycenia elementem rytuału pogrzebowego w postaci tzw. *Aschenplätze* (por. Wróblewski 2006; Sawicka 2011).

⁵¹ Ryl 2015: 138-146.

⁵² Pińska 2014.

⁵³ Bienias 2015: 127-137.

Ryc. 18. Barczewko, gm. Barczewo, st. II. Wybór ceramiki. Zwracają uwagę egzemplarze zdeformowane w wyniku wysokiej temperatury (fot. M. Pacholec)

Fig. 18. Barczewko, community of Barczewo, site II. Selected ceramics. Note the examples distorted by exposure to high temperatures (photo by M. Pacholec)

tury oraz obróbki rzeźniczej, m.in. nacinania ostrym nożem i rąbania ciężkim narzędziem⁵⁴. Codzienne zajęcia uzupełniały rybołówstwo oraz bartnictwo. Wprawdzie szczątków ryb zidentyfikowano niewiele, ale bliskość rzeki i obecność haczyków nie pozostawia wątpliwości co do roli połowu ryb w gospodarce.

Na podstawie różnic w udziale procentowym zabytków z poszczególnych okresów chronologicznych ustalono, że główną fazę zasiedlenia wiązać należy z okresem wczesnego średniowiecza (VIII/IX – XIII w). Zaskakująco duża liczba zabytków metalowych i rozległość założenia przestrzennego tego zespołu sugerują, że był to najpewniej jeden z głównych ośrodków osadniczych w dorzeczu środkowej Łyny, a z pewnością najważniejszy z założonych tak blisko miejsca, gdzie później lokowano Olsztyn. Odkrycie monet arabskich ze schyłku VIII i pocz. IX w sugeruje, że miejscowi osadnicy pruscy uczestniczyli pośrednio w dalekosiężnej wymianie handlowej między Orientem a Skandynawią. Sprzyjało temu niewątpliwie

dogodne położenie tego kompleksu osadniczego nad rzeką Łyną, która dzięki swemu ujściu do Pregoty i dalej do Bałtyku mogła pełnić funkcję ważnego szlaku komunikacyjnego we wczesnym średniowieczu prowadzącego w głąb ziem pruskich. Najpewniej osada w Lesie Miejskim znajdowała się w orbicie oddziaływania skandynawskiego Truso znad jez. Drużno. Nie jest wykluczone, że również nieco później to właśnie „rzeczna autostrada” pomagała nawiązywać kontakty z całym słowiańskim wybrzeżem Bałtyku, co się objawia zarówno w postaci typowych dla tego regionu przedmiotów, jak i w standaryzacji ceramiki.

Teren kompleksu położonego nad rozlewiskiem Łyny posiada wyjątkowe atuty przyrodnicze. W latach 30. XX wieku były to popularne miejsca wędrówek Olsztynian, czego pamiątką może być znalezisko feniga z tego okresu. Wzdłuż rzeki wytyczone były ścieżki spacerowe, a jej brzegi połączone były drewnianymi mostami. Malownicze pozostałości „diabelskiego mostu” po dzień dzisiejszy znaczą punkt na szlaku kajakowych spływów (ryc. 17). Warto przywrócić temu miejscu pamięć o pruskich mieszkańcach sprzed czasów założenia miasta.

⁵⁴ Makowiecki 2014.

Wykaz cytowanej literatury:

- Åberg, N.
1919. *Ostpreussen in der Völkerwanderungszeit*. Uppsala: A.-B. Akademiska Bokhandeln.
- Achremczyk, S.
2010. *Historia Warmii i Mazur, t. 1. Pradzieje – 1772*. Olsztyn: Towarzystwo Naukowe i Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.
- Achremczyk, S., i W. Ogrodziński (red.)
2003. *Olsztyn 1353-2003*. Olsztyn: Towarzystwo Naukowe i Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.
- Białuński, G.
2015. Źródła pisane do osadnictwa wczesnośredniowiecznego (okres wikiński) okolic Olsztyna – poszukiwanie zaginionej wsi Sendyty. Studium osadnictwa wczesnośredniowiecznego Olsztyna, [w:] A. Koperkiewicz i B. Radzicki (red.), *Zanim powstało miasto. Raport z realizacji interdyscyplinarnego projektu badań wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego Olsztyn – las miejski*, 15-31. Olsztyn: Towarzystwo Naukowe Pruthenia.
- Bienias, D.
2015. *Analiza antrakologiczna materiałów z badań stanowiska Olsztyn – Las Miejski, stan. CICIV (AZP 23-61/46, sezon 2013, [w:] A. Koperkiewicz i B. Radzicki (red.), Zanim powstało miasto. Raport z realizacji interdyscyplinarnego projektu badań wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego Olsztyn – las miejski*, 123-133. Olsztyn: Towarzystwo Naukowe Pruthenia.
- Błoński, M.
2003. *Ostroga z Radochówki nad Świdrem*, [w:] M. Dulinić (red.), *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, 109-114. Lublin-Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej i Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Brather, S. i M.F. Jagodziński
2012. *Der wikingerzeitliche Seehandelsplatz von Janów (Truso) / Nadmorska osada handlowa z okresu Wikingów z Janowa (Truso). Geophysikalische, archäopedologische und archäologische Untersuchungen 2004-2008, mit Beiträgen von Mateusz Bogucki, Susanne Brather-Walter, Norbert Buthmann, Peter Kühn, Heiko Steuer und Benno Zickgraf / Badania geofizyczne, archeopedologiczne i archeologiczne w latach 2004-2008 z referatami autorstwa Mateusza Boguckiego, Susanne Brather-Walter, Norberta Buthmanna, Petera Kühna, Heiko Steuera oraz Benno Zickgrafa*. Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, Beiheft 24. Bonn: Dr Rudolf Habelt GmbH.
- Crome, H.
1927. Johann Michael Guise, sein Leben und sein Werk. *Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia* 27: 62-63.
1938. Alphabetisches Verzeichnis der Wehranlagen mit Angabe des Schrifttums. *Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde und Heimatschutz* 32 (1): 193.
- Dekówna, M i T. Purowski
2012. Znaleźiska związane ze szklarstwem oraz okazy z kwarcu ze stanowiska Janów Pomorski, [w:] M. Bogucki i B. Jurkiewicz (red.), *Janów Pomorski, stan. 1. Wyniki ratowniczych badań archeologicznych w latach 2007-2008*, t. 1:3, 65-260. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne.
- Dobrosielska, A.
2015. Zaginiona wieś – odnaleziona pamięć. Wieś Sundythen w świetle olsztyńskich archiwów i zbiorów kartograficznych Muzeum Warmii i Mazur, [w:] A. Koperkiewicz i B. Radzicki (red.), *Zanim powstało miasto. Raport z realizacji interdyscyplinarnego projektu badań wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego Olsztyn – las miejski*, 32-57. Olsztyn: Towarzystwo Naukowe Pruthenia.
- Dulinić, M.
2009. Tradycja czy innowacja? Mazowieckie groby z XI i XII wieku, [w:] A. Bitner-Wróblewska i G. Iwanowska (red.), *Bałtowie i ich sąsiedzi*, 735-751. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne.
- Hoffmann, M.J.
1997. *Zanim powstało miasto*. Folder wystawy archeologicznej. Olsztyn: Muzeum Warmii i Mazur.
1998. „Kreiskarte Stadt- und Landkreis Allenstein”. Mapa archeologiczna L. Fromma i W. Steffela, 1:100 000, [w:] M. J. Hoffmann i J. Sobieraj (red.), *Archeologia ziem pruskich. Nieznane zbiory i materiały archiwalne*, 192. Olsztyn: Muzeum Warmii i Mazur.
2007. Inwentaryzacje założeń obronnych na ziemiach pruskich w pierwszej połowie XIX wieku, [w:] *Opuscula archaeologia. Opera dedicata in profasorem Thaddeum Malinowski, Z. Rybczyński i A. Gruszka (red.), Księga jubileuszowa Profesora Tadeusza Malinowskiego*, 149-169. Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Hoffmann, M.J. i A.C. Koperkiewicz
2007. Tajemnice lasu miejskiego, [w:] *Kalendarz Olsztyna 2008*, 178-185. Olsztyn: WERS.
- Hollack, E.
1908. *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreussen*, 4. Glogau - Berlin: Kommissions-Verlag von Carl Flemming.
- Jakobson, F.
2009. Die Brandgräberfelder von Daumen und Kellaren im Kreise Allenstein, Ostpr. Daumen und Kellaren – Tumiany i Kielary, 1. *Schriften des Archäologischen Landesmuseums* 9: 397-414. Neumünster: Wachholtz Verlag.
- Klimek, R.
2013. Początki Olsztyna: ślady wczesnego średniowiecza, [w:] G. Białuński i R. Klimek (red.), *Początki Olsztyna. Przewodnik archeologiczny*, 9-24. Olsztyn: Stowarzyszenie „Nasze Gady”.
2015. Historia odkrycia grodziska i osady Sanditten (Sądyty) w olsztyńskim Lesie Miejskim, [w:] A. Koperkiewicz

- i B.Radzicki (red.), *Zanim powstało miasto. Raport z realizacji interdyscyplinarnego projektu badań wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego Olsztyn – las miejski*, 11-14. Olsztyn: Towarzystwo Naukowe Pruthenia.
- Kondracki, J.
2002. *Geografia regionalna Polski*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kowalski, J.
1991. Z badań nad chronologią okresu wędrówek ludów na ziemiach zachodniobałtyjskich (faza E), [w:] *Archeologia bałtyjska. Materiały z konferencji Olsztyn, 24-25 kwietnia 1988 roku*, 67–85, Olsztyn: Biuro Badań i Dokumentacji Zabytków, Ośrodek Badań Naukowych.
2000. Chronologia grupy elbląskiej i olsztyńskiej kregu zachodniobałtyjskiego (V-VII w.). Zarys problematyki. *Barbaricum* 6: 203–266.
- Krąpiec, M.
2013. *Badania radiowęglowe prób ze stanowiska Olsztyn – Las Miejski* (maszynopis opracowania). Katowice.
- Malarczyk, D.
2014. *Katalog monet ze stanowiska Olsztyn – Las Miejski, stanowisko CIV (osada), AZP 23-61/46, badania 2013* (maszynopis opracowania). Kraków.
- Makowiecki, D.
2014. Zwierzęce szczątki kostne z miejscowości Olsztyn – Las Miejski, stan. CIV, AZP 23-61/46, sezon 2013, [w:] A. Koperkiewicz i B. Radzicki (red.), *Zanim powstało miasto. Raport z realizacji interdyscyplinarnego projektu badań wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego Olsztyn – las miejski*, 108-119. Olsztyn: Towarzystwo Naukowe Pruthenia.
- Odoj, R.
1968. Wyniki badań grodziska z VI-VIII w. n.e. w Pasymiu, pow. Szczytno, a problemy kultury mazurskiej. *Rocznik Olsztyński* 7: 113-150.
- Okulicz, J.
1988. Problem ceramiki typu praskiego w grupie olsztyńskiej kultury zachodniobałtyjskiej (VI-VII w. n.e.). *Pomerania Antiqua* 13: 103-133.
- Pińska, K.
2014. *Wyniki analizy archeobotanicznej materiałów ze stanowiska Olsztyn – Las Miejski* (maszynopis opracowania). Gdynia.
- Rulewicz, M.
1994. Rybołówstwo Gdańska na tle ośrodków miejskich Pomorza od IX do XIII w., [w:] A. Zbierski (red.), *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. 10: 99-129. Wrocław: Ossolineum.
- Ryl, J.
2015. Wyniki badań wybranych próbek metali z badań archeologicznych na stanowisku Olsztyn – Las Miejski stan. CIV (AZP 23-61/46), [w:] A. Koperkiewicz i B. Radzicki (red.), *Zanim powstało miasto. Raport z realizacji interdyscyplinarnego projektu badań wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego Olsztyn – las miejski*, 138-146. Olsztyn: Towarzystwo Naukowe Pruthenia.
- Rzempołuch, A.
2009. *Zamek kapituły warmińskiej w Olsztynie*. Olsztyn: Muzeum Warmii i Mazur.
- Sawicka, L.
2011. Szurpiły, st. 8 („Mosiężysko”), woj. podlaskie. Badania w latach 2008-2010. *Światowit* 8: 144-145.
- Stanisławski, B. i W. Filipowiak
2013. *Wolin wczesnośredniowieczny*. Warszawa: TRIO.
- Szymański, P.
2003. Wielokulturowa osada w Wyszemborku, stanowisko V, gm. Mrągowo. *Studia Galindzkie* 1: 63-125. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.
2013. Z badań nad chronologią i zróżnicowaniem kulturowym społeczności Mazur w późnej starożytności i u progu wczesnego średniowiecza. *Barbaricum* 9.
- Wadył, S.
2012. Kilka uwag o ceramice wczesnośredniowiecznej w Prusach, [w:] M. Franz i Z. Pilarczyk, (red.) *Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego*, 260-278. Toruń: Adam Marszałek.
- Wróblewski, W. i T. Nowakiewicz
2003. Ceramika „pruska” i „słowiańska” we wczesnośredniowiecznej Galindii, [w:] M. Dulnicz (red.), *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, 165-181. Lublin – Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej i Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Wróblewski, W.
2006. *Aschenplätze – the forgotten burial rituals of the Old Prussians*. *Archaeologia Lituana* 7: 221–234.
- Żak, J i L. Maćkowiak-Kotkowska
1988. *Studia nad uzbrojeniem środkowoeuropejskim VI-X wieku. Zachodniobałtyjskie i słowiańskie ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza*. Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.

Arkadiusz Koperkiewicz

Early Medieval settlement complex in the City Forest in Olsztyn Summary

The archaeological site discussed in the paper is located in the north-eastern Poland. It was in the past the Prussian territory *terra Gunelauke*. The area of today's City Forest was located within the bounds of the town of Olsztyn as early as in the Middle Ages. However, was the natural defense advantage the only reason which decided on the location of Olsztyn? This is highly likely, in the light of the archaeological research in the Olsztyn's City Forest that the intensive Prussian settlement in this area, preceding the colonisation of Warmia, was also of crucial importance for the location of the later town.

Caspar Hennenberger in his map from 1576, placed the name *Sanditten* in the Wadąg River estuary, next to the symbol described in the legend as "the mountain where a castle was". Probably, Johann Michael Guise in the year 1926/1927 describes and documents the same feature. The fortified settlement - identified with Guise's "castle" - in reality is a natural cape, a glacial phenomenon with natural defense values, around which the Łyna River creates a backwater.

The history of the beginning of the archaeological research is connected with conducting deep tillage in order to create new areas to plant forests. Owing to this, for the first time, a copious amount of pottery coming from encroached cultural stratification was found on the surface. The opportunity to renew the research in 2013 opened up because of the fact that the Pruthenia Scientific Society in Olsztyn joined the realisation of the international project *Lagoons as crossroads for tourism and interactions of peoples of the South-East Baltic: from prior history to the present*. The extent of the field study in 2013 included an area of about 400 sq.m. In 2006 and 2013 there were 48 settlement features found, most of which chronologically should be associated with the Early Middle Ages (8th/9th–13th cents). The oldest traces of intensive settlement come from the

mid 1st century BC and can be associated with the so-called Western Baltic Barrow Culture. The decline of the Period of the Migration of Peoples (6th and 7th centuries) is quite clear. It is one of the most representative settlement site of the so-called Olsztyn Group, formerly referred to as the Masurian-Germanic, or Old Prussian Culture. It was a phenomenon conspicuous by its extremely rich and diverse material culture, which indicates the permeation of various cultural impulses or ethnic ties, including those with the Avarian world. A surprisingly large number of metal objects and the spatial extent of this complex suggest that this was probably one of the main centres of settlement in the basin of the middle Łyna River, and certainly the most important one of the settlements founded so close to the place where later Olsztyn was established. The discovery of Arabic coins from the late 8th century and the beginning of the 9th century suggests that the local settlers participated indirectly in the far-reaching trade between the Orient and Scandinavia. This was supported by the undoubtedly convenient location of the settlement complex by the Łyna River, which thanks to its mouth to Pregoła River and further to the Baltic Sea could serve as a major communication route – leading into the Prussian lands. Most likely, the settlement in the City Forest was in the area of impact of the Scandinavian Truso, located on the Lake Drużno. The area of the complex located at the backwater of Łyna River also has outstanding natural values. The archaeological studies reveal completely unknown, new pages of the Olsztyn history and restore the memory of the first autochthonic inhabitants even from the period before the establishment of the city.

Translated by ??????????????????

